

צבא ואסטרטגיה

כרך 7 | גיליון 2 | ספטמבר 2015

חוסן חברתי בעוטף עזה במבצע "צוק איתן"
מאיר אלרן, ציפי ישראלי, כרמית פדן, אלכס אלטשולר

"בזכותם": התייחסות התקשורת לשאלת מחיר הנפגעים במבצע "צוק איתן"
ציפי ישראלי ואלישבע רוסמן

מחאה חברתית ב"צוק איתן" – ניסיון אזרחי לאתגר את השיח המדיני-ביטחוני
כרמית פדן

האם חמאס יהיה מוכן יותר בעימות הבא עם ישראל – תובנות והערכות
לגבי לקחי חמאס מ"צוק איתן"
גבי סיבוני וע' ג'

אסטרטגיה לשילוב המגזר הפרטי בהגנת הסייבר הלאומי בישראל
שמואל אבן

דגלים שחורים כחול-לבן: ייצוגי הסלפיה-ג'האדיה בישראל לאור עליית
ארגון "המדינה האסלאמית"
אריאל קוך

לא קלקלנים!
שאול ברונפלד

צבא ואסטרטגיה

כרך 7 | גיליון 2 | ספטמבר 2015

3 דבר העורך

חוסן חברתי בעוטף עזה במבצע "צוק איתן"
5 מאיר אלרון, ציפי ישראלי, כרמית פדן, אלכס אלטשולר

"בזכותם": התייחסות התקשורת לשאלת מחיר הנפגעים במבצע "צוק איתן"
27 ציפי ישראלי ואלישבע רוסמן

מחאה חברתית ב"צוק איתן" – ניסיון אזרחי לאתגר את
השיח המדיני-ביטחוני
47 כרמית פדן

האם חמאס יהיה מוכן יותר בעימות הבא עם ישראל – תובנות והערכות
לגבי לקחי חמאס מ"צוק איתן"
63 גבי סיבוני וע' ג'

אסטרטגיה לשילוב המגזר הפרטי בהגנת הסייבר הלאומי בישראל
89 שמואל אבן

דגלים שחורים כחול-לבן: ייצוגי הסלפיה-ג'האדיה בישראל לאור עליית
ארגון "המדינה האסלאמית"
109 אריאל קוך

לא קלקלים!
131 שאול ברונפלד

צבא ואסטרטגיה

כתב העת **צבא ואסטרטגיה** מיועד להעשיר, להפרות ולהעמיק את השיח הציבורי באשר למרכיב הצבאי של הביטחון הלאומי בישראל.

המאמרים המופיעים בכתב עת זה, הרואה אור שלוש פעמים בשנה, נכתבים על ידי חוקרי המרכז ואורחיו והדעות המובעות בהם הן של המחברים לבדם. כתב העת **צבא ואסטרטגיה** רואה אור במסגרת תכנית המחקר 'צבא ואסטרטגיה', המתנהלת במכון למחקרי ביטחון לאומי.

עורך ראשי: אלוף (מיל.) עמוס ידלין

עורך: ד"ר גבי סיבוני

חברי המערכת: ד"ר עודד ערן, פרופ' זכי שלום, ד"ר איתן שמיר

מתאם כתב העת: דניאל כהן

ועדה מייעצת:

סונג'וי ג'ושי / מרכז אובזרבר למחקר, הודו	אירופאים ואמריקניים, יוון
פטר ויגו ג'קובסון / הקולג' הדני המלכותי להגנה, דנמרק	תיאו נית'לינג / אוניברסיטת המדינה החופשית, דרום אפריקה
רוט דיאמינט / אוניברסיטת טורקוואטו די טלה, ארגנטינה	גלן מ. סגל / סקוריטס ויגילאטא, אירלנד
מטין הפר / אוניברסיטת בילקנט, אנקרה, תורכיה	פרנק ג'. סילופו / אוניברסיטת ג'ורג' וושינגטון, ארצות הברית
ג'יימס ג'. ווירץ / בית הספר הימי ללימודים מתקדמים, ארצות הברית	סטפן ג'. סימבלה / אוניברסיטת פן סטייט, ארצות הברית
ריכרדו ישראל זיפר / האוניברסיטה האוטונומית של צ'ילה, צ'ילה	ט. ו. פאול / אוניברסיטת מקגיל, קנדה
דניאל זירקר / אוניברסיטת וואיקאטו, ניו זילנד	מריה רחל פריר / אוניברסיטת קווימברה, פורטוגל
ג'פרי ג'. לארסן / תאגיד יישומי מדע בינלאומי SAIC, ארצות הברית	מרים דאן קאוולטי / המכון הפדרלי השוויצרי לטכנולוגיה, ציריך, שוויץ
ג'יימס לואיס / המרכז למחקר ללימודים אסטרטגיים CSIS, ארצות הברית	אפרים קארש / קינגס קולג', לונדון, בריטניה
ג'ון נומיקוס / מרכז המחקר ללימודים	קאי מיכאל קנקל / האוניברסיטה האפיפיורית הקתולית של ריו דה ז'נרו, ברזיל
	ברונו תרטס / קרן למחקר אסטרטגי, צרפת

יעיצוב גרפי: מיכל סמוֹקובץ ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל־אביב
דפוס: אליניר, פתח־תקווה

כתובת:

המכון למחקרי ביטחון לאומי, רח' חיים לבנון 40, ת"ד 39950, תל־אביב 6997556.
טל' 03-6400400, פקס' 03-7447590, דוא"ל: info@inss.org.il

המאמרים המתפרסמים בכתב העת **צבא ואסטרטגיה**
מוצגים באתר המכון: www.inss.org.il

© 2015 כל הזכויות שמורות

(מודפס) ISSN 1565-8880 • (מקוון) ISSN 2307-9444

דבר העורך

בגיליון זה של **צבא ואסטרטגיה** שולבו שלושה מאמרים העוסקים בנושאים חברתיים בהקשר של מבצע "צוק איתן". מאמרים אלה מבוססים על מחקר שטח במרחב "עוטף עזה".

לצד הישענות המאמרים על בסיס תיאורטי אקדמי, הם מתבססים על שורת ראיונות עם אישים משתי מועצות אזוריות ב"עוטף עזה": אשכול ושער הנגב. במסגרת זו רואיינו נציגים מהאזור, ראשי המועצות, פקידים בכירים ואנשי מקצוע מובילים במועצות. בנוסף, רואיינו הנהגות ובעלי תפקידים ביישובים וגורמים רלוונטיים אחרים. ראיונות אלה משקפים תמונה של תפיסות שונות ולעתים מנוגדות, אך כזו המסייעת להבנה כוללת של האתגרים המיוחדים, הניצבים בפני האזרחים, הנמצאים בקו העימות הראשון עם חמאס וארגוני הג'האד ברצועת עזה. מאמרים אלה משקפים הן את התמונה המקומית והן את האתגרים האזרחיים, החברתיים והפוליטיים, המייצגים את מדינת ישראל כולה מול מעטפת האיומים הביטחוניים, המאפיינים את המצב הנוכחי וזה הצפוי בעתיד הנראה לעין.

גבי סיבוני

עורך צבא ואסטרטגיה

חוסן חברתי בעוטף עזה במבצע "צוק איתן"

מאיר אלרון, ציפי ישראלי, כרמית פדן, אלכס אלטשולר

מאמר זה בוחן ומעריך את החוסן החברתי של תושבי עוטף עזה במהלך מבצע "צוק איתן" ולאחריו. המאמר סוקר את הגדרת המושג "חוסן", בדגש על מרכיב ההתאוששות שבאה לאחר הנסיגה התפקודית המתחייבת עקב אירועי הדחק הקשים. החוסן החברתי נבחן על סמך שלושה מדדי התנהלות עיקריים: דמוגרפיה והתפנות, טיפול וחינוך ותעסוקה וכלכלה. שתי מועצות אזוריות נבחרו לייצג את תושבי עוטף עזה: אשכול ושער הנגב. הנתונים נאספו מתוך ראיונות עם בעלי תפקידים ותושבים במועצות אלו ומתוך התקשורת לסוגיה. הגם ששתי המועצות התנהלו בדפוסים שונים, רמת החוסן הפונקציונלי המסתמנת ביישוביהן הינה ככלל גבוהה, בעוד שרמת החוסן הפסיכולוגי-קהילתי הינה מורכבת ונמוכה יותר, למעט יוצאים מהכלל מעניינים. המאמר מנתח את הממצאים ומציע ללמוד מהם לגבי העצמת החוסן הקהילתי בישראל ובעולם.

מילות מפתח: "צוק איתן", חוסן חברתי, עוטף עזה, נחל עוז, מועצה אזורית אשכול, מועצה אזורית שער הנגב.

"החוסן האזרחי ב'צוק איתן' הוא שאפשר את המשך הלחימה. המלחמות היום מתנהלות בעורף. שדה הקרב הוא העורף"
אלוף סמי תורג'מן, מפקד פיקוד הדרום, 11 במאי 2015

תא"ל (מיל.) מאיר אלרון הינו חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי, ד"ר ציפי ישראלי, ד"ר אלכס אלטשולר וכרמית פדן הינם עמיתי מחקר במכון למחקרי ביטחון לאומי. השתתפו בכתיבת מאמר זה: חפני גרטנר, שני דוד, מיה קורנברג ושלומי בן מאיר – עוזרי מחקר במכון למחקרי ביטחון לאומי.

רקע¹

מבצע "צוק איתן" (8 ביולי–26 באוגוסט 2014)² החל עבור תושבי עוטף עזה למעשה עשרה ימים קודם לכן, כאשר הם הותקפו בעשרות פצצות מרגמה ורקטות בעת מבצע "שובו בנים" שהתנהל בגדה המערבית לאיתור שלושה נערים ישראליים חטופים. מבחינת תושבי עוטף עזה, "צוק איתן" היה מלחמה לכל דבר, שנמשכה שישים יום, ושבה אותגרו האזרחים באופן מפתיע, חריף וחריג בשורה של איומים שהציבו סימן שאלה גדול על חוסנם החברתי. שלושה³ מבין חמשת האזרחים הישראליים (וכן עובד זר תאילנדי) שנהרגו במהלך המבצע הם תושבי עוטף עזה, דבר שהחידר מרכיב קשה של אבל וזעזוע לתודעה הקהילתית המקומית.

מטרת מאמר זה היא לבחון את החוסן החברתי של תושבי עוטף עזה במהלך מבצע "צוק איתן" ואחריו. המאמר מתבסס על מחקר השוואתי שהתמקד במועצות האזוריות אשכול ושער הנגב, שספגו חלק גדול מאוד של התקיפות במהלך המבצע: מתוך כ־4,500 תקיפות של רקטות ופצמ"רים שהיו במהלך "צוק איתן" ברחבי מדינת ישראל, יישובי עוטף עזה ספגו 2,248 רקטות ופצמ"רים⁴. היישובים בשתי המועצות אשכול ושער הנגב ספגו, לפי נתוני האזעקות, כ־1,600 תקיפות.⁵ בנוסף לכך, הם הושפעו מאיום המנהרות ההתקפיות של חמאס,⁶ שיצר ממד חדש ובעל משמעות ניכרת בתמונת איומי הטרור הישירים מרצועת עזה.

במועצה האזורית אשכול, הגובלת ברצועת עזה לאורך כארבעים ק"מ, יש 32 יישובים: 14 קיבוצים, 15 מושבים ושלושה יישובים קהילתיים,⁷ בהם חיים בסך הכל כ־15,000 תושבים. במועצה האזורית שער הנגב, הגובלת ברצועה מצפון לשכנתה, מתגוררים כ־7,500 תושבים בעשרה קיבוצים ומושב אחד.⁸ מבט ממוקד על קבוצת אוכלוסייה זו לוקח בחשבון, שכמו בכל מדינת ישראל, גם כאן מדובר באוכלוסייה מגוונת, המכילה קבוצות שונות במאפייניה החברתיים, בתודעתה ובגישתה לאתגרים: אמנם, 24 מתוך 43 היישובים בשתי המועצות הם קיבוצים (שחלקם שונים באופיים), אולם, כאמור, יש ביניהם גם מושבים ויישובים קהילתיים, ומבחינת תושבים יש בהם חילונים, דתיים, ותיקים ותושבים חדשים. לכל אחת מקבוצות אלו ייחוד משלה, שהתבטא בתגובתה השונה לסיכוני המבצע שנכפה עליה. גם מידת הקרבה הגיאוגרפית לגבול הרצועה השפיעה על התגובה.

מחקר זה בחר להתבונן באופן מערכתי על שתי המועצות האזוריות, תוך "פזילה" כלפי מעלה, לעבר השלטון המרכזי וצה"ל מחד גיסא, וכלפי מטה, אל היישובים השונים, שכל אחד מהם מספר סיפור ייחודי של חוסן, מאידך גיסא. המטרה היא ללמוד על ביטויי החוסן החברתי ועל הגורמים המשפיעים עליו. זאת, בהנחה שמדובר במאפיינים אוניברסליים, שהכרתם והבנתם יכולות לתרום להעצמת החוסן החברתי בישראל ובמדינות אחרות הניצבות בפני הפרעות קשות או אסונות המוניים.

המחקר בדק את ממדי החוסן החברתי ביישובים הנסקרים בעוטף עזה על בסיס ממצאים כמותניים ואיכותניים הנוגעים להתנהלות התושבים, היישובים והמועצות האזוריות, הלכה למעשה, בתקופת המבצע, לפניו ואחריו. הוא עשה זאת תוך הסתכלות השוואתית על רמת החוסן החברתי באזור העימות, כולל בפרספקטיבה מרחיבה של שלושת סבבי העימות בין ישראל לחמאס מאז שנת 2008, וזאת בארבעה מדדים: המכלול הדמוגרפי, במיוחד מרכיב ההתפנות והשיבה; הממד התעסוקתי-כלכלי; הממד הטיפולי, בעיקר במרכזי החוסן ובמסגרות החינוך; המכלול התקשורתי. לכל אחד מאלה מאפיינים שונים בשתי המועצות הנבחנות, אולם ביחד הם יוצרים תמונה בהירה ומלמדת.

החוסן החברתי: הרקע התיאורטי והמשמעויות המעשיות

המושג "חוסן" הפך לשגור בשיח התקשורתי והפוליטי בישראל מאז תקופת האינתיפאדה השנייה. הוא נשאל מהמושג resilience, שהפך לרווח בשיח הציבורי בארצות הברית אחרי אירועי טרור הדמים של 11 בספטמבר 2001. בישראל יש עד היום נטייה (שגויה להבנתנו) להתייחס לחוסן בשני מובנים חופפים: במובן של חסינות (immunity), המבטאת יכולת של מערכת לבודד עצמה מאיום וכך להימנע מפגיעה קשה של גורם עוין, בעיקר על ידי עמידה עיקשת – תפיסתית, מנטלית ופיזית – מול גורם עוין חיצוני; במובן של "חוסן", במשמעות של robustness – עוצמה פיזית ומנטלית. אולם, אם נישאר צמודים למקור הלועזי המוכר, הרווח גם בספרות המקצועית הרלוונטית, מדובר למעשה במושג בעל תוכן שונה, שחשוב להבינו ולהטמיעו בשל משמעויותיו האסטרטגיות לעניין ההתמודדות הציבורית, ברמות השונות, עם אתגרים של הפרעות חיצוניות קשות מידי אדם ומהטבע. למושג "חוסן" (resilience) יש הגדרות רבות בספרות המקצועית. אלו לא ייסקרו כאן במלואן ואף לא בחלקן.¹⁰ נסתפק בהצבעה על מספר מרכיבים המאפיינים את מרבית ההגדרות המקובלות, כמו: החוסן יבוא לידי ביטוי תמיד בנסיבות של פגיעה קשה; ההתייחסות לחוסן יכולה להיות ברמה האישית, אך גם הארגונית, הקבוצתית והקהילתית (societal resilience); חוסן יכול להתייחס למערכות תשתית או למערכות כלכליות, ובצירופן של כל אלו הוא יכול גם לבטא חוסן ברמה הלאומית הכללית. לצורך מאמר זה אנו מציעים את ההגדרה הבאה:

החוסן מבטא את יכולתה של (כל) מערכת להתמודד בגמישות עם הפרעה קשה (אסון) בהתחשב בחומריתה, להכיל את נזקה ואת הנסיגה התפקודית הבלתי נמנעת שהיא גורמת, ולהתאושש ממנה במהירות בחזרה למצב של תפקוד מערכתי ייעודי תקין.

מרכיב ההתאוששות הוא מרכזי לתפיסת החוסן וצריך לשמש המבחן העיקרי שלה. הנחת המוצא היא שהפרעה קשה תגרום תמיד לנסיגה תפקודית של המערכת

הנפגעת. ללא נסיגה של ממש, אין גם פגיעה של ממש, גם אם יש מי שיתייחסו לאירוע באופן סובייקטיבי כפגיעה קשה. מערכת נפגעת, שנסיגתה התפקודית קשה וממושכת, המתאוששת לאט (או שאינה מתאוששת כלל), הינה בעלת חוסן נמוך. מערכת הנסוגה מבחינה תפקודית בצורה גמישה, ומתאוששת (bouncing back) במהירות מנסיגה תפקודית זו, תוך חזרה לתפקוד נורמטיבי, תוגדר כמערכת בעלת חוסן גבוה. מערכת המתאוששת במהירות וחוזרת לתפקוד ייעודי ברמה גבוהה יותר מזו שאפיינה אותה לפני ההפרעה, תצוין כמערכת בעלת חוסן גבוה מאוד. החוסן אינו מבטא יכולות מולדות או קבועות של מערכת. יש צורך לבנות את היכולות המצטברות, המעצבות מערכת בעלת חוסן גבוה, לאורך זמן וכחלק חשוב מתפיסת ההיערכות והמוכנות של מערכת להפרעות קשות. תפיסת החוסן יוצאת מתוך הנחה שתפיסת ההתנגדות (resistance), המיועדת על פניה ליצירת מצב של מניעה או הגנה מוחלטת מפני הפרעות קשות, אינה יכולה לייצר מענה הרמטי וטוטלי. לכן, יש תמיד צורך ביישום מקביל ומאוזן של תפיסת ה־resilience, האמורה לתת מענה מערכתי למתרחש בעקבות הפרעה קשה, קרי, התאוששות מערכתית מהירה, המאפשרת חתירה לרציפות תפקודית ייעודית ושיקום מיטבי של המערכות שנפגעו.

לקביעות תיאורטיות אלו, המקובלות כיום במדינות שונות¹¹ וכן בקרב ארגונים בין־לאומיים העוסקים בנושא זה,¹² יש משמעויות ברורות ומפליגות בתחום ההיערכות לחירום. אימוצה של תפיסת החוסן כאסטרטגיה, שעדיין אינה מקובלת במקומותינו בצורה מלאה ומספקת, יכול לשמש בסיס הולם לתוכנית פעולה לאומית, הן ברמת המקרו והן ברמת המיקרו.¹³ המחקר שעליו מבוסס מאמר זה מראה בעליל שאותם יישובים שאימצו את תפיסת החוסן הלכה למעשה ופעלו על פי עקרונותיה בשנים האחרונות, גילו רמת חוסן גבוהה למדי. כך, למשל, פעילותם המבורכת של מרכזי החוסן בשתי המועצות אשכול ושער הנגב,¹⁴ המופעלים על ידי הקואליציה הישראלית לטראומה,¹⁵ תרמה ללא ספק להעצמת החוסן היישובי, כפי שהתבטא ב"צוק איתן".¹⁶

תמצית ייעודו של מאמר זה היא לשכנע את מקבלי ההחלטות ומתקצבי התוכניות בישראל כי תפיסת החוסן, או תרבות החוסן, מקדמות את החוסן החברתי ומהוות מענה אסטרטגי של ממש לאיומים על ביטחון המדינה.

מדדי הדמוגרפיה והתפנות אוכלוסייה

אחת התופעות המשמעותיות ביותר המשמשת לבחינת החוסן החברתי ביישובי עוטף עזה היא הצמיחה הדמוגרפית של היישובים. בתקופה קשה ומתמשכת של פיגועי טרור, בעיקר בתצורה של חימוש תלול מסלול, שהחלה להיות ניכרת מאוד לאחר תפיסת השלטון ברצועת עזה על ידי חמאס (2007), נמשכה מגמה ברורה של

גידול באוכלוסייה, ואף בשיעורים ניכרים. כך, למשל, נרשם גידול נטו של כמאתיים משפחות במוצע שנתי (רובן של בנים חוזרים) במועצה האזורית אשכול מאז 2007, אשר הביא לגידול של כ-35 אחוזים באוכלוסייה בשבע השנים עד 2014. עדיין מוקדם לאפיין את המגמה לאחר "צוק איתן", אולם בהינתן תשתיות מגורים (על פי התחזיות המתבססות על מימון ממשלתי), התמונה מעודדת והצפי הוא להמשך הגידול, ואולי אף להרחבתו בהמשך.¹⁷ התמונה אינה שונה במועצה האזורית שער הנגב, שבה דווח על גידול של כ-1,200 תושבים מאז 2009, בכלל זה אחרי מבצע "עופרת יצוקה".¹⁸ בקיבוץ ניר-עם, למשל, חלה מאז 2012 עליה של חמישים אחוזים במספר החברים, דבר שהפחית את ממוצע הגיל בקיבוץ מ-67 ל-50 תוך פחות משלוש שנים (והביא לעלייה במספר הילדים בגנים מאחד ל-12.¹⁹ על אף האיום הביטחוני הנמשך, כולל שלושת הסבבים האלימים עם חמאס ("עופרת יצוקה" 2008/2009, "עמוד ענן" 2012 ו"צוק איתן" 2014) ומה שהתרחש ביניהם,²⁰ כמעט ולא היו עזיבות של תושבים בשתי המועצות הנדונות (יוצא מהכלל הזה הוא קיבוץ נחל עוז, ועל כך בהמשך הדברים).²¹

המגמה המובהקת של אי-עזיבת היישובים, ומולה הגידול הנמשך בהיקף האוכלוסייה, המוגבל בעיקרו עקב יכולת הבנייה ומדיניות היישובים לצמוח בצורה מדודה וסדורה על פי צרכיהם החברתיים והכלכליים, מעידים על חוסן חברתי גבוה.²² ברור שהגורם המושך העיקרי הוא כלכלי (עלות המחיה במקום) וחברתי (איכות חיים גבוהה, ובעיקר חינוך איכותי). גם בניית מסילת הרכבת לשדרות תרמה את חלקה לקירוב המקום למרכז הארץ. אולם מכל אלה החשוב לענייננו הוא שהאתגר הביטחוני הקשה מאוד, והנמשך, אינו מהווה גורם חוסם מוביל בשיקולי התושבים, לפחות נכון לעכשיו. מאפיין מרכזי זה משקף הון אנושי וחברתי (social capital) גבוה בקהילות הנבחנות, שהוא מסממניו ובוניו של החוסן החברתי.²³

סוגיית ההתפנות, השיבה הביתה והחוסן החברתי

מפקד פיקוד הדרום, אלוף סמי תורג'מן, אמר בשיחה עם ראשי המועצות האזוריות בעוטף עזה ב-11 במאי 2015: "נכנסתי למבצע הזה ["צוק איתן"] בקונספציה שפינוי אוכלוסייה זה רווח או ניצחון לחמאס, ולכן לא מיהרנו להגיע לזה. זו הייתה קונספציה שגויה. אין היגיון להשאיר באזור לחימה אזרחים בלתי חיוניים".²⁴ בבסיס העניין ניצבת העובדה שממשלת ישראל וצה"ל לא סברו שנכון לפנות את האזרחים, או סברו כנראה שנכון לא לפנותם, כולל את אלה המתגוררים בצמידות לגדר הגבול.²⁵ הסיבה העיקרית לכך הייתה, כדברי האלוף תורג'מן, הנרטיב הישראלי המסורתי שלא מפנים אזרחים מול אש אויב.²⁶ על רקע אתוס ותיק (ואולי אנכרוניסטי) זה, החליטו התושבים והנהגת היישובים לעשות מה שנראה בעיניהם כנכון, תוך שרובם מתייחסים להיעדר החלטה ממשלתית בתחושות

עזות של אכזבה ותסכול, שפגעו באמון שלהם בממשלה ובצה"ל.²⁷ בהיעדר הנחייה ברורה מהממשלה, מצה"ל ומהמועצות האזוריות, ההחלטה להישאר או להתפנות התקבלה על ידי האזרחים עצמם, או לעתים על ידי הנהגות היישובים. ברקע הדברים עמדו המסרים השונים – יש שיגדירו אותם כמנוגדים – של שני ראשי המועצות: חיים ילון, ראש המועצה האזורית אשכול, עודד ככלל התפנות על פי החלטת התושבים,²⁸ בעוד שאלון שוסטר, ראש המועצה האזורית שער הנגב, העביר מסר שיכול היה להתקבל כתומך בהישארות.²⁹ ההתייחסות של יישובי עוטף עזה לשאלת ההתפנות מאפשרת לחלק אותם לשלוש קבוצות עיקריות:

- א. קבוצת היישובים בקרבת הגדר שלא התפנו, או שרוב תושביהם לא התפנו. זו קבוצה קטנה ויוצאת דופן. נציג כאן בקצרה שתי דוגמאות: האחת היא קיבוץ עלומים,³⁰ בו לא הייתה למעשה התפנות כלל במהלך מבצע "צוק איתן". עלומים מתייחד בהיותו קיבוץ דתי, שיתופי ואידיאולוגי, ללא הרחבה, המבוסס על גרעין אנגלו־סקסי חזק. הדוגמה השנייה היא של קיבוץ ארז,³¹ בו שיעור ההתפנות היה פחות מחמישים אחוזים מהילדים והאימהות. קיבוץ זה מצטיין בלכידות קהילתית גבוהה, במורשת חזקה של רוח הפלמ"ח המיוצגת על ידי ותיקי המקום, בצוות חירום יישובי (צח"י) מיומן, וגם בו אין הרחבה. שני היישובים מתאפיינים, אפוא, ברוח הקהילתית המלכדת ובדגש האמוני – שניים מהמרכיבים המוכרים של החוסן החברתי. ביטוייו במקרה זה: הביטחון העצמי והביטחון בקהילה ובדרכה, שאפשרו לתושבים להחליט להישאר במקומם גם בתנאים קשים של סיכון פיזי ישיר, וזאת בשונה מהקיבוצים הסמוכים להם.
- ב. יישובי הגדר, כולם קיבוצים, שספגו את הפגיעות הקשות ביותר. מרבית תושביהם של יישובים אלה התפנו.³² אין מספרים מדויקים של שיעורי ההתפנות, אולם ההערכה המקובלת היא שביישובים סמוכי הגדר הנמצאים בטווח של עד שבעה ק"מ מרצועת עזה, התפנו בשתי המועצות האזוריות הנדונות במאמר זה כחמישים אחוזים מהתושבים, רובם ילדים ואימהות.³³ בחלק מהמקרים ההתפנות הייתה על בסיס אישי, ואילו בקיבוצים צמודי הגדר ההתפנות הייתה מאורגנת יותר.³⁴ ביישובים שהתפנו נותרו עובדים חיוניים, צוותי החירום ותושבים שסירבו להתפנות, בעיקר הוותיקים. המגמה המקובלת הייתה להתפנות כקהילה ולנסות לקיים אורח חיים קהילתי ב"פזורה",³⁵ תוך שמירת קשר רצוף, גם אם לא נטול בעייתיות, עם הבית ועם הנשואים בו. לאחר סיום המבצע שבו המתפנים לבתיהם, כאשר כמעט כל אלה שהתפנו חזרו לבתיהם מיד. מיעוטם הקטן שב עד תחילת שנת הלימודים ב־1 בספטמבר, ומספר קטן מאוד – עד ראש השנה. נתונים אלה נכונים גם לגבי אלה שהודיעו בראש חוצות שלא ישובו לביתם עד... או בכלל. סיפור מיוחד ויוצא דופן

בהקשר זה היה קיבוץ נחל עוז. כפי שלא הייתה החלטה/הנחייה ממשלתית על עזיבה, כך גם לא הייתה החלטה ברמה הממשלתית על שיבה הביתה. רק ב־22–23 באוגוסט, לקראת סיום המבצע, הוחלט במשרד הביטחון (רח"ל) לאתר פתרונות מערכתיים לסיוע למתפנים.

ג. תושבי היישובים המרוחקים יותר, בטווח של ארבעה עד שבעה ק"מ (ממזרח לכביש 232), שרובם – כנראה כשמונים אחוזים – נשארו בבתיהם והצליחו לקיים, במגבלות הביטחוניות, אורח חיים של "שגרת חירום".³⁶ בסבבי לחימה עתידיים עלולה להיות ביישובים אלה בעיה חמורה, משום שרמת ההתארגנות הקהילתית שלהם לחירום נמוכה בהרבה מזו של יישובי הגדר.³⁷

בדיון על החוסן החברתי ניתן להתייחס לסוגיית ההתפנות והשיבה באמצעות מנגנון המדידה של החוסן החברתי: מדד הנסיגה התפקודית, הבלתי נמנעת, שבאה לידי ביטוי מובהק בהתפנות מחד גיסא, וההתאוששות לאחריה, שבאה לידי ביטוי מובהק בשיבה הביתה מאידך גיסא. לעניין ההתפנות (הנסיגה התפקודית) נציין כי ההחלטה – האישית והיישובית – לעזוב זמנית את הבית הנמצא בסכנה משקפת ראייה מפוכחת והתנהלות גמישה, וזאת בהתאם לרמת הסיכון של ההפרעה החיצונית. התנהלות גמישה ונטילה עצמית של האחריות לגורל האדם והקהילה, שפירושן הכלה ראויה וחיובית של האתגר, מוכרות כחלק ממרכיבי החוסן החברתי. בעקבות הנסיגה, ניצבת השיבה המהירה לאחר סיום ההפרעה כמאפיין מרכזי של החוסן. העובדה שכמעט כל התושבים בכמעט כל היישובים חזרו מיד לאחר תום המבצע לביתם ולתפקוד נורמטיבי ברמת ההתנהלות שאפיינה אותם לפני ההתפנות, גם היא ממאפייני החוסן החברתי. יש לציין, עם זאת, כי סקר שהתבצע במועצה האזורית שער הנגב, שנערך על בסיס מדדים אחרים, מצא כי רמת החוסן החברתי של המתפנים כקבוצה הייתה ככלל נמוכה יותר מזו שאפיינה את אלה שנשארו בבתיהם, שחלקם הגדול היו בעלי תפקידים חיוניים בקהילה.³⁸

סיפור נחל עוז³⁹

מבצע "צוק איתן" מצא את קיבוץ נחל עוז, הצמוד לגבול הרצועה, לאחר שנים ארוכות של סטגנציה. לאחר שמנה כ־180 חברים בשיאו, חלו בו, בעקבות ההפרטה של סוף שנות התשעים של המאה העשרים, נסיגה חברתית וכלכלית חריפה ומשבר מנהיגותי עמוק ומתמשך. הקיבוץ מנה ערב המבצע כשבעים בתי אב, 108 חברים, ובסך הכל 330 איש. חברת הילדים בכתות ז'–יב' מנתה 12 ילדים בלבד. מפעל ההייטק נסגר. לא יותר מעשרים איש עבדו בקיבוץ עצמו, עשרה מהם בחקלאות. היו שאמרו כי הקיבוץ רב הזכויות ההיסטוריות (שהחל את דרכו כהיאחזות הנח"ל הראשונה ב־1951) עמד בפני שוקת שבורה.

במבצע עצמו ספג הקיבוץ מהלומות קשות. בנוסף לירי נמשך (269 נפילות) וגילוי מנהרות התקפיות, שלוו בהתפנות של מרבית החברים (בקיבוץ נותרו בין 35 ל-90 איש), בא מותו הטראגי של הילד דניאל טרגרמן ז"ל, לאחר ההחלטה של הנהגת הקיבוץ להחזיר את משפחות המפונים הביתה – החלטה שהתבררה כשגיאה חמורה. האווירה בקיבוץ הייתה אז של שבר מוחלט. 17 משפחות עזבו את הקיבוץ, הרבה יותר מאשר בכל יישובי עוטף עזה ביחד.

עם סיום הלחימה, ומתוך תחושה קשה מאוד זו, נוצרה לפתע צמיחה בלתי צפויה. עוד לפני שובם של כל המתפנים החלה פעילות קהילתית ערה, מכוונת עשייה, שהביאה תוך זמן קצר לשינוי מוחלט באווירה בקהילה ולתנופה חסרת תקדים של שיקום ובנייה: מאז המלחמה נוספו לקיבוץ שמונה משפחות חדשות, ובקיץ 2015 עתידות להגיע עוד כשמונה משפחות. בשנים הבאות מצפים בקיבוץ לתוספת של עשרות משפחות חדשות. החלה תנופת בנייה (17 יחידות דיור) – לראשונה מאז שנות השמונים של המאה הקודמת – לצורך הרחבה המתוכננת. כן נכנסה לקיבוץ מכינה קדם צבאית, והוקם בו מיזם כלכלי בצורת מרכז טיפולי להורים ולילדים. במקביל מתקיימת נחל עוז פעילות תרבותית וקהילתית ערה: לחבורה הצעירה הצטרפו שמונה נערים מבחוץ, ובפסח האחרון נחוג בקיבוץ, בפעם הראשונה מאז שנת 2000, סדר קיבוצי משותף. ההנהגה היישובית התחלפה והאווירה הכללית השתנתה בצורה בולטת. למרות עוצמת הרגשות העזה על שהתרחש בזמן המלחמה, ניכרת בכל תחושה חזקה של צמיחה, תנופת עשייה משותפת ותקווה.

מה גרם למהפך? מהם השורשים של התחדשות זו לאחר השפל המתמשך ותחושת השבר שאפיינו את ההפרעה הקשה מאוד שעברה על הקיבוץ? יש לכך הסברים אחדים, ביניהם המענקים הכספיים עליהם החליטה הממשלה לאחר המבצע, האמורים להכניס לקיבוץ כעשרים מיליון שקלים שיאפשרו את הבנייה ואת הרחבת הפעילות. אולם מעבר לכך, לפי דברי חברי הקיבוץ, נחשפה במלוא עוצמתה תחושת ה"ביחד" של "הקיבוץ של פעם" – הקשר עם המקום, השייכות לקהילה, החזון המוסכם, השותפות והלכידות. כל אלה מציפים מחדש בסיס אידיאולוגי חזק, בצד חיפוש ומציאת משמעות. המנהיגות המקומית החדשה, שהחלה לפעול במהלך המלחמה, זוכה עתה לאמון החברים, המציינים את התנהלותה בזמן חירום, את העבודה הנכונה והמשתפת ואת הטיפול הראוי בפרט. כל אלה גורמים לחברים לחוש שיש תקווה למרות המצב הביטחוני השברירי, חוסר הבהירות לגבי העתיד והמועקה הרגשית העזה ביחס לאירועי הקיץ של 2014.

סיפורו של קיבוץ נחל עוז הוא סיפור של התאוששות מרחיבה לאחר נסיגת תפקודית קשה. סיפור זה מצביע בעליל על רמת חוסן גבוהה במיוחד. למרות ייחודיותו במקרה זה, נחל עוז אינו לבד במגמת הצמיחה המסתמנת בעוטף עזה

בין סבבי העימות עם חמאס. דוגמה נוספת היא קיבוץ כרם שלום, הממשיך לגדול גם השנה.⁴⁰

מדדי ההתנהלות החברתית (חינוך וטיפול)

מבצע "צוק איתן" התקיים בקיץ, בתקופת "החופש הגדול". המבצע פגע בתוכנית הפעילות של מערכות החינוך ושיבש אותה לחלוטין, בעיקר נוכח ההתפנות של הילדים והוריהם, כמו גם מרבית המורות והמורים, בעיקר בקיבוצים צמודי הגדר. כבר מ־10 ביולי החלו מערכות החינוך לפעול במתכונת מצומצמת,⁴¹ כאשר ההחלטה העקרונית הייתה לא לסגור את פעילויות החינוך, כולל הקייטנות, ולקיים את מרב הפעילות האפשרית כל עוד הדבר מאושר על ידי צה"ל. כדי לאפשר זאת, נעשו מאמצים להביא תגבור של מתנדבים ומורות־חיילות, במטרה לקיים שגרת חירום מינימלית.⁴² התפיסה שעמדה מאחורי צעדים אלה הייתה שלמערכת החינוך יש משמעות רבה כ"עוגן" קהילתי בניסיון לקיים רמה מסוימת של רציפות תפקודית האמורה ליצור "תנאים של ודאות בנסיבות של אי־ודאות",⁴³ וזאת בתוך מצב מתמשך של הפרעה קשה ופוגענית המאיימת ומכוונת לשבש את שגרת החיים.⁴⁴ יוזכר כי גם כשהפעילויות התקיימו באתרים ממוגנים היטב, היה סיכון לא מבוטל בתנועה אליהם ומהם. עוד יצוין כי ההתפנות הנרחבת של ילדים הביאה לכך שמערכת החינוך פעלה גם ב"פזורה", על פי תוכנית של המועצה האזורית. כבר ב־1 באוגוסט 2014 הוחל בהיערכות לפתיחת שנת הלימודים כסדרה, למרות שהעימות היה עדיין בשיאו. ב־26 באוגוסט נכנסה לתוקפה הפסקת האש ועלתה השאלה האם פותחים את שנת הלימודים במועדה. התפתח ויכוח עז בין הנוגעים בדבר, שהבשיל לכלל החלטה ב־28 באוגוסט על פתיחת השנה במועדה. ב־1 בספטמבר הגיעו למוסדות החינוך כ־99 אחוזים מהתלמידים והמורים.⁴⁵

חזרה מהירה כזו לשגרת פעילות – חמישה ימים מסיום הלחימה – משקפת יכולת התאוששות מהירה, ולכן חוסן חברתי גבוה.⁴⁶ לפני פתיחת שנת הלימודים היו הורים ומורים שהשמיעו קולם נגד פתיחתה והצהירו שלא ישלחו את ילדיהם למוסדות החינוך. איום זה כמעט שלא התממש בפועל. עם זאת, לא כל הפעילויות החינוכיות מתקיימות מאז במתכונת המלאה המוכרת מהעבר. דוגמאות בולטות לכך הם הטיולים השנתיים, כולל טיולי פסח 2015, שבהם השתתפו לא יותר מכשני שלישים מהתלמידים. נתונים אלה מהווים עדות לכך שהפצע לא הגליד לחלוטין, קרי, שהרגישות להימצא מחוץ לבית עדיין קיימת, וכי ההתאוששות אינה מלאה גם חודשים לאחר סיום המלחמה. משמעות הדבר מבחינת החוסן החברתי היא כי במדד החינוכי, החוסן עדיין לא הגיע לרמה הגבוהה ביותר והפעילות הטיפולית המתקיימת בקרב התלמידים עדיין נחוצה.

מבדיקת התחום הטיפולי בקרב התלמידים עולה מגמה איטית יחסית, גם אם עקבית, של התאוששות. החוויה שחוו (גם) התלמידים ב"צוק איתן" הייתה קשה מזו שהם חוו בסבבי הלחימה הקודמים עם חמאס, בהם ההתאוששות הייתה מהירה יותר. ההבדל נובע ממשיך העימות, מהמספר הגבוה יותר של נפילות ואזעקות, מרישומן של המנהרות ההתקפיות, מההתפנות רחבת ההיקף ומההפרעות האחרות שנבעו מהפעילות הצה"לית. כך, למשל, מספר התלמידים (כמו גם המבוגרים)⁴⁷ שנזקקו לטיפול מסוג זה או אחר במסגרת הקהילתית, בסבב הקודם, היה קטן יותר (כ־15 אחוזים מהאוכלוסייה בגילאי 4–18, רובם הגדול בבית הספר היסודי), מאשר אחרי "צוק איתן" (כ־25 אחוזים מאוכלוסייה). ההערכה היא שגם בשנת הלימודים תשע"ו, אולי אפילו עד אביב 2016, יהיה צורך להמשיך בטיפול בכ־15 אחוזים מהתלמידים.⁴⁸

ההיענות של תלמידים להשתתף בטיפול קבוצתי בעקבות "צוק איתן" היא גבוהה מאשר בעבר. גם מספר המטפלים, המורים ובעלי התפקידים האחרים במועצה האזורית אשכול הזקוקים לטיפול ונמצאים בטיפול במרכזי החוסן גדול מזה שהיה בסבבי הלחימה הקודמים.⁴⁹ משמעות ממצאים אלה היא שההתאוששות של התלמידים, כמו גם של בעלי התפקידים החברתיים (ויש הגורסים גם של התושבים ככלל), הינה הדרגתית ומחייבת מידה של תחזוקה טיפולית מתמשכת. תחושת המשבר נוכחת כ"חרדה מתמשכת".⁵⁰ בחלק מהיישובים שנפגעו קשות, כמו נחל עוז ונירים,⁵¹ ההתאוששות והחזרה ההדרגתית לשגרה החלו רק באביב 2015.⁵² נתון זה מאפיין בצורה כללית את הקיבוצים שממערב לכביש 232.⁵³ דוגמה לכך היא התחלופה הגבוהה בקרב ראשי צוותי החירום היישוביים (צח"י),⁵⁴ דבר המעיד על רמה גבוהה של שחיקה.⁵⁵ בנוסף לכך, יש בשיח המקומי חשש גדול ונוכח מהסבב הבא של לחימה. תמונת מצב מעורבת זו עשויה להעיד על חוסן חברתי גבוה פחות ממה שניתן ללמוד ממדדי ההתפנות שהוצגו לעיל.

מדדים כלכליים ותעסוקתיים

לשתי החלטות ממשלה נודעת השפעה מכריעה על החוסן החברתי של תושבי עוטף עזה. הראשונה הייתה החלטת ממשלת ישראל במהלך "צוק איתן" על "מצב מיוחד בעורף". השנייה הייתה ההחלטה על פיצוי ותקצוב נרחב לשיקום האזור לאחר המבצע. החלטה זו, שכבר החלה להתממש בשטח, אמורה להקפיץ את יכולות השיקום והשגשוג של אזור עוטף עזה, ולהעצים את החוסן החברתי שלו לרמה גבוהה עוד יותר.

אשכול היא המועצה החקלאית הגדולה ביותר בארץ. היא מספקת שישים אחוזים מהתוצרת החקלאית של מדינת ישראל.⁵⁶ במועצה האזורית שער הנגב

מדווחים על חלוקה של ענפי התעסוקה לשישים אחוזים חקלאות, שלושים אחוזים תעשייה וכעשרה אחוזים עסקים קטנים.

העבודה בחקלאות במרחב עוטף עזה התקיימה במהלך "צוק איתן", ככלל, במתכונת מצומצמת ומקובלת של קיץ,⁵⁷ גם אם נרשמו בה מספר הפרעות, ביניהן פגיעה בתשתיות החקלאיות בגין התנועה הערה של רכבי צה"ל ומגבלות התנועה לאזרחים, וכן השיבושים בעבודת הפועלים התאלנדים. במגזר התעשייה, המפעלים באזור התעשייה של שער הנגב ובקיבוצים, כולל ביישובים צמודי הגדר, לא נסגרו. העבודה בהם נמשכה בהיקף של כשישים עד שמונים אחוזים, עקב אי-הגעת עובדים למפעלים. לדוגמה, במפעל "אקו אנרג'י" בקיבוץ מגן לא הייתה היעדרות רבה של עובדים, ורק מעטים מהם לא הגיעו לעבודה.⁵⁸ גם המכונות בדפוס בארי, גדול המפעלים באזור, לא חדלו לעבוד ועצרו רק בזמן ההופעה של דויד ברזזה שנערכה במקום.⁵⁹ לעומת זאת, מפעל "מכסף" בקיבוץ ניר-עם, בו מועסקים כ-45 עובדים, היה סגור חלקית, ושיעור התייצבות העובדים בו ירד לעתים לעשרים אחוזים בלבד. בתיירות וביזמות ניכר מגוון של תגובות, שנעו בין עצירה מוחלטת של פעילות לבין פגיעות מקומיות.⁶⁰ מספר המזימים שנסגרו עקב המבצע היה בסך הכל זניח. בשאר הענפים, כמו שירותים לא חיוניים, נרשמה ירידה ניכרת בנוכחות עובדים, עד כדי עצירה מוחלטת.

מיד לאחר הפסקת האש חזרה העבודה במרבית המגזרים, למעט מגזר היזמיות הפרטיות הקטנות, לשגרה מלאה, דבר המעיד בעליל על התאוששות מהירה מאוד ועל חוסן גבוה. למרות האתגר הביטחוני, אף מפעל בשטח המועצה האזורית שער הנגב לא סגר את שערו ואף מפעל לא עזב את האזור.⁶¹ הפיצוי הממשלתי על הנזקים הישירים והעקיפים היה תקין ומהיר ביחס לסבבי לחימה בעבר, ותרם את חלקו להתאוששות הכלכלית ולתחושה הכללית.⁶² אולם המהלך העיקרי שיצר בסיס חדש להתאוששות מערכתית היה החלטת הממשלה מס' 2017 מ-21 בספטמבר 2014 בעניין "התוכנית האסטרטגית הרב-שנתית לפיתוח שדרות ויישובי 'עוטף עזה'".⁶³ התוכנית, בהיקף של 1.3 מיליארד ש"ח לשנים 2014–2018, תמומן בחלקה מתוספות ייעודיות, והיא מצטרפת להחלטה שקיבלה הממשלה בתחילת מבצע "צוק איתן" להפנות 417 מיליון שקלים לעוטף עזה בשנתיים הקרובות.

קשה להפריז בחשיבותה של התוכנית האסטרטגית הרב-שנתית ובתרומתה לחוסן חברתי של תושבי עוטף עזה.⁶⁴ היא גרמה מיידית לשינוי של ממש בתודעה המקומית, המבוססת על ההנחה (התקווה?) כי התוכנית תמומש במלואה לאורך חמש השנים הבאות. כבר עתה, למרות מכשולים בירוקרטיים מוכרים, יש בשטח תחושה ברורה של תנופה ותקווה: הביקוש למגרשים באזורי התעשייה בדרום גובר, מחירי הקרקע בעלייה (גם בגלל הקמת תחנת הרכבת בשדרות), יש עלייה ברורה בהתעניינות של יזמים, וכבר נחתמו עסקאות באזורי התעשייה. ברור שההטבות

הכלכליות והפחתת הסיכון של המשקיעים גוברים על הסיכון הביטחוני.⁶⁵ תקצוב הפעילויות החברתיות, כולל למשימות ישירות לתגבור החוסן החברתי, כבר נותן אותותיו בתחושה ובפעולה של העוסקים במלאכה. תקצוב הבנייה החדשה בקיבוצים יאפשר הרחבה דמוגרפית ועמידה בביקושים ההולכים וגדלים.

הממד התקשורתי

הרצון להעצים את החוסן החברתי הביא את המועצות האזוריות אשכול ושער הנגב לצאת במבצע ממוקד לגיוס התקשורת לסוגיה. ואכן, התקשורת שימשה כלי משמעותי לקידום החוסן החברתי של האזרחים בעוטף עזה. מעצבי המדיניות בשתי המועצות גיבשו אסטרטגיות תקשורתיות (גם) לצורך הגברת החוסן החברתי של תושביהם במהלך המבצע. הם פעלו מול התקשורת הן ברמה הארצית והן ברמה המקומית – בעזרת מקומונים, דפי מידע ואיגרות, תוך ניצול מושכל של המדיה החברתית. המדובר במעצבי מדיניות ובאנשי מקצוע מנוסים בתחום התקשורת, שכיחנו בתפקידם במשך שנים רבות טרם "צוק איתן". הם הגיעו למבצע מוכנים, עם גישה מושכלת, גם בהתבסס על הפקת לקחים מסבבי לחימה קודמים. המחקר שערכנו מראה כי המטרה המרכזית שעמדה מול עיניהם של מעצבי המדיניות במועצות האזוריות אשכול ושער הנגב לאורך מבצע "צוק איתן" הייתה חיזוק החוסן בקהילותיהם (הן אלו שנשארו בבית והן אלו שהתפנו). לצורך זה הם התמקדו במספר דגשים ברורים:

- א. **שימוש בתקשורת ככלי להפצת מידע ומתן הנחיות** בנושאי התגוננות וניהול שגרת חירום. זאת, במטרה לצמצם את אי-הוודאות, לחזק את תחושת השליטה של התושבים במצב ולשדר להם כי "שגרת החיים ממשיכה. כל המערכות מתפקדות. אתם לא לבד – יש למי לפנות".⁶⁶
- ב. **התמודדות עם קשיים**, ללא התעלמות מהתחושות הקשות של התושבים, ואף עידוד שיח על תחושות. בדפי המסרים הוצע לתושבים: "[...] להימנע ממסר של מסכנות וחוסר רצון לחזור. אפשר ורצוי מאוד לדבר על הפחד והחששות, אך חשוב לאזן זאת באמירה שזהו ביתנו ואנחנו מצפים לימים של שקט ולביטחון אמיתי [...] אפשר גם לדבר] על תחושת הפליטות (למי שרחוק) ועל הקושי לחוות את אווירת המלחמה (למי שבבית) [...] הקהילות שלנו חזקות ואנחנו מאמינים ביכולת שלנו להשתקם ולטפל בעצמנו [...] ולמצוא את הדרך לחזור למסלול חיים נורמלי".⁶⁷ יצוין כי דיבור על קשיים היה נוכח יותר במסרים של המועצה האזורית אשכול, בעוד שבמועצה האזורית שער הנגב שיח פומבי על קשיים נתפס כמחליש את החוסן החברתי.
- ג. **סוגיית הפינוי**. סוגיה זו חשפה שוני בין המסרים של שתי המועצות: המועצה האזורית שער הנגב הדגישה במסריה את "האחיזה בקרקע", בעוד שהמועצה

האזורית אשכול נתנה לגיטימציה להתפנות הזמנית, ובדפי המידע שלה אף נאמר במפורש כי "אנו מעודדים אנשים לא להיות כאן, ושלא יחוו מלחמה".
 ד. **בניית אמון במוסדות**, ובראש ובראשונה במועצה האזורית עצמה. כך, למשל, נאמר בדפי המידע היומיים: "אתם לא לבד. יש פה מערך שלם שנמצא כדי לעזור לכם, שחושב עליכם".⁶⁸

ה. **תחום ההתאוששות הכלכלית**. לקראת סוף המבצע נקבע בדף מידע כי: "[...] בשלב הבא אנחנו מצפים מממשלת ישראל לחזק את האזור ולהתייחס אליו כאזור בעל עדיפות לאומית [...] שימשוך לכאן תושבים חדשים שייסיעו בהצלחת האזור".⁶⁹

מעניין לציין את ההבדלים באסטרטגיה התקשורתית בין שתי הרשויות שנבחנו, הנובעים מגישתם השונה של שני ראשי המועצות. חיים ילין, ראש המועצה האזורית אשכול, תפס את כלי התקשורת כמרכיב מרכזי בשמירה על החוסן החברתי. לתפיסתו, תפקידו היה להופיע תדיר בכלי התקשורת כדי להשמיע אישית את קולו ולסייע בהקלת סבלם של תושבי המועצה הנמצאים במצוקה. היה חשוב לו להביא לידי ביטוי פומבי את התחושות הקשות של התושבים, גם כדי "לחבק, להרגיע, להראות לתושבים שהם לא לבד, שיודעים מה עובר עליהם". גם דפי המידע של המועצה האזורית אשכול מנסים לשדר חוזק, לצד דאגה לתושבים: "[...] יש לנו עוד דרך ארוכה לעבור יחד. אבל אנחנו נעבור אותה ונצא ממנה מחוזקים [...] כך שנוכל לחזור וליהנות מהמרחבים היפים שסובבים אותנו ושבזכותם אנחנו פה. באהבה גדולה, חיים ילין".⁷⁰

לעומתו, אלון שוסטר, ראש המועצה האזורית שער הנגב, גרס כי בזמן משבר עליו לעבוד ולא להתראיין לכלי התקשורת. מינון הופעותיו היה נמוך בהרבה. בנוסף, תפיסתו ומסרו היו כי היישובים הם "הציונות שיושבת על הגדר" וכי אין לשדר חולשה והרמת ידיים. בהתאם לכך, המסר התקשורתי שלו התמקד באחיזה במקום ובקביעה כי התושבים מהווים מעין "צבא אזרחי". בראיונות הוא אמר מפורשות כי לא יקרא לתושביו להתפנות.

לא לנו לקבוע איזו גישה תקשורתית היא הנכונה. אפשר ששתיהן לא רק לגיטימיות, אלא אף מצליחות לממש את היעדים המשותפים לשתיהן. ממלאי התפקידים בשתי המועצות האזוריות שנבדקו במחקר זה סבורים ומדווחים כי הצליחו לשלוט במסרים שהועברו במהלך המבצע וכי כלי התקשורת אכן מילאו תפקיד מרכזי בשמירה על החוסן החברתי של תושביהן.

סיכום

הטרור נגד האוכלוסייה האזרחית בישראל, גם זה המופעל באמצעות נשק תלול מסלול, מיעד לשבש את שגרת החיים וליצור פחד ודמורליזציה, כמנוף לשינוי

במדיניות ישראל כלפי יריביה מחוללי הטרור. זוהי מטרת חמאס ושאר הפלגים הפלסטיניים ברצועת עזה, המנסים, שוב ושוב וכמיטב יכולתם, לפגוע באזרחים בישראל ובמרקם החיים שלהם. חוסן חברתי ברמה גבוהה יכול וצריך להוות מענה הולם לאיום כזה.

במבצע "צוק איתן" עמד העורך הישראלי במבחן מוגבל למדי, למעט יישובי הדרום, ובמיוחד תושבי עוטף עזה. הקהילות של עוטף עזה ניצבות במקום גבוה למדי במבחן ההתאוששות מאירועי קיץ 2014 – מבחן המשמש כמדד עיקרי לחוסן החברתי – וזאת למרות האתגר הקשה שהציב חמאס מולם.

במבט ממוקד על שתי המועצות האזוריות שנבדקו במחקר זה, ניתן לקבוע כי תושביהן הציגו ככלל רמה סבירה עד גבוהה למדי של חוסן חברתי מול האיום החרף.⁷¹ זו התבטאה בהתאוששות פונקציונאלית-התנהגותית מהירה ובחזרה לתפקוד מערכתי מלא תוך ימים ספורים לאחר סיום הלחימה. עם זאת, נראה כי ההתאוששות המנטלית מורכבת ואיטית יותר ומתאפיינת, בחלק גדול של הקהילות, ובעיקר באלו צמודות הגדר, במגמה של התחזקות נמשכת. מתברר כי החוויה הקשה של הקיץ והחרדות הנלוות אליה עדיין נוכחות בשיח המקומי בצורה בולטת, וכך מאטות את קצב ההתאוששות של הפרטים והקהילות.⁷²

קיימת שונות מסוימת ברמת ההתאוששות, ומכאן גם ברמת החוסן החברתי, של היישובים השונים בעוטף עזה. חלקם, כמו נחל עוז, עלומים, ארז וכרם שלום, הציגו רמת חוסן גבוהה במיוחד, למרות האתגר הישיר והחרף מאוד שהוצב מולם. נראה שרמת החוסן שלהם מייצגת התאוששות גבוהה במיוחד, המתבטאת גם בחזרה מהירה לתפקוד מערכתי-קהילתי מלא, אפילו ברמה גבוהה מזו שלפני קיץ 2014, לפחות בכמה מרכיבים חברתיים חשובים.

תמונה מעודדת זו לגבי יישובי עוטף עזה נשענת במידה רבה על השקט היחסי השורר שם מאז תום העימות,⁷³ גם אם יש המדגישים כי מדובר בחזות שברירית, העלולה להתרסק עם התמוטטות הפסקת האש עם חמאס.⁷⁴ התמוטטות זו צפויה, לדעת רבים, בשל היעדר הסדרה של המצב עם חמאס ונוכח הלחצים הפנימיים הקשים בתוך רצועת עזה.⁷⁵ המסר המתקבל משיחות עם תושבי האזור הוא חשש ממצב של "טפטוף" מתמשך של רקטות מכיוון הרצועה – חשש המשמר את מרכיב החרדה בקרב התושבים ומעכב את זמן ההתאוששות – ובוודאי חשש מהאפשרות של פריצת סבב לחימה נוסף בקרוב, העלול ליצור קריסה של המערכת.⁷⁶

על בסיס כל הנאמר לעיל, ניתן להצביע על מספר לקחים עיקריים שיישומם עשוי להשפיע על יכולת ההתמודדות של תושבי ישראל עם טרור מתמשך:

א. **חשיבות ההיערכות המקדימה.** זהו לקח קבוע ומרכזי בהקשר של התמודדות אפקטיבית עם מצבי חירום. ברור, גם ממה שנלמד במחקר זה, כי היערכות מוקדמת, הן בהיבט הארגוני (למשל, הכנת צוותי החירום היישוביים) והן בהיבט

הטיפול⁷⁷ (למשל, מרכזי החוסן ומרכזי הדחק⁷⁸), הוכיחה עצמה במידה רבה גם במבצע "צוק איתן" ותרמה בצורה ברורה וישירה להעצמת החוסן החברתי של תושבי אזור עוטף עזה. העובדה שחלק גדול מיישובי שתי המועצות הנדונות במחקר זה הם קיבוצים, בהם המבנה החברתי הינו מלכתחילה חזק יותר יחסית מאשר ביישובים אחרים, מסייעת קרוב לוודאי ליכולת ההתמודדות של קהילות אלו, ולכן גם לבניית חוסן החברתי. יש כאן לקח ברור ליישובים אחרים, גם אלה הממוקמים במרחק מהגבול ובגזרות אחרות: מרכיבי האיום תלול המסלול מדרום ומצפון כוללים הרחבה ניכרת בקשת טווחי הפגיעה של היריב, כמו גם צפי לדיוק של אמצעי הלחימה. בנוסף להגדלה הנדרשת בסדר הכוחות של מערכות ההגנה האקטיבית ומערכות האיתור וההגנה מפני מנהרות ופצמ"רים,⁷⁹ יש צורך בחיזוק ההיערכות המקדימה של רשויות מקומיות בכל הארץ. גם אם לא מעט נעשה בעניין זה בחלק מהרשויות המקומיות, לקחי קיץ 2014 בעוטף עזה מצביעים על מרכזיותה של ההיערכות המקומית המקדימה, כמושכל ראשון המחייב הקפדה מקומית בביצוע ובקרה ממלכתית על תחום חיוני זה.

ב. **תפקיד המנהיגות המקומית.** גם אם היו הבדלים (מעניינים) בביטויי המנהיגות בשתי המועצות האזוריות אשכול ושער הנגב במהלך "צוק איתן", אין ספק כי התנהלות ההנהגה בשני המקרים, הן ברמת המועצה המקומית והן ברמה היישובית, תרמה תרומה ניכרת לחיזוק החוסן החברתי. תרומה חשובה הייתה גם להיערכות המקדימה שהנהיגות עיצבו והובילו, לקשר האישי והרצוף שלהן עם היישובים והתושבים, לייצוג התושבים מול הממשלה, צה"ל והציבור הישראלי בכלל, ולריכוז הפעילות לאחר סיום העימות. כל אלה הבטיחו רציפות תפקודית מרשימה של המערכות המוניציפליות. לראשי רשויות רבים בישראל יש מה ללמוד מהדרכים (אם כי השונות) בהן מימשו חיים ילין ואלון שוסטר את מנהיגותם מול מועצותיהם ותושביהם. מזה זמן נקבע ברמה הממלכתית כי הרשות המקומית מהווה את "לבנת היסוד" של היערכות החזית האזרחית. אמירה כללית זו, שלא תמיד עומדת במבחן המציאות, היא חשובה ונכונה. אחריותם האישית של ראשי הרשויות היא לוודא כי היא מתמלאת בתוכן של ממש בכל הרשויות המקומיות בארץ, על פי תוכנית מוקפדת שתתבסס, בין השאר, על לקחי "צוק איתן" ביישובי עוטף עזה.

ג. **סוגיית האמון בהנהגה המקומית, בצה"ל ובממשלה.** למרות הסתייגויות בלתי נמנעות, שני ראשי המועצות שנבחנו במחקר זה זכו באמון גורף של תושביהם על תפקודם בעת המלחמה. אמון בהנהגה בכלל – המקומית והממלכתית – הוא מרכיב חשוב בהבניית החוסן החברתי. במקרה הנדון, מול רמת אמון גבוהה כלפי המנהיגות המקומית, הייתה מידה נמוכה בהרבה, גם אם משתנה

בתוקף הנסיבות המשתנות, של אמון הציבור במרחב בהנהגה הארצית. זו מצופה על ידי מרבית התושבים המקומיים להעניק להם ביטחון לטווח ארוך, המתבסס על הסכם/הסדרה עם חמאס. רמת האמון בממשלה עלתה מאוד עם ההחלטה על המינוף הכלכלי של האזור, ובצדק. גם שאלת האמון כלפי צה"ל, כולל מפקדיו המקומיים, הינה מכרעת, בשל היותם נתפסים כמחויבים לקיים קשר רצוף עם ההנהגות המקומיות והתושבים, להטות אוזן קשבת ולגלות אמפטיה לצרכיהם הלגיטימיים.⁸⁰ זהו לקח כללי חשוב. ההנהגה הפוליטית מודעת מן הסתם לסוגיה רגישה זו. ראוי לו גם לצה"ל להפיק לקחים בתחום זה ממה ש(לא) קרה ב"צוק איתן" ולהקפיד בעתיד על הידברות נאותה ומחזקת עם תושבי הסֶפֶר.⁸¹

ד. **שאלת ההתפנות.** שאלה זו הופכת לאחרונה לאקטואלית יותר ויותר בשיח הציבורי ובקרב בעלי תפקידים בכירים בתחום.⁸² התפנות אזרחים הנמצאים בסכנה הוא צעד לגיטימי, המעיד על יכולת אוטונומית של קבלת החלטות ואינו פוגע בחוסן הלאומי, גם אם כך הוא יוצג על ידי האויב. טוב עושים המופקדים על המלאכה, ובראשם רח"ל, השוקדים על עדכון תוכנית "מלונית", האמורה לתת את הפתרונות הארגוניים והלוגיסטיים לפינוי נרחב.⁸³ עם זאת, הבעיה העיקרית היא החלטה ממשלתית נדרשת באשר לפינוי המוני מוסדר. כל עוד מדובר בפינוי מוגבל בהיקפו, ניחא; אולם, אם יהיה צורך לפנות מספר גדול של אזרחים מבתיהם (כולל בעלי צרכים מיוחדים ממוסדות), נראה כי הדבר עשוי להציב אתגר קשה בפני מקבלי ההחלטות. אלה עלולים להיות מוטים נגד קבלת החלטה כזו, בעיקר בשל הנרטיב המסורתי הרואה התפנות, שלא בצדק, כהפגנת חולשה.

ה. **נושא הסיוע הכלכלי** הינו סוגיה מרכזית הנוגעת לבניית החוסן החברתי ושימורו. כבר צוין לעיל עד כמה ההחלטה הממשלתית על תקצוב מיוחד, רב־שנתי, לחיזוק התשתיות בעוטף עזה תורמת במישרין לחוסן החברתי ולתחושת התושבים שהם אינם ניצבים לבד מול האיום האקוטי מרצועת עזה. החלטת הממשלה להעניק הטבות ניכרות ליישובים הקרובים לגדר, ולא לתת הטבות כאלו ליישובים רחוקים יותר, היא החלטה נכונה וחשובה. גם בעתיד נכון יהיה להעניק תמיכה ממשלתית מסוג זה ליישובים שרמת הסיכון הישיר שלהם גבוהה, ובאופן דיפרנציאלי. המלצה חשובה נוספת לממשלה היא לממש את התוכנית שאישרה במלואה.

לקחים אלה הם בעלי משמעות ורלוונטיות ישירות לכלל היישובים במדינת ישראל הנמצאים בטווח הנשק תלול המסלול, שכמותו הולכת וגדלה ורמת דיוקו משתפרת. המסר העיקרי של מאמר זה הוא שיש צורך דחוף בגיבוש ממלכתי של תפיסת חוסן חברתי ברמה הלאומית ובתרגומה לתוכניות עבודה פרטניות להעצמת החוסן בכל

אחת מהרשויות המקומיות בישראל. תוכניות כאלו יצטרכו להתבסס על הנחות מחמירות של פגיעות קשות בתושבים, שיקשו על ההתאוששות שלהם, יאתגרו את חוסנם ויפגעו בחזרתם לרציפות תפקודית נדרשת.

הערות

- 1 תודתנו לאלון שוסטר, ראש המועצה האזורית שער הנגב ולח"כ חיים ילון, לשעבר ראש המועצה האזורית אשכול, שאפשרו לנו לבצע מחקר עומק זה, ובמיוחד לבעלי התפקידים הרבים בשתי המועצות שנתנו לנו מזמנם היקר, ממקצועיותם ומתשומת לבם.
- 2 תושבי עוטף עזה מקפידים לכנות את אירועי קיץ 2014 "מלחמה". יש בכך, כמובן, מסר ברור, המשקף ראייה סובייקטיבית האמורה להצביע על אירוע שונה וגדול יותר מ"מבצע", כפי שהוא מוגדר בצה"ל ובאתרים רשמיים.
- 3 דניאל טרגמן, זאב עציון ושחר מלמד ז"ל.
- 4 עוזי רובין, **ההגנה האקטיבית של ישראל במבצע "צוק איתן"**, עיונים בביטחון המזרח התיכון מס' 111, רמתן גן: מרכז בגין-סאדאת למחקרים אסטרטגיים, 2015.
- 5 זקי ושות', "רגע של סטטיסטיקה: סיכום האזעקות במבצע 'צוק איתן'", *RotterNet*, קהילת הפורומים של ישראל, 31 באוגוסט 2014, <http://rotter.net/forum/scoops/1/135166.shtml>; דוברת המועצה האזורית אשכול בזמן המבצע, הציגה גרסה מרחיבה של נתוני הנפילות במועצה אזורית אשכול: 1,303 נפילות במהלך שישים ימי המבצע, כשביום האחרון למבצע היו 166 נפילות. ראיון ב-14 במאי 2015.
- 6 בזמן המבצע נחשפו/הופעלו חמש מנהרות התקפיות חודרות בעוטף עזה: ב-7 וב-17 ביולי ליד קיבוץ סופה; ב-19 ביולי ליד קיבוץ בארי; ב-21 ביולי ליד הקיבוצים ניר-עם וארז; ב-28 ביולי ליד קיבוץ נחל עוז.
- 7 מתוך אתר המועצה האזורית אשכול, מאי 2015, <http://www.eshkol.info/>. הקיבוצים הם: אורים, בארי, כיסופים, עין השלושה, נירים, ניר עוז, רעים, מגן, ניר יצחק, סופה, חולית, כרם שלום, גבולות, צאלים (הקיבוצים מאכלסים 46.2 אחוזים מאוכלוסיית המועצה האזורית). המושבים הם: אוהד, שדה ניצן, תלמי אליהו, עמיעוז, מבטחים, ישע, תלמי יוסף, פרי גן, דקל, יתד, שדי אברהם, יבול, עין הבשור, בני נצרים, נווה (מאכלסים 48.3 אחוזים מאוכלוסיית המועצה האזורית). היישובים הקהילתיים הם: אבשלום, צוחר, שלומית (מאכלסים 5.5 אחוזים מאוכלוסיית המועצה האזורית).
- 8 מתוך אתר המועצה האזורית שער הנגב, מאי 2015, <http://www.sng.org.il/>. הקיבוצים הם: אור הנר, איבים, ארז, ברור חיל, גבים, דורות, כפר עזה, מפלסים, נחל עוז, ניר-עם, רוחמה; המושב הוא יכני. כן שוכנת בתחומי המועצה חוות שקמים.
- 9 במקור התנ"כ: "ואצור", מלשון לאחסן, לאצור. ראו למשל: "וְנִתְּתִי אֶת כָּל הַחֶסֶן הָעִיר הַזֹּאת וְאֶת כָּל יְגִיעָהּ וְאֶת כָּל יְקָרָהּ, וְאֶת כָּל אוֹצְרוֹת מְלִכֵי יְהוּדָה אֶתֶּן בְּיַד אֲנִיָּהֶם..." (ירמיהו כ' 5).
- 10 Committee on Increasing National Resilience to Hazards and Disasters, *Disaster Resilience: A National Imperative* (The National Academies Press, 2012); Fran H. Norris, Susan P. Stevens, Betty Pfefferbaum, Karen H. Wyche and Rose L. Pfefferbaum, "Community Resilience as a Metaphor, Theory, Set of Capacities, and Strategy for Disaster Readiness", *American Journal of Community Psychology* 41 (2008): pp. 127-150; Jerome H. Kahan, Andrew C. Allen, Justin K. George, "Resilience – Concept Developments: An Operational Framework for Resilience", *Journal of Homeland Security and Emergency Management* 6, no. 1 (2009); K.

- Tierney, *Conceptualizing and Measuring Organizational and Community Resilience: Lessons from the Emergency Response following the September 11, 2001 Attack on the World Trade Center*, Preliminary Report # 329 (University of Delaware, Disaster Management Center, 2003).
- 11 "Resilience", *Homeland Security*, July 24, 2014, <http://www.dhs.gov/topic/resilience>
- 12 למשל, ארגון UNISDR. ראו קישורית: <http://www.unisdr.org/campaign/resilientcities/>
- 13 משרד הרווחה והשירותים החברתיים, באמצעות השירות לעבודה קהילתית, גיבש כבר לפני שנים רבות תפיסה כוללת, אולם היא מופעלת בארץ בצורה מצומצמת. המשרד פועל בעניין חיזוק החוסן האזרחי לשדרות וליישובי עוטף עזה בהתאם להחלטת הממשלה מס' 2173 שהתקבלה ב-4 ביולי 2004 וקבעה סיוע מיוחד ליישובים אלה, כולל בתחום החוסן הקהילתי. מתוך: סקירת השירותים החברתיים, משרד הרווחה, 2011, <http://www.molsa.gov.il/CommunityInfo/ResearchAndEvaluation/>, Documents/591-620.pdf
- 14 "המרכזים ממוקמים בעיר שדרות ובארבע המועצות האזוריות הנמצאות בקו האש הראשון מול עזה: חוף אשקלון, שדות נגב, שער הנגב ואשכול", מתוך: "מרכזי החוסן", **הקואליציה הישראלית לטראומה**, 2015, <http://www.israeltraumacoalition.org/?CategoryID=196>
- 15 ראו למשל הדוח לשנת 2012, http://www.israeltraumacoalition.org/_Uploads/dbsAttachedFiles/annual_report2012_short_heb.pdf
- 16 T. Levanon, D. Gidron, "Readiness, Resilience and Hope: The Israeli Experience", in: *Strategies for Supporting Community Resilience*, ed. Robert Bach (Stockholm: Crismart, Multinational Resilience Policy Group, Swedish Defence University, 2015), Chapter 10, pp. 289-309.
- 17 ראיון עם בועז קרצ'מור, מנהל האגף האסטרטגי והכלכלי במועצה האזורית אשכול, 21 באפריל 2015.
- 18 מתוך שיחה עם חנה טל, מנהלת המחלקה לשירותים חברתיים במועצה האזורית שער הנגב, 29 באפריל 2015. לפי עדותו של נפתלי סיוון, מנהל פרויקטים במטה האסטרטגי של המועצה האזורית שער הנגב (17 במאי 2015), האוכלוסייה במועצה גדלה מאז 2009 בכשלושים אחוזים, והגידול נמשך, אם כי באורח מדוד, בשל מחסור בנתיבים מגורים. ניתן דגש מובהק ל"בינוי קהילתי", שמשמעותו חיזוק הקהילה.
- 19 מתוך שיחה עם עופר ליברמן, דובר צה"י גירעם, 29 באפריל 2015.
- 20 שי לוי, "מההתנתקות ועד צוק איתן: המלחמה ברצועת עזה, סקירה מיוחדת", **פז"ם**, 10 ביולי 2014, <http://www.mako.co.il/pzm-israel-wars/operation-protective-edge/Article-9a4a5e78fb02741006.htm>
- 21 אלון שוסטר, ראש המועצה האזורית שער הנגב: "דירה שהוצעה להשכרה בקיבוץ מפלסים באמצע המלחמה הושכרה תוך יומיים במחיר גבוה יותר. לעם ישראל, המחפש איפה יוכל לחיות ברמת חיים סבירה, שמבין שיש בעיות [...] גם של התפוצצויות מידי פעם, זה מקום שמתאים ונעים לחיות בו. 97 אחוזים מהאנשים שחיו כאן ממשכיכים לחיות כאן, כי כנראה יש להם מספיק סיבות טובות להישאר פה", **גלובס**, איש השנה 2014.
- 22 עדות נפתלי סיוון, 17 במאי 2015.
- 23 D. P. Aldrich, *Building Resilience: Social Capital in Post-disaster Recovery*, (University of Chicago Press, 2012).

- 24 במלים אחרות: לא הגענו לזה ולא פינינו את התושבים שהתפנו בעצמם, Ynet, 11 במאי 2015, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4557268,00.html>; בהזדמנות אחרת אמר אלוף תורג'מן: "בתנאים דומים [בעתיד] אמליץ על פינוי יישובים", **ידיעות אחרונות**, 3 באפריל 2015.
- 25 מאז "צוק איתן" התבצעה במשרד הביטחון (ברשות החירום הלאומית – רח"ל) עבודת מטה, שמטרתה להכין תוכנית מקדימה לפינוי תושבים מיישובי עוטף עזה בשעת חירום. ראו: גועס אמיר, "כך יפנה צה"ל את תושבי עוטף עזה והדרום בעימות הבא", **מעריב**, 22 במאי 2015, <http://www.maariv.co.il/news/military/Article-477953>
- 26 ראו גם הוויכוח סביב ההתפנות ההמונית של תושבי תל אביב במלחמת המפרץ הראשונה, שכונו על ידי ראש העיר דאז, שלמה להט, "עריקים": "מלחמת המפרץ בתל אביב", עיריית תל אביב, 17 בינואר 1991, <http://tel-aviv.millennium.org.il/NR/exeres/FB17AEC8-6875-4D4F-AEF8-E1CF4B7DC992.frameless.htm>
- 27 מיכל שון, דוברת המועצה האזורית שער הנגב: "הייתה תחושה של 'פליטות'. הייתה ביקורת כלפי השלטון המרכזי, שהופנתה למסד כולו, כולל כלפי המועצה". ראו, 29 באפריל 2015.
- 28 מתוך דף יומי של המועצה האזורית אשכול: "ישנם יישובים רבים בהם יצאו כמעט כל התושבים להפגה מסודרת, לשהות קהילתית או פרטנית מחוץ ליישוב. אנחנו מאוד מעודדים לצאת מהאזור, בעיקר משפחות עם ילדים. האזור שלנו הוא אזור מלחמה ואין שום סיבה לחוות את התחושות האלה שלא לצורך. אתם מוזמנים לנצל את ההפגות העומדות לרשותנו דרך נציגי הצח"י ביישובים או דרך מכלול ההפגות של המועצה", דף מידע יומי מס' 17, 19 ביולי 2015, <http://www.eshkol.info/1669-11544-he/Eschol.aspx?pos=30>
- 29 מיכל שון: "המסר של המועצה האזורית ושל ראשה היה: המועצה תעזור למי שרוצה לעזוב, אך בשום אופן לא תקרא לאנשים לעזוב". ראו, 29 באפריל 2015.
- 30 קיבוץ עלומים ממוקם במועצה האזורית שדות נגב, <http://www.sdotnegev.org.il/11/>
- 31 פרטים נוספים על קיבוץ ארז ניתן למצוא באתר **הבית-אתר ההתיישבות הכפרית**, <http://www.homee.co.il/%D7%90%D7%A8%D7%96/>
- 32 "הבית", שאמור להיות המקום הבטוח ביותר, הפך למקום המסוכן ביותר: ראו עם ענת שריג, הקואליציה הישראלית לטראומה, 29 במארס 2015.
- 33 איתמר אייכנר, "הבטחות לחוד ומציאות לחוד", **ידיעות אחרונות**, 5 באוגוסט 2014. יש גם לזכור שבתקופת "החופש הגדול" חלק מהתושבים יוצאים ממילא מבתיהם. מספר הנשארים היה ככלל גדול יותר ביישובים המרוחקים יותר מהגבול.
- 34 אתר המועצה האזורית אשכול, דף מידע יומי מס' 9, 10 ביולי 2014, <http://www.eshkol.info/1669-11516-he/Eschol.aspx?pos=48>
- 35 "פזורה" הוא כינוי שהדביקו התושבים לקהילה המתפנה במקובץ לאתר אחר ומקימת בו חיים קהילתיים. מתוך אתר המועצה האזורית אשכול, דף מידע יומי מס' 27, 30 ביולי 2014, <http://www.eshkol.info/1669-11564-he/Eschol.aspx?pos=12>
- 36 "ראה למשל המושבים שמאכלסים את מפוני גוש קטיף, המייצגים קבוצה ייחודית במועצה האזורית אשכול, המתאפיינת בגישה אמונית": ראו עם מירב וידל, מנהלת מרכז החוסן, המועצה האזורית אשכול, 29 במארס 2015.
- 37 "המושבים מטבעם פחות מאורגנים קהילתית מהקיבוצים ולכן פחות ערוכים לחירום": ראו עם חנה אבני, מנהלת האגף לשירותים חברתיים, המועצה האזורית אשכול, 29 במארס 2015.
- 38 "בכל המדדים שנבדקו בסקר שנערך ב־11 בספטמבר 2014 בקרב 412 תושבי המועצה, ההתייחסות של הנשארים ביישוביהם הציגה רמה גבוהה יותר של ביטויי חוסן (לפי

- מודלים המקובלים באוניברסיטת בן-גוריון) מאשר אלה שהתפנו. למשל: היישוב שלי מאורגן לחירום – 4.2 לעומת 3.6 (מתוך 5); 'אני סומך על הפיקוד הגבוה של צה"ל' – 4.3 לעומת 3.6; 'המועצה מתפקדת כראוי' – 4.1 לעומת 3.3: ראיון עם מיה זילברבוש, מרכז החוסן, המועצה האזורית שער הנגב, 29 באפריל 2015.
- 39 על פי ראיונות עם יוסי וגנר, מראשי צח"י נחל עוז, 29 באפריל 2015, וינינה ברנע, רכזת פיתוח כלכלי במועצה האזורית שער הנגב ודוברת צח"י הקיבוץ, 17 במאי 2015.
- 40 שירלי סיידלר, "כרם שלום צומח במלחמה", **הארץ**, 3 באפריל 2015; נעם ברקו, "משיגי גבול", **ידיעות אחרונות**, 4 בנובמבר 2014.
- 41 מתוך אתר המועצה האזורית אשכול, דף מידע יומי מס' 8, 9 ביולי 2014, <http://www.eshkol.info/1669-11510-he/Eschol.aspx?pos=51>
- 42 מתוך אתר המועצה האזורית אשכול, דף מידע יומי מס' 10, 12 ביולי 2014, <http://www.eshkol.info/1669-11524-he/Eschol.aspx?pos=43>; "הייתה בעיה לתפעל את המערכת גם בגלל היעדר עובדים, שחלקם הגדול התפנה": ראיון עם מיה זילברבוש, 29 באפריל 2015.
- 43 ראיון עם יעל אדר, מנהלת אגף החינוך במועצה האזורית אשכול, 29 במארס 2015.
- 44 "תמצית הפעילות שהתקיימה באשכול: קייטנות א'–ו' ומעונות יום. כמחצית מהתושבים לא השתמשו במערכת החינוך. במהלך חודש יולי, הנוכחות בקייטנות של מושבים נעה בין 36 אחוזים לשמונים אחוזים. הנוכחות בקייטנות בקיבוצים נעה בין 31 אחוזים ל-86 אחוזים, ובגנים בקיבוצים – בין 24 אחוזים לשישים אחוזים. גם במעונות היה אחוז הנוכחות נמוך. אחרי שעות הפעילות, הרבה קייטנות פעלו כ'מרכזי הפגה' בחבל שלום, צוחר ועין הבשור, שנתנו מענה לילדי כיתות א'–ו': ראיון עם יעל אדר, 29 במארס 2015.
- 45 למעט ילדי חוץ בגני הילדים מהיישובים המרוחקים יותר, שלא שבו כלל: ראיון עם יעל אדר, 29 במארס 2015; ראיון עם מירב וידל, 29 במארס 2015.
- 46 מצב דומה התרחש בתום מלחמת לבנון השנייה, שהסתיימה שבועיים לפני פתיחת שנת הלימודים.
- 47 "בשנה שאחרי 'עמוד ענן' נרשמו 250 פניות למרכז החוסן של המועצה האזורית אשכול. בששת החודשים שלאחר 'צוק איתן' נרשמו כ-450 פניות": ראיון עם מירב וידל, 29 במארס 2015.
- 48 הנתונים על אחוזי המטופלים הינם מדו"חות הטיפולים הפסיכולוגיים במרכז החוסן של המועצה האזורית אשכול. ההערכה על צפי המשכי הטיפול נעשתה על בסיס ניסיון העבר; "ילדים, ובעיקר בעלי הפרעות קשב, נחשבים לקבוצה בסיכון גבוה מאוד": ראיון עם נעמי כמין, מרכז החוסן, המועצה האזורית אשכול, 29 באפריל 2015.
- 49 יזהר שער, ראש השירות הפסיכולוגי החינוכי, המועצה האזורית אשכול, 3 ביוני 2015?
- 50 ראיון עם עליזה בן יהודה, מנהלת המרכז הטיפולי, המועצה האזורית אשכול, 29 במארס 2015.
- 51 ראיון עם ארנון אבני, סטודיו "עיצובניק", עורך ומו"ל "232", קיבוץ נירים, 29 במארס 2015. לדבריו, בנירים עזבו שלוש משפחות מאז "צוק איתן" ושלוש משפחות נקלטו בקיבוץ.
- 52 ראיון עם ענת שריג, 29 במארס 2015.
- 53 ראיון עם חנה אבני, 29 במארס 2015. לדידה, יש עוד צורך להשקיע רבות במוכנות של הקיבוצים לחירום, למרות שהיא גבוהה ביסודה מזו של המושבים ממזרח לכביש 232.
- 54 ראשי צח"י ממלאים תפקיד חיוני בהקשר של חירום, אך יש להם גם מקום מרכזי בניהול הקהילה בכלל, כולל בתנאים של התפנות. תחלופה גבוהה ניכרת גם בבעלי תפקידים

- חברתיים, אך לא אצל בעלי תפקידים אחרים, כמו מרכזי משק ומזכירים: ראיון עם חנה אבני, 29 במארס 2015.
- 55 ראיון עם מירב וידל, 29 במארס 2015: מדובר במתנדבים, שמילוי משימתם לפני המבצע, במהלכו ולאחריו יצר חשש לפגיעה במקום עבודתם וגם במעמדם מול חלק מהתושבים, ואולי גם מול צה"ל.
- 56 מתוך דף הסברה של המועצה האזורית אשכול, http://www.eshkol.info/sip_storage/FILES/2/6822.pdf
- 57 בסבבים קודמים הנזקים היו גדולים יותר: ראיון עם בועז קרצ'מר, 21 באפריל 2015.
- 58 אורה קורן, "מפעל בקיבוץ מגן: גם לכושר הספיגה של העובדים יש גבול", **דה מרקר**, 21 באוגוסט 2015, <http://www.themarker.com/news/macro/1.2411532>
- 59 יגאל זורע, "דיווחים מהשטח: עוטף עזה, צוק איתן, יום 14", קווים ונקודות, 21 ביולי 2014, <http://tinyurl.com/not2sw7>
- 60 בתחום התיירות התמלאו האורחנים בעיתונאים ושאר נלווים למאמץ הצבאי.
- 61 ראיון עם ינינה ברנע, רכות פיתוח כלכלי ומנהלת אזור התעשייה במועצה האזורית שער הנגב, 17 במאי 2015.
- 62 מידע מאתר רשות המיסים בישראל, http://taxes.gov.il/EmergencyInformationA_CompensationfundPropertyTax/Pages/ZukEitan2014.aspx
- 63 <http://www.pmo.gov.il/secretary/govdecisions/2014/pages/govdes2017.aspx>
- 64 תוכנית זו נתקלה בהסתייגות גלויה מצד ראשי היישובים הרחוקים יותר, שטענו כי ההחלטה מהווה "מסר חמור לתושבי ערי הדרום על התרומה שלהם לחוסן הלאומי", **מעריב**, 1 בספטמבר 2014.
- 65 ראיון עם ינינה ברנע, 17 במאי 2015.
- 66 ראיון עם רונית מינקר, 14 במאי 2015.
- 67 מתוך דף מסרים לתושבי המועצה האזורית אשכול, 3 באוגוסט 2014.
- 68 ראיון עם רונית מינקר, 14 במאי 2015.
- 69 מתוך דף מידע לתושבי המועצה האזורית אשכול, 20 באוגוסט 2014.
- 70 איגרת לתושבים, המועצה האזורית אשכול, 3 באוגוסט 2014.
- 71 חיים ילין גורס כי החוסן החברתי ב"צוק איתן" היה נמוך מזה שבשני סבבי הלחימה הקודמים עם חמאס, בשל רמת האתגר הביטחוני הגבוהה הפעם, ומעריך כי ההתאוששות הכללית בעקבות "צוק איתן" היא לא מהירה: ראיון עם ח"כ חיים ילין, 31 במאי 2015.
- 72 "מבצע צוק איתן חשף וגם יצר סדקים ושברים רבים בקרבנו, שלא את כולם אנו מסוגלים לזהות, לתת להם שם ולפרש בשעה זו, ולא עם כולם יכולים התושבים, הקהילות, וגם אנו אנשי המקצוע להתמודד. עדיין כואב, וקשה ומסובך. חצי שנה כמעט עברה מאז המבצע, והכעס והכאב מבעבעים ופורצים בהבלחות ישירות ועקיפות בכל מה ומי שאנו נוגעים בו. תהליך השיקום של הביטחון והאמון, המצוקות והחרדות יהיה כנראה ארוך": חנה טל, בתוך: טלי לבנון, "סיכום שנת העבודה 2014 במרכזי החוסן בשדרות וביישובי 'עוטף עזה'", הקואליציה הישראלית לטראומה, 2015, עמ' 59.
- 73 בנוסף למספר אזעקות "צבע אדום" מאז קיץ 2014, תושבי האזור מציינים שורה של הפרעות: הרעש שהם שומעים כמעט מידי יום, הנובע מירי רקטות של חמאס מערבה; רעש הפיצוצים של מנהרות חמאס בידי הצבא המצרי; וכן מספר רב (250 – עד יוני 2015) של ניסיונות חדירה מזרחה דרך גדר הגבול, המקבלות תהודה מיידית ב"זוטסאפ" של התושבים.

- 74 סקר שנערך על ידי מינה צמח לקראת כנס הרצליה 2015 קובע כי 82 אחוזים מתושבי ישראל צופים סבב נוסף עם חמאס: **Ynet**, 7 ביוני 2015, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4665484,00.html>
- 75 ראו בעניין זה מאמר על תנועת המחאה של הנגב המערבי בגיליון זה של "צבא ואסטרטגיה".
- 76 ראיון עם חיים ילין, 31 במאי 2015. לדבריו, התמונה המצטיירת היא של התקצרות הזמן בין הסבבים מצד אחד והתארכות זמן ההתאוששות של הקהילות מצד שני.
- 77 ראיון עם זהר שער, 3 ביוני 2015: "חשוב להתייחס להיערכות המקדימה והמלווה של כל הגורמים המטפלים במועצות האזוריות: השירות הפסיכולוגי החינוכי, יועצות מטפלים ממרכז החוסן, מטפלים ממרכז טיפולי תל"ם, מטפלים מהמרכז להתפתחות הילד ומתנדבים. במועצה האזורית אשכול ניתן טיפול ל-1,300 מענים לאורך תקופת הלחימה, בכל מקום בו שהו התושבים. אלה מנעו נזק אקוטי לתושבים ולקהילות באשכול ובפזורה וחזיקו את חוסנם ויכולת התאוששותם גם על ידי מענים בהמשך".
- 78 טלי לבנון, "סיכום שנת העבודה 2014 במרכזי החוסן בשדרות ובישובי עוטף עזה".
- 79 "בספטמבר תושלם התקנת מערכות מכ"ם שיגלו יותר שיגורים ויפחיתו התרעות של פחות מ-15 שניות". ראו: לילך שובל, "חדש בעוטף עזה: מערכת התרעה מפני פצמ"רים", **ישראל היום**, 27 במאי 2015, <http://www.israelhayom.co.il/article/285065>
- 80 "צוק איתן" הסתיים בקרב תושבי אשכול במשבר אמון של התושבים בהנהגת המדינה וצה"ל, בעיקר בשל הוראות התגוננות לא מותאמות: מירב בן נסים וידל, בתוך: טלי לבנון, "סיכום שנת העבודה במרכזי החוסן בשדרות ובישובי עוטף עזה", עמ' 82.
- 81 ראיון עם חיים ילין, 27 במאי 2015: "נראה כי תושבי העוטף אינם מרוצים ממידת הרגישות שמפנין צה"ל לצרכיהם; חלק מיישום הלקחים של צה"ל בתחום זה ניתן לראות בהחלטה להקים יחידה מיוחדת למזעור הנזק בשטחים החקלאיים בעוטף עזה במבצעים בעתיד, לאחר שבמהלך מבצע "צוק איתן" פגעו הכלים הצבאיים בשדות, בהיעדר תיאום עם היישובים המקומיים: נעמה אנגל משאלי, "עוטף עזה: יחידה חדשה תמונע נזקים לחקלאות", *nrg*, 3 במאי 2015. עוד לקח שהפיק צה"ל ממבצע "צוק איתן" הוא העברת האחריות הביטחונית לניהול החירום של יישובי עוטף עזה לפיקוד הדרום, ביחד עם אנשי פיקוד העורף. כך הוחלט להקים "מכלול עורף פיקודי", שיהיה מורכב מאנשי פיקוד העורף והם יהיו אחראים לקשר עם התושבים, <http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/692/386.html?hp=1&cat=875>
- באוגדה עזה, במטרה לשפר את הקשר עם התושבים ואת תפקודם: **Ynet**, 28 במאי 2015. נושא נוסף הקשור למסכת זו הן ההחלטות המשתנות של צה"ל להציב חיילים כשומרים ביישובי הגדר, שזכו לביקורת של התושבים. ראו: מתן צורי, "מפקירים את העוטף", **ידיעות אחרונות**, 4 בינואר 2015; יוסי יהושע ומתן צורי, "הש"ג נותר ריק", **ידיעות אחרונות**, 5 בינואר 2015; נועם אמיר ומשה כהן, "בעוטף עזה זועמים על עזיבת החיילים: קודם שיגידו שאיום המנהרות הוסר", **מעריב השבוע**, 5 בינואר 2015.
- 82 ההתפנות אף תורגלה במסגרת התרגיל השנתי "נקודת מפנה" ב-15 ביוני 2015.
- 83 ראו ראיון עם מ"מ ראש רח"ל, סמנכ"ל משרד הביטחון בצלאל טרייבר, במוסף **ידיעות אחרונות**, 29 במאי 2015; נועם אמיר, "כך יפנה צה"ל את תושבי עוטף עזה והדרום בעימות הבא", **מעריב**, 22 במאי 2015, <http://www.maariv.co.il/news/military/> Article-477953

"בזכותם": התייחסות התקשורת לשאלת מחיר הנפגעים במבצע "צוק איתן"

ציפי ישראלי ואלישבע רוסמן

סוגיית הנפגעים בפעולות מלחמתיות החלה לעלות על סדר היום הציבורי, הפוליטי-צבאי והתקשורתי בעולם הדמוקרטי-מערבי בעיקר משנות התשעים של המאה העשרים. מאמר זה בוחן את אופן התייחסותה של התקשורת הישראלית לחיילים שנפגעו במהלך מבצע "צוק איתן", במיוחד לאור דפוסי הסיקור של נושא זה בעבר. נראה כי למרות התחושה של "מלחמת אין ברירה" בעת המבצע, הסיקור של הנפגעים במהלכה לא חזר באופן מלא לדפוסים ה"מסורתיים" מן העבר. התקשורת עסקה בנפגעים ובמחיר הלחימה במבצע, אך עשתה זאת תוך ניסיון מודע למנוע פגיעה במורל הלאומי ולהימנע מביקורת. האופן שבו הוצג המחיר נועד להימנע מגרימת דמורליזציה ולהעצמת תחושת הגאווה הלאומית. התנהלות זו מעוררת מחשבה לגבי תפקידה של התקשורת בישראל בנושאים ביטחוניים, וכן לגבי האופן בו היא תופסת את תפקידה בהקשרים אלה.

מילות מפתח: צבא, תקשורת, נפגעים, שכול, חיילים, "צוק איתן".

מבוא

בסיום השלב הקרקעי במבצע "צוק איתן" הופיעה על פני כל העמוד הראשון של העיתון "ידיעות אחרונות" תמונת פסיפס גדולה, שכללה צילום אישי של כל אחד מ-67 החיילים שנהרגו במהלך המבצע. הכותרת הראשית והבולטת שליוותה את הצילום הייתה: "בזכותם". תמונה זו היא מעין מיקרוקוסמוס של סיקור נפגעי "צוק איתן" בתקשורת הישראלית, והיא מעלה שאלות בנוגע ליחס לנפגעים במהלך

ד"ר ציפי ישראלי היא חוקרת במכון למחקרי ביטחון לאומי ומרצה באוניברסיטת תל-אביב.
ד"ר אלישבע רוסמן היא מרצה במחלקה למדעי המדינה, אוניברסיטת בראילן.

פעולה צבאית. לכאורה, הבחירה בביטוי "בזכותם" ומאפייני הסיקור מספרים סיפור ברור: העיתון מצהיר כי מותם בקרב של החיילים לא היה לשווא. האם נרטיב זה אכן מייצג את התנהלותה של התקשורת הישראלית בנושא הנפגעים לכל אורך המבצע? מאמר זה מבקש לבחון את אופן ההתייחסות של התקשורת לסיקור חיילים שנפגעו במהלך "צוק איתן", במיוחד לאור דפוסי הסיקור של נושא זה בעבר. במסגרת זו בוחן המאמר את השאלות הבאות: כיצד הנושא מוצג? האם הוא עולה בקנה אחד עם הספרות המחקרית בנושא? האם ניתן לזהות דפוס התנהלות שממשיך את דפוסי העבר, או שמדובר בדפוס חדש, שונה? המאמר עוקב אחר הסיקור התקשורתי של החיילים הנפגעים בשלושת העיתונים המרכזיים בישראל (מודפסים ומקוונים): "דיעות אחרונות", "ישראל היום" ו"הארץ".¹ בחלקו הראשון סוקר המאמר את הספרות הרלוונטית, תוך התייחסות לתקשורת ולסוגיית הנפגעים, וכן לשינויים ולמגמות בספרות זאת בנושא של סיקור נפגעים ושכול צבאי. לאחר מכן מציג המאמר את ממצאי המחקר על פי חלוקה לשלבי הלחימה במהלך "צוק איתן", ולבסוף הוא דן בממצאים ובהשלכותיהם.

סקירת ספרות: שינויים ומגמות ביחס לסוגיית הנפגעים והשכול בלוחמה צבאית

סוגיית הנפגעים החלה לתפוס מקום מרכזי על סדר היום הציבורי, הפוליטי צבאי והתקשורתי בעולם הדמוקרטי-מערבי בעיקר משנות התשעים של המאה העשרים. השינוי שחל ביחס למוות הצבאי הביא להגברת הרגישות לנפגעים והוא מוצג גם כ"פחד מחללים" (casualty phobia).² בהתאם לתפיסה זו, המלחמה ה"פוסט הרואית", בניגוד למלחמה ההרואית, מאופיינת בשני כללים שמכתיבה החברה הפוסט מודרנית: הכלל הראשון הוא "אסור להרוג" – על הצבא להימנע מגרימת נפגעים לאויב (בעיקר אזרחים); הכלל השני, הנחשב לדומיננטי יותר, הוא "אסור להיהרג" – על הצבא להימנע, עד כמה שניתן, מנפגעים לכוחותיו.³ כלומר, החברה הדמוקרטית אינה מסתפקת, כבעבר, בהשגת תוצאות מבצעיות טובות, אלא דורשת מספר מזערי של נפגעים לכוחותיה כמדד להצלחה בשדה הקרב, ולעיתים אף כתנאי ליציאה לפעילות צבאית. הבעיה היא שהיכולת לסבול נפגעים היא גורם קשה למדידה, וכך גם הניסיון לחזות מהו "גבול ההסכמה" לגבי חיי אדם. בכל מקרה, ההשפעה של מספר הנפגעים אינה נמדדת במספרים אבסולוטיים, אלא בנכונות הספיגה של חברה מסוימת.⁴

הטכנולוגיה של שנות התשעים של המאה העשרים אפשרה למדינות להילחם עם אבדות מזעריות לכוחותיהן – למשל, מלחמת המפרץ הראשונה (1991) ומלחמת קוסובו (1999). התקופה המעצבת בישראל מבחינת אבדות בקרב הייתה תקופת השהייה ברצועת הביטחון בדרום לבנון (1985–2000). בתקופה זו, החשש

מנפגעים היה למרכיב דומיננטי עד כדי כך, שנטען שהפך במשך הזמן לגורם מכריע בקבלת החלטות ברמה הטקטית. צה"ל השתדל להימנע מהסיכונים הגלומים בפעולה יבשתית התקפית, כוחות הקרקע היחידים שעסקו באופן שגרתי בפשיטות עמוקות מן הסוג המסורתי היו, בניגוד לעבר, חיילי יחידות עילית, והתקפות כבדות יותר על תשתית חזבאללה נעשו כמעט כולן באמצעות אש מנגד (אווירית או ארטיילרית). מפקדים בצה"ל הדגישו כי משימות הופסקו לעיתים קרובות בשל חשש מהסתבכות שבה יהיו נפגעים.⁵

מגמה זו המשיכה גם בשנות האלפיים. מלחמת לבנון השנייה ומבצע "עפרת יצוקה" נפתחו בהתקפות מהאוויר, וגם במבצע "עמוד ענן" נעשה שימוש באותה גישה. המגמה כיום, גם בישראל, היא להימנע ככל הניתן מתמרון יבשתי.

למרות הנאמר לעיל, תופעת ה"פחד מחללים" אינה קבועה. היא מושפעת מגורמים שונים, חיצוניים ופנימיים, ומהנסיבות שבהן מתנהלת הלוחמה. גורמים אלה עשויים לפצות על רגישות לנפגעים, או לחילופין להחריפה;⁶ חלקם עולים תוך כדי הלחימה וחלקם לפנייה. כלל הגורמים קשורים זה לזה ויוצרים אקלים מסוים וסובייקטיבי המשפיע על תחושותיהן של מדינה נתונה וחברה נתונה ביחס לנפגעים.

להלן יפורטו שורת גורמים המשפיעים על סוגיית ה"פחד מחללים".

צדקת הלחימה

ניתן לומר בהכללה שככל שהלחימה נתפסת כ"מלחמת אין ברירה", כמוצדקת ונחוצה, והאיום נתפס כגבוה, עולה הנכונות לספיגת נפגעים, ולהפך.⁷ גורם זה עשוי להיות רלוונטי טרם היציאה ללחימה, אך מכיוון שתפיסת הלוחמה עשויה להשתנות עם הזמן, ניתן לזהות שינויים גם תוך כדי האירוע עצמו, ובכלל זה ביחס לנפגעים. בדרך כלל, בשלב הראשון של הלוחמה היא נתפסת כמוצדקת וכנחוצה, ולכן, לפחות בשלב זה קיימת נכונות לשלם את מחיר הנפגעים. בשלבים הבאים של הלוחמה עשויים לחול שינויים ביחס אליה, ולכן הגורם "משך הלחימה", שיתואר בהמשך, הוא משמעותי ביותר בהקשר של הנכונות לספוג נפגעים.

תוצאות הפעולות הצבאיות

כאשר הלוחמה נתפסת כמחמיצה את מטרותיה או ככישלון ממש, יורדת הנכונות לספוג נפגעים, ולהפך: ככל שהלוחמה נתפסת כמוצלחת יותר ושוורת אמונה בניצחון, כך מתחזקת ההשלמה עם מספר גבוה יותר של נפגעים. ממחקרים אמריקאיים עולה שזהו משתנה חשוב אף יותר מצדקת המלחמה.⁸ נראה שמדובר בשאלת "הביצה והתרנגולת" – האם כישלון או הצלחה נמדדים בהתאם למספר הנפגעים, או שמספר הנפגעים מביא לתחושת כישלון או הצלחה

משך הלחימה

התארכות הלחימה מביאה עמה לעיתים קרובות גם רגישות רבה יותר לנפגעים.⁹ יחד עם זאת, אם מדובר בלחימה ארוכה שלא כוללת מספר גבוה של נפגעים בבת אחת, דהיינו הנפגעים מתפרסים על פני תקופה ארוכה, נוצרת לעיתים הסתגלות למצב, ובהתאם לכך עולה הנכונות לספיגת נפגעים.¹⁰

מספר הנפגעים בלחימה וזהותם

ככל שמספר הנפגעים גדל, כך יורדת הנכונות לספוג נפגעים.¹¹ כאמור, לצד המספר המוחלט של נפגעים, יש חשיבות גם לקצב הצטברותם. במילים אחרות, אותו מספר נפגעים, אך בפזורה שונה, ייצור יחס שונה אליהם. למשל, אירוע יחיד בו יש נפגעים רבים בבת אחת ייתפס אחרת משרשרת אירועים שבאופן מצטבר היה בהם מספר זהה של נפגעים.¹² גם זהות הנפגעים יכולה להתברר כמשמעותית ולהשפיע על השיח בנושא:¹³ נפגעים בעלי דרגה בכירה נתפסים אחרת מנפגעים שהם חיילים זוטרים.

הנהגה בעת לחימה

הדיון בגורם זה בספרות המקצועית מדבר על שתי רמות השפעה של ההנהגה:
 א. מידת נחישותה של ההנהגה – הנהגה המציגה קו ברור ונחוש לגבי מטרות הלוחמה תורמת לתפיסת מחיר הנפגעים. קו המבהיר מדוע ייתכן ויהיו נפגעים מחזק נכונות לספיגתם, ולהפך. אדוארד לוטוואק טוען שמנהיגים מיוחדים, בעלי כוח רצון יוצא מן הכלל ובעלי כישרון מנהיגותי יוצא דופן, עשויים להרחיב (גם אם במאמץ רב) את כושר הפעולה שלהם, ובכך להתגבר, לפחות באופן חלקי, על חוסר הרצון לספוג נפגעים.¹⁴

ב. תפיסת ההנהגה את הציבור – מדיניות מניעת נפגעים מוטמעת בציבור כאשר להנהגה יש ספק לגבי מידת הנכונות שלו לספוג נפגעים, בין אם לספקות אלה יש בסיס עובדתי מוצק ובין אם לאו. מדיניות זו עשויה להיות מושתתת על הנחה מוטעית: לעיתים, ההנהגה אינה מעריכה נכונה את יכולתו או אייכולתו או את נכונותו של הציבור לספוג נפגעים. מדיניות הרגישות לנפגעים בנויה בדרך כלל על הערכת ההנהגה את התגובה של אליטות חברתיות למספר חללים גבוה.¹⁵ ממחקר ישראלי שנערך ב-2009 עולה כי מפקדים רבים סבורים שהחברה הישראלית התעייפה מלשלם את מחיר הנפגעים וכי תפיסה זו השפיעה על קבלת ההחלטות הטקטית שלהם לפני ובזמן הלחימה.¹⁶

שינוי בערכים חברתיים

ערכים חברתיים קולקטיביים מאפשרים ספיגת נפגעים גבוהה יותר, בעוד שערכים חברתיים אינדיבידואליים מחלישים יכולת ספיגה זו. ראיתם של הנופלים בלחימה

כאנשים פרטיים, שאין אפשרות להתגבר על חסרונם ואין דבר היכול לכפר על קורבנם, מחלישה נכונות לספיגת נפגעים.¹⁷ החברה הישראלית הפכה בשנות התשעים של המאה העשרים לחברה המעמידה את טובת הפרט במרכז. בעשור הראשון של המאה ה-21, זהות זו הפכה למורכבת:¹⁸ ניתן לזהות חזרה מסוימת לקולקטיביות חברתית, אולם בשונה מהעבר, מדובר בקולקטיביות הכוללת בתוכה מרכיבים של טובת הפרט.¹⁹ העובדה שחיילים החלו להיתפס כפרטים נבעה, בין היתר, מהשינויים שחלו במקומן של משפחות החיילים, כפי שניתן ללמוד מהגורם הבא.

שינויים במקומן של משפחות החיילים

ככל שמשפחות החיילים מעורבות יותר בשירות הצבאי של בניהן, כך יורדת הנכונות לספיגת נפגעים. כאשר חייל נתפס כ"ילד", כ"בן של", קשה יותר להשלים עם פגיעה בו. זאת, לעומת התפיסה שהפגיעה בחיילים לצורך ביטחון החברה הינה לגיטימית. במשך השנים חלו שינויים בהתנהגות של הורים ביחס למערכת הצבאית בישראל: החל משנות התשעים של המאה העשרים התחילו הורים להשמיע את קולם בנוגע ליחסה של המערכת הצבאית לילדיהם.²⁰ בד בבד, חל שינוי גם בדפוס ההתנהגות של משפחות שכולות: בעקבות מלחמת יום הכיפורים החלה להישמע ביקורת של הורים שכולים כלפי מקבלי ההחלטות על מות בניהם.²¹ הורים לחיילים הפכו בשנות התשעים למעורבים יותר ולביקורתיים יותר. יש הטוענים שההורים עברו בתקופה זו מתפיסה לפיה תפקיד החיילים הוא להגן על המדינה לתפיסה הגורסת שעל המדינה להגן על החיילים. נראה כי בשנות האלפיים חל שינוי במערכת יחסים זו וההורים נסוגו באופן מסוים מהתערבותם בתחום הביטחוני. יתכן ששינוי זה נבע, בין היתר, מעלייה בתחושת האיום הביטחוני בשנים אלו ומהתעצמות זירת הביטחון.²² יש הטוענים כי בניגוד לשיח השכול האנטי מלחמתי שהתקיים ממלחמת לבנון הראשונה עד מלחמת לבנון השנייה, בשנים האחרונות התפתח שיח חדש בחברה הישראלית, המקבל את מחיר הנפגעים.²³

התקשורת וסוגיית הנפגעים

אמצעי התקשורת הפכו בעשורים האחרונים לכלי מרכזי המעצב את היחס לנפגעים ואת ביטויי המוות במלחמות בדמוקרטיית המערביות. אדוארד לוטוואק מציין כי הסיקור התקשורתי גרם לסירוב להסכים אפילו למספר קטן של נפגעים במלחמות.²⁴

התנהלות התקשורת הישראלית מלמדת כי סיקור סוגיית הנפגעים יכול לפעול בשני כיוונים שונים ומנוגדים (דבר שהיה קיים כבר עם קום המדינה): מצד אחד, רצון לעשות שימוש בזכר הנופלים להגברת ההזדהות עם המדינה, ולפיכך לעסוק

בנושא ולהעצימו; מצד שני – וזו הייתה הגישה שרווחה הלכה למעשה במשך שנים – חשש שעיסוק תקשורתי נרחב בנפגעים עלול לפגוע במורל הציבור, לעורר תחושות של ייאוש, לגרום לנזק פוליטי ואף לעודד את האויב, ולפיכך יש להגבילו. בעשורים הראשונים למדינה רווחה הגישה השנייה. במקרים רבים נעשה ניסיון למנוע מהציבור מידע על מספר הנפגעים, והתקשורת הסתפקה באזכור מצומצם שלהם. בתקופה זו גם התבקשו עורכי העיתונים לפזר את מודעות האבל על פני מספר עמודים בכל גיליון, כדי לא ליצור את הרושם הכבד של אבדות מרובות. הסיקור המועט שבכל זאת הופיע היה דיסקרטי, יבש ותמציתי והכיל פרטים ביוגרפיים עובדתיים של הנופלים, ללא שימוש בציטוטים גרשיים. נדירים היו סיפורים אישיים או דברי הספד מפורטים.²⁵

עם השנים חלו שינויים ביחס לסיקור הסוגיה. מלחמת יום הכיפורים הייתה המלחמה הראשונה שבה סוגיית הנפגעים הפכה למרכזית. עם זאת, גם באירועים שלאחר מלחמת יום הכיפורים סיקור הנפגעים היה שולי. כך, למשל, באסון הנ"ד, בו נהרגו בהתרסקות מסוק "יסעור" 54 חיילים, הסיקור היה לקוני. שמות ההרוגים הופיעו ברשימה אחת, בתוך מסגרת משותפת, התיאור היה קצר וטכני וכלל את שם ההרוג ומקום הלווייתו, ולא הופיעו סיפורים אישיים של ההרוגים.²⁶ נורמות סיקור חדשות בנושא הנפגעים נוצרו במהלך מלחמת לבנון הראשונה. ככל שהמלחמה התארכה, גבר העיסוק בנושא זה בתקשורת: מספרי הנפגעים פורסמו מדי יום, ובכך הודגשה המגמה של הגידול בהם.

הגברת העיסוק של התקשורת בנפגעים התחזקה עוד בשנות התשעים של המאה העשרים. השילוב של אופי הלוחמה באותה תקופה (עצימות נמוכה) עם כניסתם של ערכים חברתיים מהעולם המערבי (כגון ערכים אינדיבידואליים) ועם התפתחותם המואצת של אמצעי התקשורת,²⁷ תרם לכך שסוגיית הנפגעים הפכה למרכזית בתקשורת הישראלית. אם בעבר הסתפקה התקשורת בפרסום שמותיהם של ההרוגים, ללא תמונותיהם וללא התייחסות פרטנית לכל חייל וחייל, הרי שעתה החלו לעמוד על סדר היום התקשורתי סיפוריהם האישיים של החיילים הנפגעים. הסיקור כלל מידע מקיף על הפצועים וההרוגים, כולל צילומים שלהם.

גם אופן ההתייחסות לנפגעים השתנה בשנות התשעים. החלו להופיע ביטויים ביקורתיים לגבי מספר ההרוגים ולגבי ההכרח במותם. המוות נתפס בתקשורת לעיתים קרובות כמוות מבוזבז, והנפגעים הפכו ממקריבי חייהם לקורבנות, ל"בשר תותחים", לילדים ש"הצבא לא שמר עליהם".²⁸ בהמשך למגמה זו, השתנו גילויי הכאב בסיקור והפכו לאישיים יותר. הלוויות החלו להיות מסוקרות בהרחבה, בכי של חיילים בציבור הפך ללגיטימי ולבעל עניין ציבורי, וכן החלו להופיע עדויות מפורטות מפי חיילים על הנעשה "באמת" בשדה הקרב.

מגמה זו החלה בשנת 1988, בה הוצגו לראשונה בתקשורת חיילים בוכים בהלוויות צבאיות. בכי ואף התייפחות של חיילים בהלוויות קיבלו הבלטה בשנים שלאחר מכן גם בתצלומי תקריב בקדמת הבמה התקשורתית. בהזדמנויות שונות הובלטו ציטוטים מפי חיילים שהדגישו את הפחד מפני המוות, והובאו ביטוי מצוקה של חיילים, עד כדי הצגתם כמבוהלים ממש.²⁹

מראיונות עם אנשי תקשורת בשנות התשעים של המאה העשרים עולה כי הם היו מודעים לתהליך זה בתקשורת ולדילמות הסיקור שהוצגו לעיל. מצד אחד, הם ראו בסיקור הלוויה מחווה של כבוד לחייל ולמשפחתו על הקורבן הלאומי שהקריבו; מצד שני, הם ייחסו לסיקור הלוויות תפקידים כמו שיקוף מחיר הסכסוך הישראלי-ערבי ותוצאותיו לציבור הישראלי. הדכדוך והדיכאון שחשים הצופים במהלך הצפייה בהלוויה של חייל שנפל נתפסו על ידי עובדי הטלוויזיה כתוצאה של השפעה שלילית שהייתה לצפייה בסיקור התקשורת. לדברי אחד מאנשי התקשורת: "אין ספק שיש לסיקור הלוויות השפעה מצטברת [←] במובן זה של שיקוף תוצאות המלחמה, הטלוויזיה מהווה גורם אנטי מלחמתי, המחליש את מטרות הצבא". ההתמודדות עם השפעות שליליות אלו נעשתה באמצעות שליטה במיון ובמינון הסיקור התקשורת, כפי שציין אחד מאנשי התקשורת: "באופן תיאורטי צריך היה לשדר את כל הטקסים, אך זה ייצור מצב בלתי נסבל של זילות ודמורליזציה".³⁰

מקובל לומר כי במלחמת לבנון השנייה המשיך השיח התקשורת הביקורתי ביחס למחיר הנפגעים. התמונה המחקרית מורכבת הרבה יותר. נראה כי במהלך השבועיים הראשונים של המלחמה לא עלתה כלל בתקשורת השאלה האם מחיר הנפגעים מוצדק או הכרחי. במהלך תקופה זו נמתחה בתקשורת ביקורת דווקא על הזהירות אותה נקט הצבא, שנועדה לצמצם פגיעה בחיילים ואף הביאה, לטענת המבקרים, לחשיפת העורף להמשך ירי הרקטות ולסכנה גדולה לאזרחי הצפון. הביקורת ביחס למחיר הנפגעים הופיעה בתקשורת רק סמוך לסיום המלחמה, וכן מיד לאחריה, והתמקדה במספר הרב של הנפגעים שצה"ל ספג בימים האחרונים של הלחימה, בקרב שנתפס כמיותר ובלתי נחוץ.³¹ כלומר, במקרה זה מדובר היה בביקורת טקטית ונקודתית ביחס לנפגעים.

מבצע "עופרת יצוקה" נתפס כנחוץ והכרחי וזכה לתמיכה נרחבת בדעת הקהל. במבצע זה בלטו דווקא משפחות הנפגעים וההרוגים, אשר הביעו בראיונות לתקשורת תמיכה בהמשך הלחימה על אף המחיר האישי ששילמו, וקראו לדרג המדיני והצבאי להמשיך בה עד להשגת מטרותיה.³² עם זאת, מספר הנפגעים הקטן יחסית במבצע זה אינו מאפשר הצגה נאותה של דפוס סיקור דומיננטי בנוגע לנושא הנפגעים. גם אופיו של מבצע "עמוד ענן", שהתקיים לאחר "עופרת

יצוקה" וכלל מתקפה אווירית בלבד, ללא נפגעים, אינו מאפשר דיון בדפוס סיקור הנפגעים באופן שהוצג לעיל ביחס לאירועים הקודמים.

סיקור נפגעים בתקשורת במהלך "צוק איתן"

ניתן לפנות עתה לניתוח הסיקור של סוגיית הנפגעים במבצע "צוק איתן" (יולי-אוגוסט 2014). המחקר מתבסס על ניתוח תוכן איכותני, שבמסגרתו בדקנו את כל סוגי הפריטים העיתונאיים: ידיעות, צילומים (הן בנפרד והן כנלווים לידיעה/כתבה), מאמרי מערכת, מאמרי דעה וכתבות שפורסמו במהלך כל אחד מימי המבצע בעיתונות הכתובה והמקוונת המרכזית בישראל ("ידיעות אחרונות", כולל Ynet, "ישראל היום" ו"הארץ", הן בגרסה המודפסת והן בגרסה האינטרנטית שלהם). בדקנו, בהתאם לסקירת הספרות שהוצגה לעיל, האם נושא הנפגעים עמד על סדר היום התקשורתי במהלך "צוק איתן", ואם כן – באיזה אופן? אילו תתי-נושאים עמדו על סדר היום? כיצד הוצגה הסוגיה בתקשורת?

העיסוק התקשורתי בנפגעים במהלך "צוק איתן" נסב סביב שני נושאים: האחד, העיסוק הישיר בשאלת מחיר הנפגעים; השני היה סיפור השכול. הממצאים מראים כי הנושא הראשון כמעט ולא עמד על סדר היום התקשורתי, וגם כאשר הדבר קרה, היה מדובר בסיקור שולי. לעומת זאת, הנושא השני היה מרכזי וזכה לבולטות גבוהה. הממצאים ביחס לסיקור השולי בשאלת מחיר הנפגעים מפתיעים ביחס למצופה מסקירת הספרות. לפיכך נתמקד בסוגיה זו.

האם התקשורת עסקה באופן ישיר במחיר הנפגעים?

שאלת מחיר הנפגעים במהלך מבצע "צוק איתן" עלתה על סדר היום התקשורתי מעט מאוד באופן ישיר. העיסוק בנושא זה היה תוצר של שלבי המבצע השונים. לצורך הניתוח נחלק את המבצע לארבעה שלבי משנה:

- **המתקפה האווירית** (8-17 ביולי 2014).
- **הפעולה הקרקעית** (17-27 ביולי 2014).
- **לקראת סיום שלב המנהרות** (28 ביולי-5 באוגוסט 2014).
- **מהיציאה החד-צדדית ועד הפסקת האש האחרונה** (5-26 באוגוסט 2014).

המתקפה האווירית

מבצע "צוק איתן" נפתח במתקפה אווירית על יעדים ברצועת עזה. בשלב זה, שאלת מחיר הנפגעים לא עמדה על סדר היום התקשורתי. הדבר מובן לכאורה, שכן כוחות הקרקע לא היו מעורבים באותו שלב. אולם שאלת המחיר לא עלתה על סדר היום התקשורתי גם כאשר נדונה האופציה לפעילות קרקעית. מאז החלה המתקפה האווירית (ולמעשה במהלך המבצע כולו) תמכה התקשורת במבצע קרקעי, אם כי מוגבל. תמיכה זו באה לידי ביטוי בבחירה לצטט פוליטיקאים שקראו

לפעולה קרקעית בכותרות ראשיות ובולטות ובאופן ישיר. כך ניתן למצוא ציטוטים כמו: "השר סער: 'צריך להכות בחמאס מכה חזקה'"³³; "לפיד: שקט תמורת שקט כבר לא על הפרק"³⁴; "רה"מ: 'כשאין הפסקת אש, תשובתנו היא אש: נעצים את המערכה'"³⁵. גם בכירים במערכת הצבאית צוטטו באופן דומה: "צה"ל תומך במבצע צבאי מוגבל"³⁶; "קציין בכיר: 'מוכנים לתמרון קרקעי'"³⁷; ועוד.

הפעולה הקרקעית

בשלב הבא של המבצע נכנסו כוחות קרקעיים של צה"ל לרצועת עזה. הפעולה הקרקעית הוצגה בתקשורת כהכרחית, כ"מלחמת אין ברירה". כותרות גדולות במיוחד בעיתונות הישראלית תמכו בכך על ידי שימוש במושגים "בלתי נמנעת"³⁸; "מלחמת אין ברירה"³⁹; ועוד. תמיכה זו באה לידי ביטוי גם במאמרים בולטים שנשאו כותרות כמו "צודקים"⁴⁰ ו"חמאס גרר את ישראל למבצע קרקעי"⁴¹. מאמר שנכתב תחת הכותרת "זכותנו להתגונן" טען כי: "[...] הבא להורגך השכם להורגו [...] חמאס לא הותיר לנו ברירה"⁴². גם במאמרים ובכותרות אלה לא הייתה כל התייחסות למחיר האפשרי בנפגעים, אלא רק גילויי תמיכה במהלך, ללא הצגת שאלות או ביקורת על תוצאותיו האפשריות.

בהמשך למגמה הכללית של התקשורת בשנות האלפיים לסקר חיילים,⁴³ וספציפית בהמשך לתמיכה בפעולה קרקעית במבצע "צוק איתן", ניתן היה למצוא תמיכה תקשורתית רבה בחיילים שנועדו להיכנס לרצועת עזה. כך, לדוגמה, לקראת הכניסה הקרקעית פורסמה תמונת ענק של חיילים בתדרוך, מלווה בכותרת: "שובו בשלום". מאמר נלווה לתמונה נשא את הכותרת "הלב עם החיילים", והמסר העיקרי שלו היה "עכשיו כולנו מאוחדים בתפילה שישובו הביתה בשלום"⁴⁴.

הקרב בסג'עיייה (20 ביולי 2014), שבו נהרגו שבעה חיילים, סימן נקודת ציון חשובה. העמודים הראשונים של העיתונים של העיתונים ביום שלאחר הקרב לא הבלטו את ההרוגים, אלא עסקו בהעלאת המורל הלאומי. העמודים הראשונים ב"ידיעות אחרונות" וב"ישראל היום" הוקדשו למסר של "מלחמת אין ברירה": "[...] המלחמה לחיסול המנהרות היא לא מבצע התקפי. היא מכת מנע, מבצע הגנתי מובהק"⁴⁵. כותרות נוספות היו: "אנחנו ננצח": "מיום ששבנו אל האדמה הזו תוקף אותנו האויב הערבי ומנסה להשמידנו, ומיום שחזרנו אל האדמה הזו אנו יכולים לו. לא בלי לשלם מחיר, לא בלי לנשוך את השפתיים בכאב. אבל תמיד, בסופה של מערכה, עומדת ישראל חזקה ומאוחדת מול אויביה הנסים מפניה. אנחנו ננצח גם הפעם"⁴⁶; וכן, "לנצח ויהי מה": "[...] 'צוק איתן' [...] זוהי מלחמה שהוכרזה עלינו על ידי ארגון רצחני, מתועב, שכל הצדקת קיומו היא בשאיפה לחסל אותנו"⁴⁷. כותרות נוספות באותו יום מחזקות קו זה: "13 אחים לגבורה"⁴⁸; "הנאמנים והאמיצים"⁴⁹;

"מג"דים ולוחמים נהרגים כדי שמשפחות יוכלו לישון בבטחה; זה גם מחיר הלחימה הנוכחית, שכבר מזמן אינה פעולת ביטחון שוטף".⁵⁰ המסר שהופיע בעיתונים היה ברור: השיח אינו מתמקד בנפגעים ובכאב, אלא בעיצוב הרגשות ביחס למבצע הצבאי. דהיינו, נפגעים הם מחיר כואב, אבל הם חלק מהמלחמה, ואם על מדינה נגזר להילחם, עליה לשלם מחיר. כותרות העיתונים המשיכו בקו זה גם ביום שלאחר קרב סג'עייה (22 ביולי). כותרת גדולה בעמוד הראשון של "ידיעות אחרונות" הכריזה: "מפקדים למופת",⁵¹ והכותרות הנוספות באותו עיתון הדגישו גבורה, לחימה ונחישות: "הגנו בגופם";⁵² "צה"ל: לא להפסיק עכשיו";⁵³ "אנחנו חזקים ונשלים המשימה עד הסוף";⁵⁴ [...] זה הרגע לאמץ יד רפה וברך כושלת ולשון שיבשה ודמעה זולגת, ולנשוך שפתיים ולהמשיך במעלה ההר ולשנן מנתן אלתרמן כי 'אין עם אשר ייסוג מחפירות חייו'. לשם כך נחוצה התגייסות רחבה [...]"⁵⁵; "הרמטכ"ל: המחיר כואב, ההישג ענק".⁵⁶ גם תכני המאמרים בעיתונים המשיכו רעיון זה: "עוד לא לעצור";⁵⁷ "תמונת ניצחון": [...] יכול להיות שאת תמונת הניצחון כבר ראינו השבוע: עשרות אלפי הישראלים בהלוויותיהם של שלושה חיילים בודדים [...] ניצחונה של ישראל שהכרנו פעם וחשבנו שכבר לא קיימת";⁵⁸ "יום קשה: נושכים את השפתיים, ונלחמים";⁵⁹ "המח"ט: הם יורים – ואנחנו מנצחים".⁶⁰

כאשר בכל זאת הושמעה ביקורת כלשהי בשלב זה, היא הייתה מועטה ולא נגעה למחיר הנפגעים אלא לניהול הטקטי של המבצע. כותרת מייצגת של אחד המאמרים שנכתב באותה מגמה קבעה: "דשדוש בקצה המנהרה";⁶¹ ובמאמר עצמו נמתחה ביקורת על הטיפול הלקוי במנהרות. אף על פי כן, המסר התקשורתי היה, בסופו של דבר, "ש לנשוך שפתיים" ולהמשיך להילחם בשל הסכנה החד-משמעית. דפוס סיקור זה המשיך מנקודה זו והלאה: בעמוד הראשון של העיתונים הובלטו מדי יום צילומי ההרוגים ומספרם (מניין ההרוגים היומי והמצטבר), בעוד שסיפורם האישי הובא אך ורק בעמודים הפנימיים ובמוספים (במקומות השמורים לסיפורי ה"צבע"), אם כי על פי פורמטים מסורתיים. אין ספק שהייתה השפעה מצטברת למספרים ולתמונות של החיילים ההרוגים שפורסמו בעמודים הראשונים, אך התחושה הכוללת הייתה שמדובר במתן כבוד למחיר הכבד, מבלי לתת משקל יתר לאבל.

לקראת סיום שלב המנהרות

בשלב השלישי של "צוק איתן" הושלמה יציאת הכוחות הקרקעיים של צה"ל מרצועת עזה, אך הלחימה נמשכה במתכונת השלב הראשון, קרי תקיפות אוויריות. בשלב זה בא לידי ביטוי בעיתונות הלך רוח של תחושת דשדוש ואי-בהירות מנהיגותית. המסרים של ההנהגה כבר לא היו ברורים כבשני השלבים הראשונים,

אלא קיבלו צביון מבולבל שעורר את השאלות האם לישראל יש תוכנית פעולה והאם היא אינה נגררת?

האפשרויות שעמדו על הפרק בשלב זה היו הרחבת הפעולה הצבאית, סיומה תוך הסדרה, או סיומה באורח חד־צדדי. בנקודה זו של אי־בהירות בנוגע לצעדים הבאים, גם התקשורת החלה לגלות ספקות, עד שלא רק שלא צידדה בהרחבת הפעולה הקרקעית, אלא להפך, תמכה בהפסקת המבצע. בהמשך למגמה זו התחילה להופיע בעיתונות ביקורת על הלוחמה עצמה. כך, לדוגמה, כותרת גדולה ובולטת ב"ידיעות אחרונות" בישרה: "לא מבצע, מלחמה"⁶². מאמרים בעיתון זה נכתבו בקו דומה: "האירועים"⁶³ שקרו אתמול חמורים. בעיקר עצובים [...] אבל אסור שהאירוע הזה יטשטש את המטרות שהציבה ממשלת ישראל עם תחילת המבצע. לא הובסנו [...] ואת כל השאר ממילא לא נשיג בכוח, אלא רק בהסכמים ובהבנות"⁶⁴ גם ב"ישראל היום" נכתב: "הבטן אומרת להרחיב; הראש: מנהרות – ולצאת"⁶⁵. רק כאשר העמדה שהוצגה בתקשורת הפכה להתנגדות להרחבת הפעולה הקרקעית, החלה להימתח ביקורת על הדשדוש והבלבול ועל המצב שהביא למוות מיותר. חוסר הבהירות אפשר עיסוק, אם כי מועט, במחיר הנפגעים. נושא הנפגעים בכלל עלה בשלב זה על סדר היום התקשורתי בראש ובראשונה בהקשר של תחושת אי־הבהירות לגבי מטרות הלחימה, שהובילה גם לחוסר מעש. באחד המאמרים נכתב: "[...] כששמעתי אמש את נתניהו מתאר באותן מילים ממש את מעלות ההרתעה ללא הסדרה, חשבת על 33 לוחמים, ישראלים טובים, שיכלו לחיות בינינו היום, אלמלא נתניהו חשש כל כך מלקבל החלטה [...] כעסתי ושמחתי. מוטב מאוחר מלעולם לא [...] היתרון המידי של הרעיון הוא שההיגררות אחר החמאס נפסקת. מישוה התבלבל כאן: חמאס הוא שזקוק להבנות עם ישראל – לא להפך"⁶⁶. במאמר אחר, שנכתב תחת הכותרת "מחירים של מלחמה", נקבע: "[...] הנתיב השני חותר לדילול כוחות חד־צדדי. משימת כוחות היבשה הושלמה, יודע ראש הממשלה. רקטות ייענו בהפצצות. שקט ייענה בשקט. הנתיב הזה הוצע לנתניהו לפני עשרה ימים. הוא לא אמר כן ולא אמר לא. הוא לא ידע להחליט. מאז נהרגו בתוך הרצועה ועל הגבול יותר מ־30 חיילים. המורל של כוחות היבשה בשטח גבוה, אבל הפחד מדשדוש מחלחל [...] פתחי המנהרות הבאות נמצאים במקומות שצה"ל לא רוצה להגיע אליהם. המחיר בנפש לא יצדיק את התמורה"⁶⁷. הביקורת התחדדה עוד יותר בהתייחסות התקשורת לנפגעים בשטחי הכינוס ולא בלחימה עצמה. הסיקור יצר הבדל בין היחס ללוחמים פעילים (ברצועת עזה) ובין "ברווזים במטווח" (מה שנתפס כמוות מיותר בשטחי הכינוס). במילים אחרות, אופי הלוחמה הכתיב את היחס למחיר הנפגעים. דוגמה מייצגת ניתן למצוא במאמר ב"ידיעות אחרונות": "הריגת החיילים אתמול בשטח ישראל מבהירה יותר מכל את המצב לאחר שלושה שבועות של לחימה [...] צה"ל מדשדש

במקום, אולי לא באשמתו, אבל כבר שבוע שאין התקדמות ממשית במבצע, מלבד הטיפול במנהרות שמתברר ככאוטי ובוודאי לא עומד בלוחות הזמנים של שר הביטחון, שאמר כי מדובר ב'יומיים שלושה' [...] מחיר הקיפאון הוא אירועים קשים, כגון נפילת הפצמ"ר הקטלנית וחדירת המחבלים אתמול, כמו גם מותו של לוחם מטיל בזמן הפסקת האש ברצועה [...] החיילים בשטחי הכינוס הופכים ל'ברווזים במטווח'."⁶⁸

נראה כי בשלב זה עברה שאלת מחיר הנפגעים לתפוס מקום מרכזי יותר בתקשורת ואף לזוהתה בביקורת. אולם, הסיקור במאפיינים אלה היה קצר ונקודתי והגיע רק בשלב מאוחר יחסית של "צוק איתן".⁶⁹

לצד ההתייחסות לדשדוש ולחוסר ההחלטיות, הופיעו בתקופה זו מאמרים מרכזיים עם כותרות כגון "השכול של כולנו" ועם תכנים דוגמת: "[...] ישראל מאוחדת בימים האלה. גם בתחושת צדקת הדרך, גם בכאב על הנופלים. וישראל מאוחדת גם במחירים שהיא משלמת [...]";⁷⁰ "[...] השלמה קרובה של המשימה – נטרול המנהרות – במחיר כבד אמנם, 56 חיילים הרוגים [...] אבל תוך פגיעה קשה בכל המערכים של חמאס";⁷¹ "אם היו אומרים לי לפני המבצע שאלו יהיו התוצאות, הייתי חותם על זה בשתי ידיים. המחיר של 56 הרוגים הוא כואב, וכואב מאוד, אבל כמות ההרוגים דה־פקטו היא לא המבחן היחיד לעמידה במשימה. המבחן הוא החזרת האמון והביטחון של תושבי עוטף עזה אל מול איום המנהרות".⁷²

מהיציאה החד־צדדית ועד הפסקת האש האחרונה

הסיקור התקשורתי בשלב זה היה מעורב: מצד אחד, הוא כלל ביקורת על הדרג הבכיר; מצד שני, הוא הביע תמיכה ואף הערצה לחיילים עצמם. מדובר בהפרדה ברורה שזוהתה במחקרים כבר בעשור הקודם.⁷³ ברם, גם בשלב זה לא היה קישור בין הביקורת כלפי התנהלות הדרג הבכיר ובין מחיר הנפגעים.

הביקורת כלפי הדרג הבכיר התבטאה בטווח שבין הצבת סימני שאלה על התנהלותו ובין ביקורת נוקבת עליה. ביקורת הושמעה, בין השאר, על שימוש בכלי מלחמה לא ממוגנים, על הטיפול במנהרות, על הרמטכ"ל שאפשר לתושבי האזור לחזור לבתיהם עוד בטרם הסתיימה הלחימה ועוד. הכותרות הבאות ממחישות מגמה זאת: "מבצע מתבלבל";⁷⁴ "ניפגש בסיבוב הבא";⁷⁵ "50 יום של כתישה, התשה וסימני שאלה";⁷⁶ "פיייר, מאוכזבים";⁷⁷ "לבדיקתכם";⁷⁸ ו"בידיים של חמאס".⁷⁹ כאמור, בד בבד עם הביקורת על דרג ההנהגה ניתן לזהות בתקשורת הערצה והצדעה לחיילים הלוחמים והצגתם כגיבורים. הסיקור בכיוון זה התמקד בסיפורי גבורה של לוחמים ובביטויי הוקרה כלפי הלוחמים והפצועים. דפוס מייצג ניתן לראות בכותרות הגדולות במיוחד שהופיעו בעמוד הראשון של "ישראל היום" ו"ידיעות אחרונות": "ותודה ללוחמים";⁸⁰ "שיבת המופלאים";⁸¹ "מצדיעים

לכם"⁸². כותרת המשנה שנלוותה לכתבה האחרונה חידדה נקודה זו: "קצין בכיר: צריך להצדיע ללוחמים. דור ה-Y הוכיח שהוא נלחם בעוז לא פחות מקודמיו". בכתבה עצמה מודגש כי "לצד הצלחה גדולה של צה"ל ומפקדיו, גילויי גבורה והישג מדהים של כיתת ברזל, עולות גם שאלות קשות, ובראשן: האם הממשלה וצה"ל התייחסו במלוא החומרה לאיום המנהרות". במאמר אחר נכתב: "[...] 'צוק איתן' לא הייתה מלחמה של גנרלים. זו הייתה מלחמה של החיילים הקטנים ושל הקצינים הזוטרים, שהכריעו את הקרבות פנים אל פנים. זו הייתה המלחמה של רב-סרן בניה שראל ז"ל" [...] ושל עוד רבים וטובים שסיפורי גבורתם יופיעו בימים הקרובים [...] הלוחמים [...] הפגינו איתנות, דבקות במטרה ונחישות להמשיך במשימה עד שתושלם השמדתה של המנהרה האחרונה. במבצע הזה, הלוחמים היו האור בקצה המנהרה. מול מורכבות שדה הקרב והאיומים שניצבו מול הכוחות, צריך להצדיע ללוחמים [...] הבכירים יצטרכו לתת תשובות ללא מעט שאלות"⁸³.

נראה, אם כן, כי בשלב חשוב זה של סיום "צוק איתן" הייתה התייחסות למחיר הנפגעים, אולם הצגת הנושא מיצבה אותם כגיבורים ולא ערערה על הכרחיות המחיר. במילים אחרות, שאלת מחיר הנפגעים לא עלתה באופן ביקורתי, למרות הביקורת כלפי הדרג הבכיר. כאשר הושמעה בשלבים שונים ביקורת בתקשורת או של תושבי הדרום כלפי הדרג הפוליטי, או אפילו כלפי צה"ל, על ניהול המבצע, היא לא כללה את השאלה לשם מה נהרגו החיילים ולא התייחסה כלל לשאלת מחיר הנפגעים.⁸⁴ התחושה העולה מהסיקור התקשורתי היא שלא היה מנוס מתשלום בנפגעים. למעשה, גם שנה לאחר המבצע, דפוס התייחסות זה עומד בעינו.⁸⁵

היבט משלים לנאמר עד כה הוא היחס לשכול במהלך "צוק איתן". מניתוח הסיקור של הלוויות ההרוגים עולה כי גם סיפוריהם האישיים של החללים נוטרלו משאלת המחיר. הכותרות הבולטות סיפרו סיפור על ערכים קולקטיביים וגבורה, הקרבה וגם גבריות והרואיות: "עם ישראל יכול להתפאר בו"⁸⁶; "מנוחת הגיבורים"⁸⁷; "נפל במלחמה מצילת מדינה"⁸⁸; "הם חירפו את נפשם בהגנה על המולדת"⁸⁹; ועוד. בדרך עקיפה זו, ההבניה התקשורתית היא שמחיר הנפגעים מקובל והינו תשלום מוצדק למען מטרה צודקת.

רעיון זה מועצם עוד יותר כאשר מתבוננים בצילומים הנלווים לסיקור ההלוויות. בניגוד לעבר, סיקור אותן הלוויות לא כלל צילומי חיילים בוכים. למעשה, מצאנו מעט צילומי חיילים בהלוויות. מדובר בבחירה משמעותית מאוד, במיוחד כאשר משווים את סיקור "צוק איתן" לאירועים קודמים, כגון שהיית צה"ל ברצועת הביטחון בדרום לבנון או מלחמת לבנון השנייה.⁹⁰ הדמויות

הבולטות בצילומים בהלוויות של חללי "צוק איתן" הן של נשים אזרחיות ולא של חיילים.

לסיום הצגת הממצאים, בדקנו גם האם הופיעו קולות אחרים בתקשורת, ביקורתיים יותר, ביחס לשאלת הנפגעים במהלך המבצע. מצאנו כי קולות כאלה אכן הופיעו, אך הם היו מעטים ומיקומם היה שולי.⁹¹ מדובר בציטוטים מעטים של משפחות שכולות. למשל: "לא רצינו שיהיה גיבור וגם לא החייל של כולם [...] אני גם לא יכולה להגיד שאני גאה בילד שלי. הלך לי הילד והוא לא יחזור";⁹² [...] אין לי כוח לספור כמה פעמים שמעתי סיסמאות כמו 'תודה שהוא הציל אותנו' [...] הן הרגוזו אותי מאוד. אני לא רוצה שיודו לי, אני רוצה שבובי שלי יהיה בסלון ויקריא לילדים סיפור לפני השינה. אבל אישה אחת, זרה, ניגשה אלי ואמרה 'אני תושבת הדרום ורק רציתי לבקש סליחה על שהייתם צריכים לשלם את המחיר הזה בגללנו'. היא לא אמרה לי 'תודה' אלא 'סליחה', והיא לא אמרה 'בשבילנו' אלא 'בגללנו'. היא ריגשה אותי מאוד [...] הילדים צריכים סיפור שילווח אותם בהמשך חייהם, וסיסמאות כמו 'אבא מת למען המולדת' לא עובדות עלי [...]".⁹³ כמו כן, הופיעו מעט מאמרי דעה ביקורתיים בשאלת מחיר הלחימה. כך, למשל, נכתב באחד המאמרים: "[...] המחיר הוא מחיר דמים, שגם אם נאמר שוב ושוב כמה שאינו נסבל, לא נצליח לומר את מה שלא יכול להיאמר באמת: עד כמה הוא אכן לא נסבל [...]".⁹⁴ מאמר ביקורתי נוסף הסביר מדוע ההרוגים הם תוצאה של כישלון צה"ל: "באין הברקה – נדרשת הקרבה".⁹⁵

מסקנות וסיכום

כאשר מעיינים בממצאי הסיקור התקשורתי של הנפגעים ב"צוק איתן" מתקבלת תמונה מורכבת, במיוחד לאור הספרות שתוארה לעיל. נראה כי למרות התחושה בעת המבצע שמדובר ב"מלחמת אין ברירה", הסיקור לא חזר באופן מלא לדפוסים ה"מסורתיים"; הוא עסק בנפגעים ובמחיר, אך לא התמסר לאבל ולשכול, כפי שהיה בשנות התשעים של המאה העשרים. למרות הכאב, לא הופיעו צילומי חיילים מתייפחים במרכז הבמה התקשורתית, ובניגוד לסיקור הביקורתי של נפגעים שהופיע בעבר, האופן שבו הוצג המחיר ב"צוק איתן" לא גרם לתחושה של דמורליזציה, אלא דווקא להעצמת התחושה של גאווה לאומית.

ייתכן שמדובר בתופעה חדשה שראוי לתת עליה את הדעת: הנפגעים אינם יוצרים, כבעבר, לחץ תקשורתי וביקורת על מחיר הלחימה; אדרבא, הכאב עליהם והשכול יוצרים דווקא תחושת "ביחד" לאומי ומסייעים להצדקת הלחימה. זוהי תופעה שבאה לידי ביטוי במיוחד בשלבים הקריטיים של "צוק איתן": דפוס הסיקור הישנים קיבלו תפנית ולבשו צורה הממזגת בין הצורך לדבר על השכול ועל הנפגעים ובין הרתיעה ממשמעותם והשפעתם על המורל הלאומי.

כפי שנאמר לעיל, כמה מרכיבים השפיעו על תפיסת התקשורת את הנפגעים. מספר הנפגעים בתחילת המבצע (השלב השני) היה מרוכז וגבוה, וביניהם היו בעלי דרגות בכירות. לכאורה, נתונים אלה היו אמורים להביא לסיקור ביקורתי. למרות זאת, התחושה של "מלחמת אין ברירה" והחזרה המסוימת לערכים קולקטיביים נטרלו, ככל הנראה, מגמה זו והחזירו את הסיקור למגמות מסורתיות שהיו בעבר. בנקודה זו ראוי לשאול: האם הייתה לדרך סיקור זו השלכה על ניהול הלחימה? ניתן לומר בזהירות כי ייתכן והתפקוד התקשורתי במהלך "צוק איתן" תרם ליצירת שיח שבו הנפגעים לא הכתיבו מהלכים צבאיים.

כיצד ניתן להסביר את הממצאים שהוצגו לעיל? יש שיאמרו כי התקשורת תפקדה במהלך המבצע על פי הדגם הליברלי, המבוסס על כוחות השוק ועל רייטינג, ולפיכך סיפקה לציבור את רצונו, שבמקרה זה היה מעוניין בהעלאת המורל הלאומי ובלכידות. אולם נראה כי הסבר זה אינו מספק. מניתוח הממצאים עולה כי היום הקובע מבחינת סיקור הנפגעים היה היום שלאחר הקרב בסג'ע'יה, בו התקבלה החלטה עריכתית מודעת להצניע את נושא הנפגעים. העורך הראשי של *Ynet*, ערן טיפנברון, הודה כי בחר במודע במדיניות זו, דהיינו – הורדת המינון והמרכזיות של סיקור השכול בתקופות הלחימה, כדי לנסות למנוע מהשכול להכתיב מדיניות: "ההיגיון העיתונאי והציבורי בזמן מלחמה מחייב היררכיה עריכתית שמפנה את תשומת לב הקוראים למה שמרכזי – הפעילות הצבאית [...] אסור לתת לעניינים שברגש לקבוע, לא את דרך ההתנהלות של מדינה ולא את הדרך שבה עורכים תקשורת".⁹⁶ בהתאם לקו פעולה זה, כלי התקשורת הגיעו ביניהם להסכמות בנוגע לסיקור הלוויות, והדבר גרם ליצירת קו תקשורתי אחיד וממלכתי שהיה שונה מן העבר.

התנהלות זו מעוררת מחשבה לגבי תפקידה של התקשורת בישראל בנושאים ביטחוניים, מקומה בשיח הציבורי, ובפרט בסוגיית סיקור הנפגעים, וכן לגבי הצורה שבה היא תופסת את תפקידה בהקשרים אלה. נראה לנו כי נקודות אלו ראויות לדיון ישיר ומעמיק, לאור השלכותיהן האפשריות על מצבי לחימה עתידיים ונוכח המציאות השוררת במדינת ישראל – מדינה דמוקרטית הנמצאת במצב לחימה מתמשך.

הערות

- 1 המחקר לא בדק באופן שיטתי את אמצעי התקשורת האלקטרוניים, אם כי ממחקר חלוץ שביצענו, עולים בהם ממצאים דומים לאלה שיוצגו במאמר זה.
- 2 יגיל לוי, **מי שולט על הצבא? בין פיקוח על הצבא לשליטה בצבאות** (ירושלים: מאגנס, 2010).
- 3 Edward Luttwak, "Toward Post-Heroic Warfare", *Foreign Affairs*, vol. 74, no. 3 (1995): pp. 109-122.

- 4 Steven Rosen, "War Power and the Willingness to Suffer", in: Peace, War and Numbers, ed. Bruce Russett (Beverly Hills: Sage Publications, 1972), pp. 167-183.
- 5 משה תמיר, **מלחמה ללא אות** (תל אביב: מערכות ומשרד הביטחון-ההוצאה לאור, 2005).
- 6 לוי, **מי שולט על הצבא?**
- 7 ראו למשל: מיטל עירך-יונה ובתיה בן-הדור, "על הרגישות לנפגעים: מבט השוואתי ומקומי, תפיסות מפקדים ומשמעויות לצה"ל", בתוך: **היבטים סוציולוגיים ופסיכולוגיים של פעולת הצבא בתווך האזרחי**, מיטל עירך-יונה, עורכת (תל אביב: המרכז למדעי ההתנהגות, צה"ל, הוצאת במחנה, 2013), עמ' 126-142.
- 8 לוי, **מי שולט על הצבא?**; עירך-יונה ובן-הדור, "על הרגישות לנפגעים".
- 9 אדוארד לוטוואק, **אסטרטגיה של מלחמה ושלום** (תל אביב: משרד הביטחון-ההוצאה לאור, 2002); 6 no. 84, vol. 84, *Foreign Affairs*, John Mueller, "The Iraq Syndrome", (2005): pp. 44-54.
- 10 כך קרה, למשל, ברוב תקופת קיומה של רצועת הביטחון בדרום לבנון (1985-2000). להרחבה בנושא זה ראו: ציפי ישראלי, **יחסי הגומלין בין ממסד פוליטי-ביטחוני, קבוצות מחאה ותקשורת בסכסוך בעצימות נמוכה: ישראל בלבנון 1982-2000**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, רמת גן: אוניברסיטת בראילן, 2007.
- 11 ציפי ישראלי, "תקשורת והיבטים אסטרטגיים של סכסוכים בעצימות נמוכה: מקרה המבחן של ישראל בלבנון 1985-2000", **מחקרים בפוליטיקה ישראלית**, כרך ד' (2011), עמ' 255-288; לוי, **מי שולט על הצבא?**; Mueller, "The Iraq Syndrome".
- 12 כך, לדוגמה, ביוני 2009 נהרגו שמונה חיילים בריטיים באפגניסטן. בתקשורת נראו צילומי ארונות הקבורה המוצאים ממטוסי תובלה. אירוע זה עורר דיון ביחס למעורבות בריטניה באפגניסטן.
- 13 למשל, כאשר מדובר בנפגעים בכירים. כך קרה, לדוגמה, כאשר תת-אלוף ארז גרשטיין, מפקד יחידת הקישור לדרום לבנון, נהרג ממטען צד בדרום לבנון בפברואר 1999.
- 14 לוטוואק, **אסטרטגיה של מלחמה ושלום**.
- 15 לוי, **מי שולט על הצבא?** כך, למשל, מקבלי ההחלטות בארצות הברית הצהירו שייצאו מסומליה לאור הצילומים בתקשורת של הנוכחות האמריקאית שם, למרות שמממצאי דעת הקהל עלתה תמונה הפוכה. ראו: Cori Dauber, "Image as Argument: The Impact of Mogadishu on U.S Military Intervention", *Armed Forces & Society*, vol. 27, no. 2 (2001): pp. 205-229.
- 16 עירך-יונה ובן-הדור, "על הרגישות לנפגעים".
- 17 היחס לשכול ולהנצחת הנופלים עבר שינוי משמעותי בתקופה זו. ראו, למשל: שלי גפן קושילביץ, "מהקרבה לקורבן", תפקוד התקשורת בסיקור השכול באסונות צבאיים", בתוך: **ביטחון ותקשורת, דינמיקה של יחסים**, אודי לבל, עורך (באר שבע: מכון בן-גוריון לחקר ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2005), עמ' 284-309; אודי לבל, "מגויסים במותם, הורים שכולים, חשאיות ואתגור ההגמוניה הצבאית", **עיונים בתקומת ישראל**, גיליון 17 (2003), עמ' 267-286; לוי, **מי שולט על הצבא?**
- 18 אורי בן-אליעזר, **מלחמותיה החדשות של ישראל, הסבר סוציולוגי-היסטורי** (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, 2012).
- 19 Elisheva Rosman and Zipi Israeli, "Our Forces Become Omer, Yuval and Liran: The Transition of the Media Image of the Israeli Soldier from the Collective to an Individual", *Res Militaris*, 2015 (in press).

- 20 ציפי ישראלי ואלישבע רוסמן, "מ'לוחם' לבן של אמא? החייל הישראלי בראי העיתונות", **עיונים בתקומת ישראל**, גיליון 24 (דצמבר 2014), עמ' 184-218; גרעון דורון ואודי לבל, **פוליטיקה של שכול** (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2003).
- 21 לבל, "מגויסים במוותם".
- 22 אודי לבל, "נשבור את חומת החשאינות: מיקוח אזרחי-צבאי על שקיפות מרחב הביטחון בזירת השכול הישראלית", **מדינה וחברה**, גיליון 1, 2007, עמ' 19-41.
- 23 Yagil Levy, "An Unbearable Price: War Casualties and Warring Democracies", *International Journal of Political Culture and Society*, 22 (2009): pp. 69-82.
- 24 לוטוואק, **אסטרטגיה של מלחמה ושלום**.
- 25 רפי מן, "מכתב לאב השכול" **העין השביעית**, 19 באפריל 2010, <http://www.the7eye.org.il/34062>
- 26 ציפי ישראלי, **חיל האוויר והתקשורת, ניתוח היחסים בין חיל האוויר לעיתונות הכתובה בשנים 1977-1997 לאור תאונות אוויריות בחיל האוויר**, עבודת גמר לתואר מוסמך האוניברסיטה, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, 2000.
- 27 בשנות התשעים של המאה העשרים שינתה התקשורת האלקטרונית את פניה. הן הטלוויזיה והן הרדיו התרחבו משמעותית. גם החלק המגזיני בעיתונות המודפסת התפתח. האמצעים החדשים פועלים בהתאם למודלים מסחריים. מודלים אלה הביאו איתם, בין היתר, תחרות, דרמטיות, התמקדות בפרט, התמקדות בסיפור האנושי וברגשות, צבעוניות ולעיתים "צהבהבות". נושא השכול והנפגעים תופס באופן טבעי מקום נרחב בסיקור תקשורתי מסוג זה.
- 28 גפן קושילביץ, "מהקרבה לקורבן"; ישראלי ורוסמן, "מ'לוחם' לבן של אמא"; Elisheva Rosman and Zipi Israeli, "From 'Rambo' to 'Sitting Ducks' and Back Again: The Israeli Soldier in the Media", *Israel Affairs*, vol. 21, no. 1 (2015): pp. 112-130.
- 29 ישראלי ורוסמן, "מ'לוחם' לבן של אמא";
- 30 דרורה כלפון, **כיסוי טקסי לוויית חיילים ב"מבט", מטרות ותפקידים**, עבודת גמר לתואר מוסמך בקומוניקציה, ירושלים: האוניברסיטה העברית, 1993.
- 31 שר ושביט מצוטט בעירון-יונה ובן-הדור, "על הרגישות לנפגעים".
- 32 ישראלי ורוסמן, "מ'לוחם' לבן של אמא"; עירון-יונה ובן-הדור, "על הרגישות לנפגעים".
- 33 יואב זיתון, מתן צורי, רועי קייס, אליאור לוי ואטילה שומפלבי, "השר סער: צריך להכות בחמאס מכה חזקה", **Ynet**, 8 ביולי 2014, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4539416,00.html>
- 34 כתבי **Ynet**, "לפיד: שקט תמורת שקט כבר לא על הפרק", 10 ביולי 2014, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4540877,00.html>
- 35 שלמה צזנה, לילך שובל וגדי גולן, "רה"מ: 'כשאין הפסקת אש, תשובתנו היא אש: נעצים את המערכה'", **ישראל היום**, 16 ביולי 2014.
- 36 יואב זיתון, אליאור לוי ורועי קייס, "חודשו התקיפות בעזה; צה"ל תומך במבצע צבאי מוגבל", **Ynet**, 15 ביולי 2014, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4544000,00.html>
- 37 שלמה צזנה, דניאל סיריוטי, לילך שובל ויוני הרש, "ההפסקה שלא הייתה", **ישראל היום**, 16 ביולי 2014 (ציטוט דברי קצין בכיר).
- 38 נחום ברנע, "זכותנו להתגונן", **ידיעות אחרונות**, 18 ביולי 2014.
- 39 "מלחמת אין ברירה", כותרת-על, **ישראל היום**, 21 ביולי 2014.
- 40 ארי שביט, "צודקים", **הארץ**, 24 ביולי 2014.
- 41 עמוס הראל, "חמאס גרר את ישראל למבצע קרקעי", **הארץ**, 18 ביולי 2014.

- 42 שמעון שיפר, "זכותנו להתגונן", **ידיעות אחרונות**, 20 ביולי 2014.
- 43 ישראלי ורוסמן, "מ'לוחם' ל'בן של אמא'"; Rosman and Israeli, "From 'Rambo' to 'Sitting Ducks' and Back Again".
- 44 איתן הבר, "הלב עם החיילים", **ידיעות אחרונות**, 18 ביולי 2014.
- 45 נחום ברנע, "מכת מנע", **ידיעות אחרונות**, 21 ביולי 2014.
- 46 חנוך דאום, "אנחנו ננצח", **ידיעות אחרונות**, 21 ביולי 2014.
- 47 עמוס רגב, "לנצח ויהי מה", **ישראל היום**, 21 ביולי 2014.
- 48 "13 אחים לגבורה", כותרת ראשית, **ישראל היום**, 21 ביולי 2014.
- 49 "הנאמנים והאמיצים", כותרת על, **ישראל היום**, 21 ביולי 2014.
- 50 עמוס הראל, "כשל לאומי", **הארץ**, 22 ביולי 2014.
- 51 "מפקדים למופת", כותרת ראשית, **ידיעות אחרונות**, 22 ביולי 2014.
- 52 יוסי יהושע, "הגנו בגופם", **ידיעות אחרונות**, 22 ביולי 2014.
- 53 איתמר אייכנר, יוסי יהושע, אורלי אזולאי ואליאור לוי, "צה"ל: לא להפסיק עכשיו", **ידיעות אחרונות**, 22 ביולי 2014.
- 54 ציטוט דברי מח"ט "גולני", אל"ם רסאן עליאן, בתוך: יוסי יהושע, "אנחנו חזקים", **ידיעות אחרונות**, 23 ביולי 2014.
- 55 דן מרגלית, "על אהובי נפשו", **ישראל היום**, 21 ביולי 2014.
- 56 ציטוט דברי הרמטכ"ל בכותרת הראשית, **ידיעות אחרונות**, 27 ביולי 2014.
- 57 מאמר בולט של יובל דיסקין בכותרת הראשית, **ידיעות אחרונות**, 22 ביולי 2014.
- 58 סימה קדמון, "תמונת ניצחון", **ידיעות אחרונות**, 25 ביולי 2014.
- 59 "יום קשה: נושכים את השפתיים, ונלחמים", כותרת ראשית, **ישראל היום**, 29 ביולי 2014.
- 60 ציטוט דברי מפקד חטיבת הנח"ל, כותרת ראשית, **ישראל היום**, 23 ביולי 2014.
- 61 נחום ברנע, "דשדוש בקצה המנהרה", **ידיעות אחרונות**, 20 ביולי 2014.
- 62 יוסי יהושע, "לא מבצע, מלחמה", **ידיעות אחרונות**, 29 ביולי 2014.
- 63 מדובר בשלוש תקריות באותו יום בהן נהרגו חיילים: חדירת מחבלים, ירי נ"ט ונפילת פצמ"ר.
- 64 סימה קדמון, "גבולות הכוח", **ידיעות אחרונות**, 29 ביולי 2014.
- 65 יואב לימור, "הבטן אומרת להרחיב; הראש: מנהרות – ולצאת", **ישראל היום**, 29 ביולי 2014.
- 66 נחום ברנע, "היום שאחרי", **ידיעות אחרונות**, המוסף לשבת, 25 ביולי 2014.
- 67 נחום ברנע, "מחירים של מלחמה", **ידיעות אחרונות**, המוסף לשבת, 1 באוגוסט 2014.
- 68 יוסי יהושע, "לא מבצע, מלחמה", **ידיעות אחרונות**, 29 ביולי 2014. ביקורת דומה נמתחה גם במאמרו של עמוס הראל, "חיכוכים ראשונים בין הדרג המדיני לצבא, **הארץ**, 30 ביולי 2014.
- 69 יש לציין כי דפוס זה הוצנע בסיקור של "ישראל היום".
- 70 חנוך דאום, "השכול של כולנו", **ידיעות אחרונות**, 1 באוגוסט 2014.
- 71 יואב לימור, "חמאס בלחץ: מצה"ל ומהאוכלוסייה בעזה", **ישראל היום**, 31 ביולי 2014.
- 72 ציטוט דברי קצין בכיר באוגדת עזה בתוך: לילך שובל, "8 פצועים מפצמ"ר", **ישראל היום**, 1 באוגוסט 2014.
- 73 ישראלי ורוסמן, "מ'לוחם' ל'בן של אמא'?"
- 74 אלכס פישמן, "מבצע מתבלבל", **ידיעות אחרונות**, 15 באוגוסט 2015.
- 75 אלכס פישמן, "ניפגש בסיבוב הבא", **ידיעות אחרונות**, 5 באוגוסט 2014.

- 76 יואב לימור, "50 יום של כתישה, התשה וסימני שאלה", **ישראל היום**, 26 באוגוסט 2014.
- 77 נחום ברנע, "פייר מאוכזבים", **ידיעות אחרונות**, 10 באוגוסט 2014.
- 78 בכתבה עולות שאלות וביקורות בתחומים שונים תחת כותרות המשנה: "חיזבאללה מסיק מסקנות", "בכירי חמאס לא חוסלו", "שפל ביחסים עם ארה"ב" ועוד. ראו "איתמר איינגר, "לבדיקתכם", **ידיעות אחרונות**, 6 באוגוסט 2014.
- 79 נחום ברנע, "בידיים של חמאס", **ידיעות אחרונות**, 15 באוגוסט 2015.
- 80 "ותודה ללוחמים", כותרת ראשית, **ישראל היום**, 6 באוגוסט 2014.
- 81 "שיבת המופלאים", כותרת על, **ישראל היום**, 6 באוגוסט 2014.
- 82 "מצדיעים לכם", כותרת ראשית, **ידיעות אחרונות**, 6 באוגוסט 2014.
- 83 יוסי יהושע, "מורשת קרב", **ידיעות אחרונות**, 6 באוגוסט 2014.
- 84 אפילו כאשר הופיעה כותרת דוגמת "מחיר מבצע", המוקד היה המחיר הכלכלי ולא האנושי. ראו למשל: גד ליאור, "מחיר מבצע", **ידיעות אחרונות**, 7 באוגוסט 2014.
- 85 למעט ביקורת שנמתחה בדיעבד על הנפגעים בקרב בסג'עיייה (20 ביולי), אם כי במקרה זה מדובר בביקורת טקטית-נקודתית שהתמקדה בשימוש בכלי המלחמה.
- 86 ליאור אל'חי, "עם ישראל יכול להתפאר בו", **ידיעות אחרונות**, 21 ביולי 2014.
- 87 "מנוחת הגיבורים", כותרת על, **ישראל היום**, 23 ביולי 2014.
- 88 גואל בנו, "נפל במלחמה מצילת מדינה", **ידיעות אחרונות**, 21 ביולי 2014.
- 89 "הם חירפו את נפשם בהגנה על המולדת", כותרת על, **ישראל היום**, 23 ביולי 2014.
- 90 ישראלי ורוסמן, "מ'לוחם' ל'בן של אמא'?"
- 91 מעניין לציין כי הן הושמעו בעיקר על ידי נשים עיתונאיות. קולות מסוג זה לא נמצאו בעיתון "ישראל היום".
- 92 דבריה של דליה כרמלי, אמו של שוון כרמלי שנהרג ב"צוק איתן". מצוטט בתוך: ענת מידן, "הערכים שלי הביאו את שוון לישראל. הערכים שלו הביאו אותו אל מותו", **ידיעות אחרונות**, המוסף לשבת, 25 ביולי 2015.
- 93 דבריה של מיכל קידר, אלמנתו של סא"ל דולב קידר שנהרג בתקרית המנהרה ליד קיבוץ ניר עם. מצוטט בתוך: סמדר שיר, "אגיד לילדים שאבא מת כדי להציל אותם", **ידיעות אחרונות**, מוסף 24 שעות, 31 ביולי 2014.
- 94 אריאלה רינגל הופמן, "דכדוך איתן", **ידיעות אחרונות**, 7 באוגוסט 2014.
- 95 אמיר אורן, "בין הברקה להקרבה", **הארץ**, 8 באוגוסט 2014. דברים דומים כתב אמיר אורן במאמרים נוספים, כגון: "זמן שווה דם", **הארץ**, 29 ביולי 2014.
- 96 אורן פרסיקו, "לא לחבל במאמץ המלחמתי", **העין השביעית**, 22 ביולי 2014, <http://www.the7eye.org.il/118327>

מחאה חברתית ב"צוק איתן" – ניסיון אזרחי לאתגר את השיח המדיני-ביטחוני

כרמית פדן

מאמר זה בוחן את תנועת המחאה האזרחית שקמה מקרב תושבים באזור הנגב המערבי במהלך מבצע "צוק איתן". בתוך כך הוא בוחן את מאפייניה של התנועה כתנועה חברתית "חדשה", וכן את השלכות של אופן פעולתה ומסריה על השיח המדיני-ביטחוני במרחב פעולתה בפרט ובישראל בכלל. טענת המאמר היא שעל אף שתנועה חברתית זו צמחה מתוך נסיבות של מצוקה ביטחונית-מקומית, יש לפעילותה רלוונטיות רבה במישור הכלל-ארצי. זו נובעת מקריאת התגר של התנועה על "תפיסת הסבבים", המסתמנת כדפוס הפעולה המוביל בשנים האחרונות את העימות בין ישראל לחמאס. המסר אותו מנסה תנועת המחאה להעביר הוא שלשימוש באמצעים צבאיים בלבד, כפי שהיה בשלושת סבבי הלחימה האחרונים ברצועת עזה, אין תוחלת ברמה האסטרטגית בהיעדר מאמץ מדיני שתכליתו הסדרה מתמשכת בין הצדדים היריבים. בראיית התנועה, הסדרה כזו גם אמורה ליצור מצבי פתיחה להסדר ישראלי-פלסטיני כולל. מסר רלוונטי נוסף המוצג במאמר, בהשאלה מהמקרה המקומי ב"עוטף עזה", הוא כי גם בנסיבות של עימות עתידי אפשרי בין ישראל לחזבאללה, בו יעמוד העורך הישראלי בפני מצבי דחק דומים ואף משמעותיים יותר (תקיפות טילים נרחבות לעומק החזית האזרחית), עשויה להתבקש פעולה מדינית במקביל לפעולה הצבאית, כדי ליצור סיכוי של הסדרה ארוכת טווח.

מילות מפתח: "צוק איתן", "עוטף עזה", חברה אזרחית, מחאה, תנועה חברתית "חדשה", שיח מדיני-ביטחוני.

כרמית פדן היא עמיתת מחקר ניובאוור במכון למחקרי ביטחון לאומי.

רקע

הימים שלפני הכניסה למבצע "צוק איתן" התאפיינו מבחינת תושבי "עוטף עזה" בחוסר אמון ובכעס רב, שהופנה הן כלפי המועצות האזוריות שאותם יישובים נמצאים בתחומן¹ והן כלפי הממשלה. תחושות אלו היו תולדה של היעדר תגובה מצד הממשלה לעשרות פצצות המרגמה והרקטות שירה חמאס לעבר יישובי "עוטף עזה" במהלך עשרה ימים בעת מבצע "שובו אחים" – מבצע החיפוש ביהודה ושומרון אחר שלושת הנערים שנחטפו ביוני 2014. התחושה בשלב זה בקרב התושבים הייתה כי הם נשתכחו מלב.

שינוי בתחושה זו חל בעת שהוכרז על תחילת מבצע "צוק איתן", וביתר שאת בעת הכניסה הקרקעית לרצועת עזה. או אז תושבים החלו להרגיש כי (גם) ביטחונם ניצב בראש סדר העדיפויות של הדרג המדיני מקבל ההחלטות. חמישים ימי הלחימה במסגרת המבצע לוו בקושי רב של התושבים, שבא לידי ביטוי בתחושות של חרדה, דריכות, מתח וחשש. אלה נבעו מהירי תלול המסלול כאיום "ישן", מהמנהרות ההתקפיות כאיום "חדש" (לפחות בהיקפן), מאזעקות, מנפילות של רקטות ופצמ"רים ומהדי ה"הרעשה" הבלתי פוסקים כתוצאה מפעילות צה"ל באזור, וכל זאת בתקופת הקיץ ו"החופש הגדול".

תקוותם של רבים מקרב תושבי "עוטף עזה" באה לידי ביטוי בפעילות "התנועה לעתיד הנגב המערבי". לדידם, המצב המתמשך מזה 14 שנה, של מצבי חירום ו"שגרת חירום", חייב להסתיים בניסיון ליצור מציאות אחרת באזור, וזאת באמצעות צורה זו או אחרת של הסדר מדיני; כלומר, ביטחון אמיתי יובטח רק בעת שייכון הסדר מדיני.

מאמר זה מבקש לבחון את פעילות "התנועה לעתיד הנגב המערבי" בהסתכלות מדינית רחבה. המאמר טוען כי הגם שתנועה זו צמחה מתוך מצב של מצוקה ביטחונית-מקומית, ועל אף שהיא לא הצליחה ליצור עד כה תהודה של ממש ברמה הארצית, יש לפעילותה רלוונטיות מדינית כלל-ארצית. רלוונטיות זו באה לידי ביטוי באמירה המרכזית של תנועה חברתית זו ובמסר אותו היא מנסה להעביר. אמירתה המרכזית היא כי להפעלת כוח צבאי, כפי שהתקיימה בשלושת סבבי הלחימה האחרונים ברצועת עזה, אין תוחלת בפני עצמה. מכאן, שאין זה מספיק להפעיל אמצעים צבאיים ויש להשתמש גם באמצעים מדיניים. לצד זאת מופיע מסר נלווה, לפיו פתרון מדיני ברצועת עזה יכול לשמש כפלטפורמה לפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני כולו.

מבוא תיאורטי

לבד מן המחאה החברתית בקיץ 2011 ומחאות נוספות על רקע סוגיות חלוקתיות, כמו מחאת "הפנתרים השחורים" בעבר וזו של בני העדה האתיופית במאי 2015,

מרבית הזהויות הישראליות הפוליטיות-חברתיות שנטלו על עצמן תצורה של מחאה נוצרו והתמקדו בסוגיות של מלחמה ושלום.² השדה הפוליטי במדינת ישראל עוסק מאז 1967 בעיקר ביחסים עם מדינות ערב ועם הפלסטינים, כמו גם בעתיד שטחי יהודה, שומרון וחבל עזה.³ יוצאת מכלל זה היא המחאה החברתית שפרצה באופן בלתי צפוי בקיץ 2011, אשר הציגה צורה חדשה של פעולה פוליטית ואתגרה כמה מן התפיסות המקובלות של הפוליטיקה והחברה בישראל.⁴ סוגיות של מלחמה ושלום הן סוגיות מרכזיות בפוליטיקה הממוסדת ובפוליטיקה החוץ-ממסדית. הן מגדירות במידה רבה את הזהות הפוליטית-חברתית של קבוצות חברתיות שונות, את דפוסי ההצבעה וגם את התביעות של חלק גדול מהתנועות החברתיות, כמו "שלום עכשיו", "גוש אמונים", ההתנגדות לנסיגה מסיני, ההתנגדות למלחמת לבנון הראשונה, ההתנגדות לתהליך אוסלו והתמיכה בו וההתנגדות לתוכנית "ההתנתקות".⁵

מאפיין נוסף של השדה הפוליטי בישראל, המאפיין גם דמוקרטיה מערבית אחרות, הוא התרחקותו של הציבור הישראלי מן המערכת הפוליטית הממסדית ואף סלידתו ממנה. זאת, על אף שנושאים פוליטיים וחברתיים ממשיכים לעניין את הציבור.⁶ במצב בו אזרחים בעלי תודעה ומעורבות ציבורית מגיעים למסקנה כי המערכת הפוליטית אינה רוצה או אינה יכולה לספק מענה לדרישותיהם, הם מפתחים ערוצי פעולה חלופיים. תנועות חברתיות הן אחד הביטויים של רצון החברה האזרחית (civil society) לשינוי; הן מהוות ביטוי לאכזבה מן הפוליטיקה המאורגנת, ובפועל הן מנפצות את הריכוזיות הממסדית. לפיכך, פעולותיהן של תנועות חברתיות אינן מוכוונות, בהכרח, לטובת החברים בהן כפרטים; ייעודן הוא לשרת את "המטרות הגדולות" של הקבוצה: הן מעוניינות לחולל בפעולותיהן שינוי בהקשר סוציו-פוליטי רחב.⁷

החברה האזרחית היא כר לצמיחת רעיונות חדשים. היא תורמת לחלוקת הנכסים בין האזרחים, מעורבת בקבלת החלטות ופועלת בתחומי התרבות, הכלכלה והפוליטיקה של החברה. בכך היא תורמת למדינה, לקהילה וליחיד, ומכאן חשיבותה.⁸ מבחנה של החברה האזרחית הוא באוטונומיה שהיא נוטלת לעצמה מן המדינה, בסוג התביעות שהיא מציגה לה וביכולתה להניע אזרחים להשתתף בחיים הציבוריים ולטעת בהם ערכים אזרחיים.

קיימים ארבעה סוגי ארגונים הפועלים במסגרת החברה האזרחית: קבוצות אינטרס, תנועות חברתיות, ארגוני שורשים וארגוני מתנדבים.⁹ המאפיין המשותף של ארגונים אלה הוא שהפעילות בארבעתם הינה פעילות פוליטית חוץ-פרלמנטרית, ובשני סוגי הארגונים הראשונים אף מדובר בפעילות פוליטית חוץ-ממסדית.

אירועי מחאה פוליטיים הם ביטוי אופייני לפעילות פוליטית המתקיימת מחוץ למסגרת ממסדית. פעילות זו מבקשת להוביל שינוי פוליטי ומכוונת בעיקר כלפי הרשויות.¹⁰ במסגרת החברה האזרחית, פרטים חוברים (בהתנדבות) לפעולה משותפת במטרה להשיג אינטרס משותף. מהלך זה הומשג כבר לפני כשלושה עשורים על ידי סוציולוגים פוליטיים כ"פעולה קולקטיבית",¹¹ דבר שביטא את הסתייגותם מהמושג "התנהגות קולקטיבית", ששלט במחקר על דפוסי התנהגות פוליטית חוץ-ממסדית.¹²

שני הכינויים שהפכו לשגורים ומקובלים ביותר מבין הכינויים השונים הקיימים בספרות לתיאור קבוצות אנשים המתארגנים ומתגייסים לפעולה קולקטיבית כאמצעי לקידום יעדיהם הפוליטיים¹³ הם "תנועות חברתיות" ו"קבוצות אינטרס".¹⁴ מאמר זה מאמץ, מבין ההגדרות הרבות הקיימות בספרות לתנועות חברתיות, את ההגדרה הבאה: "קבוצות קולקטיביות, בעלות מידה מסוימת של התארגנות והמשכיות מחוץ לערוצים מוסדיים או ארגוניים, הפועלות למטרת אתגור או הגנה על סמכות חיצונית של קבוצה, ארגון, חברה, תרבות או סדר עולמי שהן מהוות חלק ממנו, בין אם [סמכות] זו מבוססת מבחינה מוסדית ובין אם מבחינה תרבותית".¹⁵

תחום המחקר העוסק בתנועות חברתיות כולל מספר תיאוריות עיקריות.¹⁶ המאמר משתמש בגישת "התנועות החברתיות החדשות" כדי לבחון את פעילותה של "התנועה לעתיד הנגב המערבי". גישת "התנועות החברתיות החדשות" החלה להתהוות בשנות החמישים של המאה העשרים והיא מתייחסת לארגונים וולונטריים של פרטים המבטאים את רצון החברה האזרחית ליצור או למנוע שינוי בהקשר חברתי-פוליטי רחב. תנועות חברתיות חדשות נבדלות מתנועות חברתיות מסורתיות באסטרטגיות, במטרות ובאופן השתתפותן בקבוצה. היוזמים, המנהיגים וחלק גדול מתומכי התנועות הללו הם צעירים בני המעמד הבינוני ומעלה, סטודנטים ובעלי השכלה גבוהה. על פי רוב מדובר בתומכים ולא בחברים, ובצורת התקשרות רופפת לצורך פעולה קולקטיבית. תנועות אלו מאופיינות בדחייה עקרונית של הפוליטיקה הממוסדת ובפרקטיקות מחאה המבקשות לבטא ולהבליט דחייה זו: מבנים ארגוניים נזילים ולכאורה בלתי היררכיים, דפוסים של דמוקרטיה השתתפותית ומתדיינת בקבלת החלטות, ופעולות מחאה יצירתיות וחדשניות, אשר הומור, משחקיות ופרפורמטיביות תיאטרלית ממלאים בהם תפקיד מרכזי.¹⁷

תנועות חברתיות חדשות מאפיינות חברות פוסט תעשייתיות, שכן הן מהוות תוצר בלתי נמנע של השינוי במערכת היחסים החברתית, הכלכלית והפוליטית בחברות אלו. מדובר בתנועות לשינוי המבוסס על הרצון לרפורמה מבנית ולא למהפכה, ולכן הן אינן מנסות לפרק את המערכות הפוליטיות והכלכליות

הקיימות. האסטרטגיות המרכזיות של התנועות החברתיות החדשות הן העצמה ועזרה עצמית. הן מחפשות עצמאות ולא דרך לחבור לכוח פוליטי-ריכוזי. לכן, ההשתתפות הקהילתית בתנועות אלו חותרת להשתחרר ממוסדות המדינה. העקרונות המובילים את המודעות החברתית המתגבשת בתנועות חברתיות חדשות הם: השתתפות של אנשים מן השורה שעד עכשיו היו "מדוכאים" וצריכים להשמיע את קולם כדי להשפיע על מהלך ההיסטוריה, והשתתפות חברתית הנותנת "קול" בשיח הציבורי למי שקודם לכן הושקו. השתתפות זו נחוצה כדי לשפר את תהליך קבלת ההחלטות.¹⁸

"התנועה לעתיד הנגב המערבי" כתנועה חברתית "חדשה"¹⁹

החשיבות של בחינת "התנועה לעתיד הנגב המערבי" כתופעה חברתית נובעת מכך שהיא מציבה חלופה לתפיסה הביטחונית-מסורתית, לפיה יש לנהל את העימות עם הפלסטינים באמצעים צבאיים.²⁰ שלושת סבבי הלחימה האחרונים ברצועת עזה מעידים, לדעת חברי התנועה, כי לתפיסה זו אין תוחלת וכי יש להשתמש גם באמצעים מדיניים לפתרון סכסוכים, כולל הסכסוך בין ישראל לחמאס. בראייה מרחיבה אפשר לומר כי תפיסה זו של חברי התנועה יכולה להיות מיושמת גם במצב עתידי, בו מרבית האזורים המאוכלסים של מדינת ישראל יהיו תחת איום טילים לאורך זמן – מצב שעלול ליצור לחץ חברתי ואולי אף פוליטי. נראה כי הרעיון הטומן בבסיס החשיבה של "התנועה לעתיד הנגב המערבי" הוא כי מוטב לה לישראל ליצור תנאים להסדרה מדינית, לצד מענים צבאיים לאתגרים הביטחוניים שלה בחזיתות השונות.

פעילות "התנועה לעתיד הנגב המערבי" מגלמת ניסיון להחיל את תביעתה לפתרון מדיני ברצועת עזה גם על שטחי יהודה ושומרון ולהשתמש למעשה בפתרון המדיני ברצועה כפלטפורמה לחידוש המשא ומתן בין ישראל לפלסטינים ולפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני כולו. תביעתה זו של התנועה בולטת נוכח התעקשותם של חבריה ותומכיה על ניהול שיחות ישירות עם תנועת חמאס השולטת ברצועת עזה, מול הלך הרוח הכללי בציבור הישראלי, לפיו אין לנהל משא ומתן עם ארגון זה. עוצמתה של תביעה זו, ובה בעת הלגיטימיות שלה, נעוצות בכך שמקמי התנועה חיים זה יותר מעשר שנים בתוך מצב מדיני-ביטחוני קבוע של ירי תלול מסלול. חברי "התנועה לעתיד הנגב המערבי" טוענים כי חשוב שהציבור הישראלי, ב"עוטף עזה" ובכלל, יידע כי מקבלי ההחלטות עושים כל שביכולתם כדי לשלב בין אמצעים שונים – צבאיים, מדיניים ואחרים – כדי למצוא פתרון למצב המדיני-ביטחוני שנוצר ולהחילו הן ב"עוטף עזה" והן בשטחי יהודה ושומרון. זוהי, למעשה, תביעה להחיל חשיבה מחודשת (ויצירתית) על סיטואציה ותיקה ומוכרת ולבחון חלופות שייטכן כי אף יחרגו מתפיסות מקובלות, כגון ניהול

המשא ומתן בין ישראל ובין הפלסטינים באופן ישיר, או קיומן של שתי מדינות עצמאיות בין הים לירדן כבסיס לפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני.²¹ כזו היא ההצעה של התנועה לקבל את "היחזמה הערבית" כמצע למשא ומתן עם הפלסטינים, או ההצעה לפיה כדאי לישראל לחבור למדינות ערביות מתונות ופרגמטיות במזרח התיכון כדי לחשוב ביחד על פתרון יצירתי, לא רק לסכסוך הישראלי-פלסטיני כי אם גם לנושאים אחרים בהם יש לישראל אינטרסים משותפים עם מדינות אלו.

לדעת חברי "תנועה לעתיד הנגב המערבי" הידיעה כי מקבלי ההחלטות אינם נסמכים על פתרונות צבאיים בלבד, ומשלבים בבחינת הפתרונות למצב המדיני-ביטחוני גם אמצעים מדיניים (כולל כאלה שטרם נבחנו בעבר), תיצור בקרב הציבור הישראלי תחושה כי הוא אינו מופקר וכי נעשה כל מאמץ אפשרי לפתרון המצב המדיני-ביטחוני, וזאת במטרה למנוע את סבב הלחימה הבא. לעניין זה חשיבות רבה בכל הנוגע לתחושת החוסן החברתי (resilience) של אוכלוסייה במצב "הפרעה" מתמשך,²² והוא אף עשוי להשפיע על העמדה של הציבור בעת כניסה למצב לחימה עתידי ולהגביר את מוכנותו לכך.²³

מחאת "התנועה לעתיד הנגב המערבי" צמחה על רקע תחושות של חרדה, חוסר שליטה, חוסר אוונים, דריכות, מתח, חשש וסכנת חיים, שהיו מנת חלקם של רוב התושבים ב"עוטף עזה" במהלך מבצע "צוק איתן". תחושות אלו נמהלו בחוויה של היעדר אמון בצה"ל (למשל, בהקשר ל"נאום הכלניות" של הרמטכ"ל, שקרא לתושבים לחזור לבתיהם למרות שהלחימה לא הסתיימה) ובמקבלי ההחלטות. תחושות אלו החלו בראשית המבצע – אז לא הייתה הכרה במצב הביטחוני בו התושבים היו נתונים, והמסר היה שניתן להמשיך בשגרה – והמשיכו בעת שתושבים ב"עוטף עזה" הבינו כי מנהרות התקפיות מצויות בסמוך ליישוביהם. לכל אלה נוספה התחושה כי חמאס הוא השולט בהפסקות האש, כי הקבינט המדיני-ביטחוני של ישראל מפוצל, חלוק בדעותיו ונמנע מלהחליט על פינוי מסודר של תושבים מהיישובים צמודי הגדר, וכי ההנהגה הארצית נמנעת מלהפגין נוכחות באזור.²⁴ על כל אלה חשוב להוסיף כי ב"צוק איתן" נהרגו שלושה אזרחים תושבי "עוטף עזה" מירי פצצות מרגמה: הילד דניאל טרגרמן בן הארבע (ב-22 באוגוסט), זאביק עציון, רכז הביטחון בקיבוץ נירים, ושחר מלמד, מנהל המוסך בקיבוץ (ב-26 באוגוסט).²⁵

לאור אלה לא ייפלא כי תושבים רבים ב"עוטף עזה" חשו מופקרים, ללא הגנה וללא שליטה על חייהם. "התנועה לעתיד הנגב המערבי" ניסתה, ואף הצליחה במידה רבה, לתת כוח לתושבים רבים באזור "עוטף עזה", משום שסיפקה להם את התחושה כי הם יכולים לשלוט בחייהם. ככזו, היה לה תפקיד קהילתי-מקומי משמעותי.²⁶

"התנועה לעתיד הנגב המערבי" זכתה לתמיכתם הגלויה של שני ראשי מועצות: אלון שוסטר, ראש המועצה האזורית שער הנגב, וחיים ילין, ראש המועצה האזורית אשכול בתקופת המבצע. "התנועה חובקת את כל המועצות. יש תמיכה של אלון [שוסטר] ושלי בתנועה", אמר חיים ילין בראיון עימו.²⁷ מיכל שבו, דוברת המועצה האזורית שער הנגב, אמרה בפגישה עימה כי המועצה "עובדת יחד עם פעילי התנועה".²⁸

"התנועה לעתיד הנגב המערבי" העבירה למעשה מסר חזק בדבר הצורך לבצע מהלך פרו-אקטיבי לשינוי המציאות באזור בו חיים חברה, וזאת מתוך עמדה של חוזק. מסר זה התאים לנרטיב שהמועצות האזוריות היו מעוניינות להציג. עם זאת, ועל אף שמקימי התנועה טענו כי מאבקם אינו רק המאבק של תושבי הנגב, כי אם של כל תושבי המדינה, עיקר התמיכה בפעילותם באה להם מתושבי האזור שלשמו ובשמו יצאו למאבק, ובעיקר אלה המשתייכים מבחינה מפלגתית-פוליטית לשמאל ולמרכז, אליהם הפנו את מסריהם.²⁹

תנועות חברתיות "ישנות" התארגנו סביב בסיסים פוליטיים, כמו מעמד חברתי ואידיאולוגי, או סביב מאבק הקשור לזכויות עובדים (כמו תנועות למען עבודה מאורגנת או תנועות למען שוויון זכויות). לעומתן, תנועות חברתיות "חדשות" מתארגנות על בסיס קהילתי – סביב מאפיין אתני או מגדרי או סביב קהילה גיאוגרפית – ובסיס התארגנותן הוא, על פי רוב, צירוף של זהות, של קהילה ושל תרבות. מכאן נובע מאפיין בולט של תנועות אלו – חסרונה של אידיאולוגיה מעמדית.

המאפיין הקהילתי-גיאוגרפי סביבו הוקמה "התנועה לעתיד הנגב והגליל" הוא היותם של מקימיה תושבי אותו אזור, כלומר מדובר בבסיס התארגנות קהילתי-גיאוגרפי המהווה גם זהות קולקטיבית עבור מארגניה. לפיכך, המאבק של מקימי התנועה התאפיין בהיותו מאבק מקומי שהוגדר כ"רווחה ואופק לתושבי האזור". לדידם, הדרך להשיג מטרה זו היא, בהכרח, באמצעות "פתרון קבע בעזה".

"התנועה לעתיד הנגב המערבי" היא, למעשה, שילוב בין מספר קבוצות,³⁰ ביניהן: "דור הקסאמים", "נשות הנגב המערבי", "לא עוצרים באדום", "להעיף את הטילים מעזה" – כולן מורכבות מתושבי הנגב המערבי. אף שרבים מהם חולקים מעמד חברתי משותף, גורם זה לא היווה בסיס התארגנות או מוקד משיכה לגיוס לתנועה. מה שהביא לכך היה רצונם של אלה הנמנים עם חברה "לשנות את מציאות חייהם".³¹

תנועות חברתיות חדשות סובבות במידה רבה סביב בירור הזהות התרבותית והחברתית של חבריהן. במסגרת זו נשאלות שאלות כמו: מי אנחנו? כיצד אנחנו חיים בתוך התנועה שלנו ובתוך החברה שלנו? מה אנחנו תורמים לה? מה אנחנו מקבלים מה? מהן זכויותינו? חברי "התנועה לעתיד הנגב המערבי" בחרו

בתחילת דרכם לזהות את עצמם כתנועת אזרחים מובחנת, שהמובחנות שלה נבעה ממיקומם הגיאוגרפי – מהיות כל חבריה תושבי הנגב המערבי. תחילת דרכם התאפיינה, לצד מצוקה אישית ממשית (על רקע ירי קסאמים ופצמ"רים מתמשך ואיום המנהרות) לה היו שותפים,³² בניסיון לפענח מי הם, כיצד הם מזהים את עצמם ומהי תביעתם. הדבר בלט בראיון עם ענת חפץ, ממקימות התנועה.³³ מקימי התנועה החברתית החדשה עמדו על זכותם לדבר ולהשמיע את קולם, וציינו כי זכות זו "נקנתה" בסבל. כך כתבו בדף המסרים שלהם: "אחרי ארבע שנים תחת איום הטילים הבטחנו לעצמנו לא לשתוק יותר".³⁴ הייתה זו למעשה תביעה על בסיס "רפובליקני", תביעה שהלגיטימיות שלה נובעת מתוך תרומה לקולקטיב ומתגלמת, במקרה זה, בהימצאותם של חברי התנועה בקו החזית של יישובי "עוטף עזה" ושבעטיו סבלו יותר מעשור. זהו סבל, שלתפיסתם, מעניק "הרשאה" לתביעתם ליצירת מציאות חיים אחרת, הכוללת "שקט, ביטחון ושגשוג לתושבי הנגב". מקימי התנועה תפסו את תביעתם כמייצגת "קול אחר", שלתחושתם עדיין לא נשמע בשיח הציבורי ביחס למצב המדיני-ביטחוני ב"עוטף עזה".³⁵ תביעה זו הופנתה אל קובעי המדיניות, תוך הוספת מסר של דחיפות, כפי שציינו בטענה: "אין לנו זמן לבזבז".³⁶

למעשה, התביעה העיקרית של "התנועה לעתיד הנגב המערבי" הייתה יצירת חלופה ל"פרדיגמת הסבבים", שמהותה היא רצון לקדם הסדר מדיני ברצועת עזה באמצעות ניהול שיחות עם ארגון חמאס. זאת, במטרה ליצור תנאים של הסדרה, ואולי אף תהליך שיביא לפתרון של קבע של הסכסוך הישראלי-פלסטיני. חלופה מעין זו הוצגה לקובעי המדיניות לא רק בהקשר של אזור הנגב המערבי, אלא גם בהקשר של מדינת ישראל כולה וכן בהקשרים אחרים. חברי התנועה דרשו מן הממשלה למנף את מבצע "צוק איתן" כדי לקדם הסכם מדיני שיבטיח שקט לתושבי הנגב המערבי, ובד בבד למדינת ישראל כולה.³⁷ היה זה למעשה ניסיון לצאת מתוך התביעה המקומית-סקטוריאלית.

למרות כוונותיה, "התנועה לעתיד הנגב המערבי" לא הצליחה להנחיל בהצלחה את תביעתה המרכזית גם לרמה הארצית. על אף הסיקור האוהד יחסית בעיתונות הכתובה במהלך מבצע "צוק איתן", תביעתם של חברי התנועה לא זכתה לבלוטות ולתמיכה בציבור הישראלי בכללותו.³⁸ ההכרזה על הפסקת האש וסיום הלחימה הורידו את מאבקם מסדר היום הציבורי-לאומי, ומאז סיום "צוק איתן" קולה של התנועה כמעט ואינו נשמע ברמה הארצית. סיקור פעילותה מתנהל בעיקר ברשתות החברתיות, ורוב האנשים המודעים לפעולותיה נמנים על העוקבים אחריה ברשתות אלו.

כוונת מקימי "התנועה לעתיד הנגב המערבי" מראשיתה הייתה לבססה כתנועת מחאה חברתית בעלת המשכיות, תוך הדגשה שהם "נאבקים על

עתיד אישי, משפחתי וכלכלי יציב ובטוח" (ההדגשה לא במקור).³⁹ ייתכן מאוד שהדגש על האישי, המשפחתי והמקומי היה בעוכריה של התנועה והיווה את אחד המניעים לכך שלא הצליחה לפרוץ את הרמה המקומית, לצאת "החוצה" ולהרחיב את מעגל תומכיה.

אף שבין מקימי התנועה היו פעילים המזוהים פוליטית, העדיפו חבריה לא לחבור לכוח פוליטי מזוהה מבחינה מפלגתית.⁴⁰ נראה שעמדה זו הייתה גורם נוסף שלא סייע לתנועה להרחיב את בסיס התמיכה בה. כיום, רוב רובם של תומכי התנועה נמנים על מפלגות שמאל ומרכז, ומיעוט קטן עד מבוטל נמנה על תומכי הימין המתון. היה זה חידוד התביעה המרכזית של התנועה ("הסדר מדיני בעזה") שהוביל לעזיבתם של חלק מן הפעילים המזוהים עם הצד הימני של המפה הפוליטית הישראלית, שכן תביעה כה נחרצת להסדר מדיני עם חמאס – החלופה לתפיסת ה"אין פרטנר" – מזוהה במציאות הפוליטית של ישראל עם מפלגות השמאל.⁴¹

מייסדי "התנועה לעתיד הנגב המערבי" שאפו לנסח הצעה לשיח אחר, חלופי, מחוץ לזרמים פוליטיים או למוסדות מדינה מוכרים. דרכם למימוש שאיפה זו הייתה באמצעות הקפדה על עצמאות כלכלית, אשר גזרה מבחינתם גם עצמאות פוליטית. מקור המשאבים למימון פעולות התנועה⁴² היה ציבור תומכיה. מקימיה השתמשו ב־Headstart – פלטפורמת גיוס חברתית מקוונת, הפועלת באמצעות מימון המונים עבור פרויקטים שונים ומגוונים.

מן הנאמר עד כה ניתן לסכם כי פעולותיה של "התנועה לעתיד הנגב המערבי" באו לידי ביטוי בשלושה מישורים מרכזיים: ציבורי, תודעתי ופוליטי. **במישור הציבורי** ניסתה התנועה לקיים פעילות ציבורית מגוונת, הן במהלך "צוק איתן" והן לאחריו. פעילות זו באה לידי ביטוי בהפגנות, בפריסת שלטי חוצות ובחוגי בית.⁴³ חוגי בית אלה קיבצו נציגים מן התנועה יחד עם מומחים ביטחוניים ופוליטיים, ונדונו בהם מתווים שונים להסדר אפשרי ברצועת עזה. בנוסף לכך, התנועה קיימה פגישות עם משלחות, גופים וארגונים שונים, וגם עם נציגי מדינות וארגונים חוץ-מדינתיים. כך, לדוגמה, נציגי התנועה נפגשו עם נציגים של רשות החירום הלאומית (רח"ל), עם בעלי תפקידים במשרד ראש הממשלה, עם קבוצות מטיילים, עם תלמידי בתי ספר, עם קבוצות סטודנטים ועוד.⁴⁴ ליווי סיוורים מאפשר לאנשי התנועה לנסות להפיץ ולהנכיח את המסרים שלה בקרב הציבור הרחב. בנוסף לכך, פעילי התנועה מתעדים את פעילותם באתר אינטרנט משלהם⁴⁵ וברשתות החברתיות פייסבוק וטוויטר,⁴⁶ מתוך מטרה להפיץ את מסריהם לקהל הרחב. עם זאת, השיח בדף הפייסבוק של התנועה מתנהל בעיקרו בין אזרחים תושבי הנגב המערבי, על אף שהוא קיבל יותר מ-6,000 "לייקים".

במישור התודעתי, המהווה במידה רבה פועל יוצא של המישור הציבורי, מנסה "התנועה לעתיד הנגב המערבי" לחשוף ולהנגיש "ידע קיים וחדש לגבי הטיפול בעורף, פתרונות ביטחוניים ואפשרויות שונות להסדר מדיני".⁴⁷ לשם כך פועלים חברי התנועה להפגיש תושבים מאזור הנגב המערבי עם אנשי ביטחון לשעבר, מדינאים וחוקרים. לדוגמה, בנובמבר 2014 נערך חוג בית בירושלים, בו השתתף אלון ליאל, לשעבר מנכ"ל משרד החוץ ושגריר ישראל בטורקיה; כשבועיים לאחר מכן נערך חוג בית נוסף, בו השתתף תא"ל (מיל') גדי זהר, חבר "התנועה לשלום ולביטחון"; עוד חוג בית נערך עם אלוף (מיל') עמי איילון, לשעבר מפקד חיל הים וראש השב"כ. השימוש ב"מומחי ביטחון" מהווה ניסיון של אנשי התנועה ליצור בסיס של לגיטימציה חברתית להצעתם להשמיע "קול אזרחי אחר" ולתביעתם להסדר מדיני ברצועת עזה. באמצעות דרך פעולה זו הם ניסו ומנסים להשיג קונצנזוס רחב לדרכם, ולמעשה לגיטימציה למהלך כולו.

הפעילות של התנועה **במישור הפוליטי** מהווה שילוב בין הפעילויות השונות בשני המישורים שפורטו לעיל, תוך ניסיון להנכיח אותן בקרב פוליטיקאים והציבור הרחב. התנועה עושה זאת באמצעות מפגשים עם מקבלי החלטות שנועדו לקדם את מטרתה להגיע לפתרון מדיני ברצועת עזה. במסגרת זו קיימו פעילים בתנועה פגישות עם שרים וחברי כנסת ושלחו אליהם שאילתות. עם כינונה של הכנסת העשרים נראה כי עניינם יזכה להתייחסות מיוחדת, לאחר שחיים ילון, לשעבר ראש המועצה האזורית אשכול, המזוהה ומזהה את עצמו כנציג האזור ונשמע מתבטא מספר פעמים בעבר כי "למהלך הצבאי צריכה להיות רגל מדינית", נבחר לכנסת. מאחר והנוכחות הציבורית הכלל-מדינית של "התנועה לעתיד הנגב המערבי" היא מעטה, היא אינה מצליחה לפרוץ את הרמה הקהילתית-מקומית בה היא פועלת, ותביעותיה לא הצליחו להשפיע עד כה באופן משמעותי על סדר היום הציבורי בישראל. ועם זאת, לאחר שנים שבהן ספגו תושבי "עוטף עזה" טילים, ולאחר עשור של מבצעים צבאיים ברצועת עזה (מאז "ההתנתקות"), יש מקום לבחון את תביעתה של התנועה החברתית החדשה להסדרה מדינית של מערכת היחסים עם רצועת עזה. זאת, בהסתכלות מדינית רחבה, כלומר מתוך בחינה כוללת של המצב העתידי איתו עשויה מדינת ישראל להתמודד – מצב שבו ירי תלול מסלול מופעל כלפי כל שטחה, והשימוש בכוח צבאי לא מספק לו מענה – וכן מתוך בחינת הסכסוך הישראלי-פלסטיני בכללותו.

במצב שבו מדינת ישראל כולה תהיה מאוימת על ידי ירי תלול מסלול, הפעלה של אמצעים צבאיים בלבד לא תוכל לספק מענה למצב המדיני-ביטחוני שיתקיים, ויהיה צורך להשתמש גם באמצעים מדיניים. יתר על כן, על אף כמיהה של חלקים בציבור הישראלי לראות בסכסוך עם הפלסטינים ברצועת עזה בעיה ביטחונית בלבד,⁴⁸ ולעתים אף לנתק את הזיקה בין הרצועה ובין שטחי יהודה ושומרון,

הצלחה של ישראל להביא למצב של רגיעה עם הפלסטינים ברצועה (במסגרת פתרונות הכוללים הפסקת אש, שיקום כולל של הרצועה ועוד) – אתגר מורכב ביותר – יכולה לספק הזדמנות להשגת רגיעה גם בזירה הישראלית-פלסטינית בכללותה. סיכוי זה נובע מכך שרצועת עזה ממשיכה למלא תפקיד מרכזי⁴⁹ בסכסוך הישראלי-פלסטיני בהקשר פוליטי וגיאוגרפי-אסטרטגי רחב. זהו המסר העומד מאחורי תביעתה של "התנועה לעתיד הנגב המערבי" לקידום הסדר מדיני ברצועה. המסר של התנועה – להגיע להסדר מדיני ברצועת עזה – הוא תביעה שכבר נשמעה בעבר בשיח הציבורי הישראלי ואין בה חדש; החידוש שבו הוא כריכתו של הסדר כזה בניסיון של מדינת ישראל להביא לפתרון כולל, מכל סוג שהוא, בינה ובין הפלסטינים. מכאן נובעת הרלוונטיות הכלל-מדינתית של פעילות "התנועה לעתיד הנגב המערבי".

סיכום

הטענה המרכזית של מאמר זה היא שעל אף ש"התנועה לעתיד הנגב המערבי" היא תנועה חברתית שצמחה מתוך מצב של מצוקה ביטחונית-מקומית, לאופן פעילותה ולמסר אותו היא מנסה להעביר במסגרת השיח המדיני-ביטחוני הישראלי הקיים יש רלוונטיות כלל-מדינתית. מדובר בחלופה לתפיסה הביטחונית-מסורתית, לפיה הסכסוך עם הפלסטינים ברצועת עזה (ובמקומות אחרים) משקף בעיה ביטחונית בלבד, ועל כן יש לנהלו באמצעים צבאיים.⁵⁰ חברי תנועה זו טוענים כי שלושת סבבי הלחימה האחרונים ברצועת עזה מוכיחים כי אין תוחלת לתפיסה זו ברמה האסטרטגית, כל עוד היא לא מלווה במאמץ מדיני שתכליתו הסדרה מתמשכת של המצב בין שני הצדדים היריבים.

כאמור, הרלוונטיות של "התנועה לעתיד הנגב המערבי" נובעת הן מן המסר אותו היא מנסה להעביר בפעילותה והן מן האמירה המרכזית שלה. המסר כורך בין התביעה להשגת הסדר מדיני ברצועת עזה לבין יכולתה של מדינת ישראל להביא לפתרון כלשהו בזירה הישראלית-פלסטינית בכללותה; הוא מקפל בתוכו אמירה, לפיה לשימוש באמצעים צבאיים בלבד אין תוחלת, ויש להשתמש גם באמצעים מדיניים.

בנוסף למסר המדיני-ביטחוני של התנועה החברתית החדשה, יש לה גם מסר מדיני-חברתי, שבחינת פעילותה מסייעת להאיר: על הציבור לדעת כי מקבלי ההחלטות עושים כל שלא ידם כדי לשלב בין אמצעים צבאיים (בזמן העימות) ובין אמצעים אחרים לאחריו (לשיטתם של אנשי התנועה, אמצעים מדיניים). ידיעה כזאת תיצור בקרב האזרחים תחושת ביטחון כי אינם מופקרים וכי "יש על מי לסמוך". תחושה זאת, מצידה, עשויה להגביר את מוכנותם להתמודד עם מצב לחימה מתמשך ולטעת בהם את התקווה כי יוכלו להתאושש ממנו זה לאחר

העימות – שני גורמים המהווים את תמצית חוסנה החברתי של אוכלוסייה במצב "הפרעה" מתמשך.⁵¹

פעילות "התנועה לעתיד הנגב המערבי" ועצם הקמתה החזירו לתושבים רבים ב"עוטף עזה" את התחושה כי הם שולטים על תנאי חייהם, ועל כן היא העניקה כוח לאזרחים רבים ביישובי ה"עוטף".⁵² מכאן, שהיה לה תפקיד קהילתי-מקומי בעל משמעות. עם זאת נראה, כאמור, כי התנועה לא הצליחה לפרוץ את הסקטוריאליזם שאפיינה את פעילותה: היא הצליחה לגייס תומכים רבים מקרב תושבי הנגב המערבי, אך נראה כי לא הצליחה לגייס תומכים מקרב כלל אזרחי ישראל וליצור לעצמה בסיס תמיכה לאומי רחב. ואף על פי כן, העלאת הרעיון של הסדר מדיני ברצועת עזה כפלטפורמה להסדר מדיני כולל בין ישראל לפלסטינים מציבה חלופה אפשרית לשיח המדיני-ביטחוני הקיים, ולפיכך מעניקה לתביעת התנועה רלוונטיות כלל-מדינתית.

הערות

- 1 המאמר מסתמך על נתונים שנאספו בשתי מועצות אזוריות ב"עוטף עזה": המועצה האזורית אשכול והמועצה האזורית שער הנגב.
- 2 זאב רוזנהק, מיכאל שלו, "כלכלה פוליטית של מחאת 2011: ניתוח דורי-מעמדי", **תיאוריה וביקורת**, 41, 2013, עמ' 45-68.
- 3 על אף ההתנתקות מחבל עזה, הדיון בעתיד חבל זה בהקשר ליחסים עם מדינות ערב ועם הפלסטינים נותר בעינו.
- 4 זאב רוזנהק ומיכאל שלו, שם. עמ' 64.
- 5 Hermann, Tamar, *The Israeli Peace Movement – A Shattered Dream*, Cambridge University Press, 2009.
- 6 עומרי שמיר, "צרכנות פוליטית, יזמים חברתיים-פוליטיים ומדיניות ציבורית בישראל: מסגרת מושגית ומקרי בוחן", בתוך: **ניירות מחקר במנהל ומדיניות ציבורית**, גיא בן פורת, עורך (באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון, המחלקה למנהל ומדיניות ציבורית, הפקולטה לניהול ע"ש גילפורד גלייזר, 2012).
- 7 יעל ישי, **בין גיוס לפיוס: החברה האזרחית בישראל** (ירושלים: כרמל, 2003), עמ' 49-22.
- 8 אלישבע סדן, **עבודה קהילתית – שיטות לשינוי חברתי** (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2009), עמ' 307-318.
- 9 להרחבה ראו: יעל ישי, שם.
- 10 שי אלימי, "לקרוא לילד בשמו: על השונה (והדומה) בין תנועות חברתיות וקבוצות אינטרס", **חברה אזרחית ומגזר שלישי בישראל**, ב (2), 2008, עמ' 29-51.
- 11 סוציולוגים פוליטיים כמו צ'רלס טילי (Tilly) וויליאם גמסון (Gamson).
- 12 האוריינטציה המחקרית של חוקרים המשתמשים במושג "התנהגות קולקטיבית" תופסת את הפעילות הפוליטית החוץ-ממסדית כמאיימת על הסדר החברתי הנורמטיבי, ואת ההתנהגות הפוליטית של חברה כסטייה חברתית. בניגוד לכך, האוריינטציה המחקרית של חוקרים המשתמשים במושג "פעולה קולקטיבית" מדגישה את האסטרטגיה, התכנון, הבחירה והתכליתיות של פעולת הקולקטיב (אלימי, "לקרוא לילד בשמו").

- 13 הכינויים הקיימים בספרות לתנועות כאלו הם: "קבוצות קוראי תגר", "קבוצות מחאה", "קבוצות לחץ", "תנועות המון", "תנועות פוליטיות". הבחירה להשתמש בכינוי זה או אחר הינה פועל יוצא של הדיסציפלינה שממנה יוצאים החוקרים, כמו גם של הגישה הפרדיגמטית אותה הם נוקטים (אלימי, שם).
- 14 שי אלימי, שם.
- 15 "Collectivities acting with some degree of organization and continuity outside of institutional or organizational channels for the purpose of challenging or defending extant authority, whether it is institutionally or culturally biased, in the group, organization, society, culture or world order of which they are a part" p. 11, in: Snow, David A., Sarah A. Soule and Hanspeter Kriesi, 2004. "Mapping the Terrain." pp. 3-16 in: *The Blackwell Companion to Social Movements*, edited by D.A. Snow, S.A. Soule and H. Kreisi. Oxford: Blakwell.
- 16 תיאוריות מוקדמות הנשענות על גישות פסיכולוגיות-חברתיות של התנהגות קולקטיבית ומשתייכות למסורת הפונקציונליסטית-מבנית בסוציולוגיה; תיאוריות ארגוניות של ניהול משאבים המבוססות על תיאוריית קונפליקט ועל תיאוריות רציונליות-כלכליות; תיאוריית מבנה ההזדמנויות הפוליטיות; גישת "התנועות החברתיות החדשות"; תיאוריות הבוחנות את התנועות החברתיות כבסיס לכינון של זהויות קולקטיביות חדשות וכמייצרות תרבות חלופית. להרחבה ראו לדוגמה: Herbert Blumer, "Social Movements", in: *Principles of Sociology*, ed. L.A. McClung, (New York: Barnes & Noble, 1951), pp. 199-220; W.A. Gamson, *The Strategy of Social Protest* (2nd ed.) (Belmont, CA: Wadsworth Publishing Company, 1990); Charles Tilly, *Social Movements, 1768-2004* (Boulder, CO: Paradigm Publishers, 2004); Ann Swidler, "Cultural Power and Social Movements", in: *Social Movements and Culture*, eds. H. Johnston and B. Klandermans, (Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 1995).
- 17 זאב רוזנהק ומיכאל שלו, שם.
- 18 "[...] הדרישה היא כלפי הממשלה באשר היא, [ו]מקבלי ההחלטות באשר הם, לקדם אסטרטגיה להסדרה בעזה": ראיון עם ענת חפץ, חברת קיבוץ גירים וממייסדות "התנועה לעתיד הנגב המערבי", 21 באפריל 2015.
- 19 בפתחו של הדיון חשוב לציין כי הביטוי "תנועות חברתיות" שגור יותר בפי חוקרים מתחום הסוציולוגיה, ואילו הביטוי "קבוצות מחאה" שגור יותר בפי חוקרים מתחום מדעי המדינה. במאמר זה אני מתחקה אחר פעילותה של "התנועה לעתיד הנגב המערבי" מדיסציפלינת מחקר סוציולוגית, ועל כן אבחן את מאפייניה ואת אופן פעילותה כתנועה חברתית, ומבחינה תיאורטית אעמוד על מאפייניה כתנועה חברתית "חדשה". נוסף לכך, ראוי להתעכב על בחירת שמה של "התנועה": נראה כי הבחירה בשם "תושבי הנגב המערבי" ולא "תושבי עוטף עזה" נובעת מרצונם של מקימי "התנועה" שלא להגדיר עצמם מתוך התייחסות אל החוץ, אל מה שנמצא מעבר לקו הגבול (רצועת עזה), שכן אז מדובר בהגדרה לעומתית הקובעת את זהות "התנועה", כי אם מתוך הפנים, כאזור המהווה חלק ארץ בלתי נפרד ממדינת ישראל.
- 20 אורי בן אליעזר, **דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי 1936-1956** (תל אביב: דביר, 1995).
- 21 ראו, לדוגמה, גדעון סער, "לחשב מסלול מדיני מחדש", **ידיעות אחרונות**, 7 ביוני 2015.

- 22 מאיר ארון, ואלכס אלטשולר, "החזית האזרחית במבצע 'צוק איתן'", בתוך: **צוק איתן – השלכות ולקחים**, ענת קורץ ושלמה ברום, עורכים (תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, 2014).
- 23 עניין זה מקבל משנה תוקף, שכן "82% מהציבור בישראל צופה עימות עם החמאס" (על פי סקר שנערך על ידי מינה צמח וחברת "מדגם" והתפרסם ב-7 ביוני 2015, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4665484,00.html>).
- 24 יזהר שער, "הצצה למרחב הנפשי-חוויתי של תושבי מועצה אזורית אשכול". סיכום פנימי. השירות הפסיכולוגי החינוכי במועצה האזורית אשכול.
- 25 למותם של השלושה הייתה השפעה נפשית ותודעתית קשה. חיים ילון, ראש המועצה האזורית אשכול דאז, אמר בהקשר זה בראיון עמו (31 במאי 2015): "כל עוד לא מתמודדים עם לוויית יכולים לספוג הכול. ברגע שמתחילים להתמודד עם לוויית, זה כבר סיפור אחר".
- 26 מתוך ראיון שנערך במסגרת המחקר עם חיים ילון, 31 במאי 2015.
- 27 שם.
- 28 "התנועה לעתיד הנגב המערבי עשתה עבודה טובה. היא תנועה חוץ ממסדית, אבל עובדת יחד עם המועצה. המסרים דומים. היה לה [לתנועה] מסר של 'לקחת את גורלנו בידנו ולא לסמוך רק על הממסד'. וגם במועצה המסר היה 'אנחנו קהילה חזקה'. יש קשיים, ועם קשיים מתמודדים. תנו לנו את הכלים לעשות את הכי טוב שאנחנו יודעים לעשות" (ראיון עם מיכל שבן, 29 במאי 2015).
- 29 "הייתה פעילות שטח אינטנסיבית [...] לבנות את הכוח האזורי. כי אם אתה בונה משהו **לטווח ארוך**, צריך את החיבור של האזור אלינו" (ההדגשה לא במקור). ראיון עם אבי דבוש, 29 באפריל 2015.
- 30 במונחים תיאורטיים, מדובר בקבוצות אינטרס (אלימי, "לקרוא לילד בשמו").
- 31 "התחלנו לראות שבכל רחבי האזור צומחות יוזמות מחאתיות [...] אנשים מתראיינים וכותבים בפייסבוק [...] אי הנחת הגיע למסה קריטית ויש פוטנציאל להתארגנות משותפת". ראיון עם ענת חפץ, 21 באפריל 2015.
- 32 חשוב לציין בהקשר זה כי בראשית ימיה של "התנועה לעתיד הנגב המערבי", רוב פעיליה היו הורים לילדים קטנים. לעניין זה השפעה מכרעת על האופן שבו הם פעלו נוכח המצב ששרר באזור "עוטף עזה". לעניין זה ראו המאמר של מאיר ארון, ציפי ישראל, כרמית פדן ואלכס אלטשולר המתפרסם בגיליון זה.
- 33 "שאלנו את עצמנו לאיזה כיוון הדבר [התנועה] הזה צריך ללכת? מה אנחנו רואים בעיני רוחנו? ואמרנו: זה לא יכול להיות רק התארגנות של קיבוצניקים, שמאלנים שמדברים על שלום ואהבה [...] כדי שזה יהיה אמתי, אפקטיבי ובעל כוח, זה חייב להיות עם אנשים מכל עוטף עזה. צריך להיות כמה שיותר מגוון מבחינה סקטוריאלית. שיהיו דתיים, מזרחיים ואשכנזים, כי המטרה הייתה ליצור קבוצה שמצד אחד משקפת את המגוון של עוטף עזה ומצד שני מראה סולידריות ואיזושהי עמדה של נטילת אחריות על גורלנו": ראיון עם ענת חפץ, 21 באפריל 2015.
- 34 הפרויקט של "התנועה לעתיד הנגב המערבי", אתר Headstart, <https://www.headstart.co.il/project.aspx?id=12164>
- 35 "הרגשנו שצריך לקום קול אזרחי חזק וברור": אבי דבוש, ממקימי "התנועה לעתיד הנגב המערבי", בראיון לנחמן גלבויע, 20 באוגוסט 2014, <http://www.mynet.co.il/articles/0,7340,L-4560722,00.html>
- 36 הפרויקט של "התנועה לעתיד הנגב המערבי", אתר Headstart, <https://www.headstart.co.il/project.aspx?id=12164>
- 37 אריאל דלומי, "הקיפאון המדיני מסוכן לנחל עוז", *Ynet*, 3 בנובמבר 2014.

- 38 לסיקור התקשורת יש השפעה רבה על היכולת של תנועה חברתית לגייס תמיכה ציבורית, שכן "סיכוייהן של קבוצות מחאה שאינן זוכות לסיקור, או שסיקורן שלילי, לזכות בתשומת לב ובאהדת הציבור והממסד נמוכים, במיוחד כשתביעותיהן נוגדות את מדיניות הממסד": תמר הרמן, מלמטה למעלה: **תנועות חברתיות ומחאה פוליטית** (רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 1995).
- 39 הפרויקט של "התנועה לעתיד הנגב המערבי", אתר. Headstart, <https://www.headstart.co.il/project.aspx?id=12164>
- 40 "הגדרנו בצורה ברורה שלא נהיה מזהים מפלגתית. לא רצינו להיות קבוצת שוליים, אלא קבוצה שמגייסת ציבור רחב". ראיון עם ענת חפץ, 21 באפריל 2015.
- 41 "התנועה שאפה בתחילת הקמתה, ושואפת כעת, לנסח את הצרכים של תושבי הנגב המערבי, כפי שהם תופסים אותם, ולתבוע הסדר מדיני (עבור תושבי הנגב המערבי והמדינה כולה), ובד בבד שאיפתם, כאמור, היא להגיע לציבור רחב. סוגיה זו מציבה אתגר בפני חברי התנועה. אחת הדרכים של התנועה להתמודד עם עניין זה היא באמצעות קיומו של תהליך אסטרטגי שבו ינסו 'להתאסף מחדש סביב מטרות' ולבחון כיצד לדבר על ההיתכנות הפרגמטית של איזושהי הסדרה בעזה, שהיא אינטרס מובהק של תושבי האזור [...] בצורה שלא תישמע שמאלנית". ראיון עם ענת חפץ, 21 באפריל 2015.
- 42 גיוס הכספים נועד גם לתשלום משכורת עבור רכזת התנועה. כל שאר פעיליה, וביניהם יועץ התקשורת שלה ניסים דואק, פעלו ופועלים בהתנדבות.
- 43 כך, למשל, בתחילת פעילותה של התנועה, ביום שישי 22 באוגוסט 2014, הקימו נציגיה מאהל מחאה מול בית ראש הממשלה, והזמינו את ראש הממשלה "לשבת עימם ולדון בפתרון הקבע בעזה". כחודש לאחר מכן, בספטמבר 2014, ימים ספורים לפני מועד פקיעת הפסקת האש, ארגנו חברי התנועה עצרת בצומת שער הנגב בדרשה "לדאוג לביטחוננו מול איומי הרקטות והמנהרות" ו"לפעול להשגת הסדר מדיני".
- 44 "הצלחנו להפוך לכתובת כמעט ראשונה כשאנשים רוצים לבוא ולשמוע על עוטף עזה [...] למצב את עצמנו כגוף שיש לו סמכות בתחום הזה [...] כתנועה שיכולה לתת את הפרספקטיבה האזרחית [...] אבל] אנחנו מנהלים שיח על פתרונות, ובכך אנו עושים יותר ממישהו שיספר על החיים כאן". ראיון עם ענת חפץ, 21 באפריל 2015.
- 45 אתר הבית של התנועה לעתיד הנגב המערבי: <http://negevforce.project.org.il>
- 46 דוגמה לפעילות ברשתות החברתיות: דף הטוויטר של התנועה לעתיד הנגב המערבי: @SouthIsraelHope
- 47 "התנועה לעתיד הנגב המערבי" – דף מסרים. מתוך אתר האינטרנט של התנועה <http://negevforce.project.org.il>
- 48 יואב זיתון, "אין פתרון צבאי לעזה – ראש אגף מבצעים נפרד", *ynet*, 19 ביוני 2015.
- 49 בנדטה ברטי וענת קורץ, "עזה תחילה (שוב?)", **מבט על**, גיליון 710, 17 ביוני 2015.
- 50 בן אליעזר, **דרך הכוונת**.
- 51 מאיר ארלן ואלכס אלטשולר, שם.
- 52 "מה שקרה עם התנועה [לעתיד הנגב המערבי] היה בריא. זה להרגיש שהם שולטים על החיים שלהם. זה חשוב. ואם הם הצליחו להביא מישהו לביקור או לזכות בתמיכת ראש מועצה, אז זה נותן כוח, והם נותנים כוח לאזרחים ב'עוטף עזה'". ראיון עם חיים ילין, 31 במאי 2015.

האם חמאס יהיה מוכן יותר בעימות הבא עם ישראל – תובנות והערכות לגבי לקחי חמאס מ"צוק איתן"

גבי סיבוני וע' ג'

מבצע "צוק איתן" (7 ביולי – 26 באוגוסט 2014) היווה את אתגר הלחימה המורכב והממושך ביותר אליו נכנס חמאס במסגרת מעגל הדמים עם מדינת ישראל הנמשך מאז היווסדו בשנת 1987. מוקדם עדיין להעריך את הישגי המערכה ותוצאותיה, שכן אלה אינם ברורים דיים לפי שעה מבחינתם של שני הצדדים, ויידרש עוד זמן כדי לקבוע האם היעד הישראלי העיקרי – השגת הרתעה ארוכת טווח מול חמאס – אכן התממש.

במהלך המבצע עשה חמאס שימוש בכל היכולות שברשותו והפעיל אמצעי לחימה רבים ושיטות לחימה מגוונות כבר משלבי המערכה הראשונים. אמצעים אלה כללו ירי רקטי לכל אורך ימי הלחימה (לטווח קצר, בינוני ואף ארוך), לחימה מהתת־קרקע (מנהרות התקפיות חודרות לתוך שטח ישראל ומנהרות תשתיתיות ברחבי רצועת עזה), שיגור מזל"טים, ניסיונות חדירה של כוחות קומנדו מהים, לחימה בשטח בנוי ועוד.

חמאס הינו ארגון לומד, המפיק לקחים לאחר כל עימות או סבב לחימה עם ישראל, ותוצאות הלמידה שלו מיושמות היטב בשיטת הפעולה שהוא מפעיל בכל סבב חדש שמתקיים. חמאס מפיק לקחים בראש ובראשונה מניסיונו שלו בשדה הקרב, אך גם לומד מניסיונם של ארגוני

ד"ר גבי סיבוני הוא ראש תוכנית צבא ואסטרטגיה במכון למחקרי ביטחון לאומי.
ע' ג' הוא בכיר במשרד ראש הממשלה.
המחברים מבקשים להודות לדוד גבאי, מתמחה בתוכנית צבא ואסטרטגיה במכון למחקרי
ביטחון לאומי, על סיועו הרב למחקר זה.

טרור אחרים שלחמו בישראל, דוגמת חזבאללה, וכן מהידע והניסיון שנצברו והועברו לו על ידי שחקנים מדינתיים, כמו איראן וסוריה. חמאס הפיק לקחים ממבצע "צוק איתן" בשלושה רבדים עיקריים: הרובד האסטרטגי בהקשרו הגיאופוליטי; רובד בניין הכוח וההתעצמות; הרובד האופרטיבי של הפעלת הכוח. סביר להניח שלקחים אלה ייושמו על ידי הארגון בסבב הלחימה הבא בינו לבין ישראל. ישראל יכולה להפיק תובנות מלקחי חמאס לגבי דרכי ההתמודדות של צה"ל עם הארגון בעתיד. מאמר זה מנסה לבחון מנקודת המבט של חמאס את התובנות והלקחים אותם צפוי היה הארגון להפיק וללמוד בעקבות חמישים ימי הלחימה של קיץ 2014. המאמר יתמקד בשלושה רבדים עיקריים של הפקת לקחים על ידי הארגון – הרובד האסטרטגי בהקשרו הגיאופוליטי; רובד בניין הכוח וההתעצמות; הרובד האופרטיבי של הפעלת הכוח. לבסוף יציג המאמר תובנות מסכמות, בין השאר מנקודת הראות הישראלית.

מילות מפתח: חמאס, צוק איתן, רצועת עזה, התעצמות, לקחים, איראן, מצרים, רשות פלסטינית, ישראל, לוחמת סייבר, אמצעי לחימה, מנהרות, רקטות.

מבוא

ב-7 ביולי 2014 פתח חמאס במתקפת רקטות כבדה על יישובים וערים בישראל וגרר את צה"ל למערכה הארוכה ביותר אותה ידעו שני הצדדים עד היום. חמאס נכנס למערכה זאת כשהוא מצוי בשפל חסר תקדים, הן מבחינה פוליטית-מדינית והן מבחינה כלכלית.¹ מבין המניעים המידיים אשר דחפו את הארגון ליזום את המערכה הצבאית ולשגר את הרקטות לעבר ישראל ניתן לציין שניים מרכזיים: הראשון, מבצע "שובו אחים" של צה"ל בעקבות חטיפתם ורציחתם של הנערים נפתלי פרנקל, אייל יפרח וגיל-עד שער ביוני 2014 (ספק אם ההנהגה המדינית של חמאס ברצועת עזה ידעה על תכנון החטיפה, וגם אם ידעה, סביר להניח שלא הייתה מעוניינת בתרחיש שהתפתח – רציחת שלושת הנערים – בתקופה כה רגישה מבחינתה, לאחר שהגיעה לסיכום עם פתח לכינונה של ממשלת אחדות פלסטינית. האירוע דרדר עוד יותר את מערכת היחסים הרעועה בלאו הכי בין חמאס ובין הרשות הפלסטינית); השני, חשיפתה על ידי צה"ל של מנהרת תקיפה של חמאס בכרם שלום, בסמוך לדרום רצועת עזה, ופגיעה חמורה בה, שכתוצאה ממנה נהרגו מספר פעילים של הזרוע הצבאית של הארגון.²

מעבר לסיבות המידיות שהיו בבחינת "הקש ששבר את גב" חמאס והביאוהו ללחץ על הדק הרקטות ולהיכנס לעימות צבאי בקנה מידה רחב עם ישראל, ניתן

לזהות סיבות עמוקות ושורשיות יותר שהתבססו על התפתחויות שחלו בשנים האחרונות והובילו להידרדרות במצבו הפנימי של הארגון, לבידודו האזורי ולחשש אמיתי בקרב מנהיגיו שמא יאבדו את יכולת השליטה שלהם ברצועת עזה. סיבות אלו, שתפורטנה להלן, הביאו את מנהיגי חמאס למסקנה שאין להם מה להפסיד, ולפיכך לא נותר להם אלא להפעיל את "כוח ההיזק"³ כדי להבטיח את המשך שרידותו של הארגון. עבור חמאס, ירי הרקטות היה בבחינת "פוליטיקה באמצעים אחרים", והבחירה להיכנס לסבב לחימה לא הייתה ברירה בין מלחמה לשלום, אלא בין חניקה איטית לבין מלחמה. להערכת חמאס, מלחמה כזו עשויה הייתה, גם אם בסבירות נמוכה, להביא לשחרור הלחץ מעל רצועת עזה, לאור הלחצים שהיא עתידה ליצור על ישראל.⁴

המשבר הכלכלי והגיאופוליטי הקשה אליו נקלע חמאס החל חודשים ספורים לאחר מבצע "עמוד ענן" (נובמבר 2012). ביולי 2013 הודח נשיא מצרים, מוחמד מורסי, על ידי הצבא והוחלף על ידי עבד אל-פתאח א-סיסי. האחים המוסלמים, אשר היוו את המשענת הפוליטית העיקרית של הממשל הפלסטיני ברצועת עזה, הוצאו מחוץ לחוק במצרים⁵ וחמאס הפך ל"מוקצה מחמת מאוס" שם.⁶ המשטר המצרי החדש פעל באופן נחרץ לחסום ולהרוס את מנהרות ההברחה מחצי האי סיני לרצועת עזה, שתפקדו כמקור ההכנסה העיקרי של חמאס. ההרס השיטתי של המנהרות, יחד עם סגירתו התכופה על ידי מצרים של מעבר רפיח – שער היציאה של רצועת עזה לעולם החיצון – גרמו למשבר כלכלי עמוק ברצועה. הביטוי המוחשי ביותר לכך היה חוסר היכולת של ממשל חמאס לשלם משכורות ליותר מ-40,000 עובדי מוסדות הציבור שלו.⁷

הנהגת חמאס הבינה בראשית שנת 2014 כי משילותה ברצועת עזה התרופפה ומוטלת בספק וכי היא חסרה יכולת לספק את צורכי הכלכלה העזתית, ובראשה תשלום משכורות לאלפי עובדי הממשל הפלסטיני ברצועה. תובנה זו הביאה את הנהגת הארגון לחתום באפריל 2014 על הסכם פיוס עם הרשות הפלסטינית ולהקים ממשלת אחדות,⁸ אלא שגם צעד זה לא הביא את הישועה המיוחלת,⁹ וחמאס נעשה מטרה לביקורת בקרב תומכיו. ההתמרמרות ברחוב העזתי הלכה וגברה. החלו גם להישמע קולות מצד ארגונים פלסטיניים אחרים ברצועה נגד חמאס על כך שאיבד את דרך "ההתנגדות" ("מוקאָוּמַה").¹⁰ הקרקע ההולכת ונשמטת מתחת לרגליו והתחושה הקשה ששרידותו השלטונית מתערערת הביאו את חמאס במודע להלך רוח של צורך בדרדור המצב הביטחוני עם ישראל. הלך רוח זה, בשילובן של הסיבות המידיות שפורטו לעיל, הביאו כאמור את הארגון לפתוח ב־7 ביולי 2014 במתקפת הרקטות על ישראל.

חמאס יצא מוכה וחבול קשות מחמישים ימי הלחימה של "צוק איתן". יתר על כן, שיקום רצועת עזה מהלחימה אינו מתממש בקצב ובהיקף שציפו להם מנהיגי

הארגון עם סיומה. המצב הכלכלי ברצועה ממשיך להיות קשה, למרות השקעות שמתחילות להגיע. המשבר ההומניטרי החרף מהווה מקור אפשרי למחאה ציבורית, העשויה להוות איום על שלטון חמאס. זאת ועוד, גם יכולתו של הארגון לשלוט בפלגים חמושים נוספים הפועלים ברצועת עזה ולהכתיב להם הימנעות מהפרת הרגיעה הולכת ונחלשת.

לפי שעה לא ניתן להבחין בשינוי במדיניות חמאס כלפי ישראל, והמאבק המזוין בה עדיין נשאר רכיב מרכזי בדוקטרינה האסלאמית של הארגון. נוכח זאת, סבב לחימה נוסף בין שני הצדדים הוא ככל הנראה רק עניין של זמן. חמאס מבין זאת היטב. הפקת הלקחים שלו נמצאת בעיצומה, וביטויים מוחשיים לה כבר מיושמים הלכה למעשה בשטח במספר מישורים ובקצב מתגבר. יכולות הלמידה ויישום הלקחים של חמאס נעשים מהירים ויעילים יותר מסבב לחימה אחד למשנהו. כך, יכולתו הצבאית של חמאס השתפרה לאין שעור מאז מבצע "עופרת יצוקה" (דצמבר 2008–ינואר 2009) ועד מבצע "צוק איתן", הן באיכות והן בכמות. זאת ועוד, הזרוע הצבאית של הארגון, גדודי עז א־דין אל־קסאם, פועלת לפיתוח דרכים חדשות להילחם בישראל.

ניתן להניח שבעימות הבא בין ישראל לחמאס הארגון יהיה מוכן יותר ומסוכן יותר מבעבר. הוא ממשיך להיערך היטב לקראת עימות זה, ומשקם ובונה מחדש את כוחו הצבאי ואת תשתיותיו. הוא עושה זאת תוך הבנה שהדבר עשוי לארוך זמן ולדרוש ממנו "להרכין ראש" ו"לנשוך שפתיים" מדי פעם.

מטרתו של מאמר זה היא לנסות ולפרוס תובנות והערכות לגבי לקחי חמאס ממבצע "צוק איתן" ולבחון את דרכי הפעולה המרכזיות אותן צפוי הארגון לנקוט בסבב הבא של הלחימה נגד ישראל. לקחי חמאס מ"צוק איתן" יוצגו במאמר בשלושה רבדים: הראשון – רובד התובנות והלקחים האסטרטגיים – ייסוב בעיקר סביב השפעתם של התהליכים הבין־ערביים האזוריים על חמאס; הרובד השני, האופרטיבי, יתייחס לתובנות חמאס ביחס לתהליכי בניין הכוח וההתעצמות הקינטית והקיברנטית שלו; הרובד השלישי – רובד הפעלת הכוח – יעסוק בבחינת הלקחים הצפויים של גדודי עז א־דין אל־קסאם בסוגיית הפעלת הכוח בניהול הקרב.

כשם שחמאס לומד ומפיק לקחים, כך גם מדינת ישראל וצה"ל נדרשים להפיק לקחים ממבצע "צוק איתן", להפנימם וליישמם באופן מיד. זאת, כדי שצה"ל ייטיב להתמודד בצורה אפקטיבית ויעילה מבעבר עם חמאס וארגוני הטרור האחרים ברצועת עזה בסבב הבא ולהביא לסיום מהיר והחלטי יותר של המערכה.

הרובד האסטרטגי

חמאס נכנס למבצע "צוק איתן" כשהוא מצוי בשפל מדיני חסר תקדים מאז השתלט על רצועת עזה ב־2007, ובשיא בידודו בזירה הבין־לאומית בכלל ובזירה הבין־ערבית האזורית בפרט. מצרים, שהייתה משענתו המדינית החשובה ביותר של הארגון בתקופת שלטון האחים המוסלמים, הפכה, מאז תפס עבד אל־פתאח א־סיסי את רסן השלטון ביולי 2013, לאויבת מרה שלו. יחסו העוין של המשטר המצרי החדש כלפי חמאס התבטא בעיקר בהרס מנהרות ההברחה מסיני לרצועה ובסגירה עיתית של מעבר רפיח. בחודשים שלאחר "צוק איתן" המשיך המשטר המצרי בתמרוני השהייה של המשא ומתן עליו הוסכם בסיום הלחימה בין חמאס לישראל ובניסיון להרחיק את הארגון מהישג כלשהו.

לזמן מה נראה היה שחמאס מצא לעצמו פטרון חדש בדמותה של קטר העשירה. זאת, לאחר שהנהגת הארגון מצאה מקלט בנסיכות זו עם גירושה מסוריה בבושת פנים ב־2012, ולאחר שאיבדה את משענת האחים המוסלמים במצרים. ירח הדבש עם קטר הסתיים יחד עם הסכם הפיוס שהושג בין הנסיכות ובין מצרים במחצית השנייה של דצמבר 2014. למעשה, סימנים מקדימים לשבר בירח הדבש בין חמאס לקטר היו כבר ערב סיומו של מבצע "צוק איתן", כאשר חמאס ויתר בלית ברירה על שושבינותה של קטר בהפסקת האש, וזאת נוכח החזית המאוחדת של ישראל, מצרים וערב הסעודית נגד מתן מעמד כלשהו לנסיכות בהסכם זה. הסכמתו של ח'אלד משעל, ראש הלשכה המדינית של חמאס, להשאיר את קטר מחוץ לתמונת הפסקת האש פגעה בכבודו של אמיר קטר. התפתחות זו, יחד עם הלחץ הכבד של ערב הסעודית ושל יתר מדינות המפרץ, הביאו את קטר לבצע "פניית פרסה" מהציר אותו הובילה מול חמאס, מצרים ויתר מדינות המפרץ.¹¹

הלקח הגיאור־אסטרטגי המרכזי אותו הפיק חמאס היה כי הבידוד המדיני ממנו הוא סובל זה זמן רב, וביתר שאת מאז סיום "צוק איתן", אינו יכול להימשך, אם ברצונו לשקם את תדמיתו בעיני הציבור הפלסטיני ברצועת עזה ובגדה המערבית, וכן בעיני הפלגים הפלסטיניים האחרים ברצועה, ובנוסף לכך, אם ברצונו למלא מחדש את מלאי אמצעי הלחימה שברשותו ולשקם את תשתיותיו הצבאיות שנפגעו קשות מתקיפות צה"ל. המסקנה המתבקשת בראייתו הייתה שעליו לזכות בגיבוי של שחקן מדינתי אזורי דומיננטי אחר.

את חבל ההצלה זרק חמאס לכיוונה של איראן. למרות הקרע שנוצר ביניהם בשל תמיכת חמאס במתנגדי הנשיא בשאר אל־אסד במלחמת האזרחים המתחוללת בסוריה מאז 2011, וגירושו של ח'אלד משעל ומקורביו מדמשק בראשית 2012, הבינו מנהיגי הארגון כי השחקן היחיד שעשוי לסייע להם לצאת מהבור העמוק אליו שקעו לאחר "צוק איתן" היא איראן. איראן תמכה בחמאס במשך שנים עד הקרע ביניהן – בהעברת מאות מיליוני דולרים לרצועת עזה,

בסיוע צבאי רחב היקף, באימונים, בהעברת ידע ובהקמת תשתיות לייצור עצמי של אמצעי לחימה, ובעיקר רקטות, ברצועה.

מאז סיום הלחימה במבצע "צוק איתן", וביתר שאת מאז הפיוס המצרי-קטרי, נשמעות הצהרות נמרצות מצד בכירים בחמאס בזכות חידוש היחסים עם איראן. ההצהרות הפכו עד מהרה למעשים: משלחת חמאס בראשות חבר הלשכה המדינית, מוחמד מנצור, ערכה ביקור רשמי בטהראן ב-8-9 בדצמבר 2014 ונפגשה עם בכירים איראניים. בסיום הביקור אמר מנצור כי "חמאס מעוניין מאוד לקדם את יחסיו ההיסטוריים עם איראן ועושה מאמצים מיוחדים לשם כך"¹². את שאיפת חמאס לחזור לחיק האיראני היטיב לבטא בכיר הארגון, מוסא אבו מרזוק, סגנו של ח'אלד משעל, ששיבח את איראן באומרו כי "היא המדינה היחידה שעמדה לצד חמאס וסייעה לתנועת ההתנגדות בכסף, באמצעי לחימה ובאימונים"¹³. ביקור של משלחת נוספת של חמאס באיראן נערך ב-6 בינואר 2015. המשלחת, בראשות בכיר הארגון ג'מאל עיסא, נפגשה עם סגן שר החוץ האיראני.¹⁴ ביקורי שתי המשלחות נועדו ככל הנראה להכשיר את הקרקע לביקורו של ח'אלד משעל באיראן, כפי שהצהיר אוסמה חמדאן,¹⁵ האחראי על יחסי החוץ של הארגון, אם כי המועד לכך עדיין לא פורסם. בראשית ינואר 2015 הכריז חמדאן גם על חידוש רשמי של מערכת היחסים של הארגון עם איראן ועל כך ששני הצדדים התגברו על המחלוקות השונות ביניהם.¹⁶

לא מן הנמנע כי חמאס יצטרך לשלם, בלחץ איראני, מס שפתיים כלשהו למשטר הסורי עבור החזרה לחסותה של טהראן. רמזים לכך ניתן היה למצוא, כבר בסוף שנת 2014, בהתבטאות של מוסא אבו מרזוק, כאשר דחה את האשמותיו של בשאר אל-אסד נגד חמאס בגין נטישתו את סוריה. אבו מרזוק אמר כי "התנועה מתנגדת לפעילות כלשהי של אחד מחבריה נגד המדינה הסורית ותבדל עצמה מכל מי שיפעל בכל דרך שהיא נגד המשטר"¹⁷.

ברור שאילולא רצתה גם איראן בהתקרבות המחודשת עם חמאס, תהליך זה לא היה יוצא אל הפועל.¹⁸ האינטרס האיראני בחידוש הקשרים עם הארגון קשור לרצונה של טהראן להעצים את מעמדה באזור, וכן לאותת לשחקנים הזירתיים האחרים, ואולי אף לארצות הברית, שגם לה יש עדיין השפעה על הסכסוך הישראלי-פלסטיני.¹⁹ על הרצון האיראני לחמם את היחסים עם חמאס מעידים גם דיווחים על חידוש העברות הכספים מטהראן לארגון.²⁰

היבט נוסף של ההתקרבות המחודשת בין איראן לחמאס נוגע לקשר בין חמאס לחזבאללה. חמאס למד ויישם בסבבי הלחימה האחרונים עם ישראל לקחים רבים שהפיק חזבאללה במאבקיו אתה, אותם למד הארגון במסגרת תהליך הלמידה ההדדי שהיה קיים בין חמאס לחזבאללה עוד טרם המשבר עם איראן. סביר להניח שחזבאללה מצדו ירצה לשאוב מחמאס תובנות מעמיקות

ככל האפשר על המהלכים הצבאיים של צה"ל ועל הטקטיקות ודרכי הפעולה שלו, וכן של הארגון עצמו, במהלך "צוק איתן". לא מן הנמנע, ואף סביר להניח, כי תהליך הלמידה והפקת הלקחים יהפוך עתה למאמץ משולש, המשותף לאיראן, לחזבאללה ולחמאס.

התחממות היחסים בין איראן לחמאס אינה מתקבלת בעין יפה בקרב המדינות הערביות המתונות, בעיקר ירדן וערב הסעודית (וכמובן מצרים, שיחסה לחמאס כבר תואר לעיל). זאת, לאור ההשפעה השלילית שעשויה להיות לקשר זה על המצב הפנימי במדינות אלו, בעיקר בשל קרבת חמאס לאחים המוסלמים ובשל מאבקן של אותן מדינות בהשפעה האסלאמית הפונדמנטליסטית של האחים בשטחן וחששן מביצוע פיגועים על אדמתן.²¹ בהקשר זה יצוין כי ממעצר פעילים של תשתית צבאית של חמאס באזור יהודה ושומרון בספטמבר 2014 התברר כי פעילים רבים של הארגון גויסו בירדן ועברו שם הכשרות צבאיות בפיקוח פעילי הזרוע הצבאית שלו, עז א-דין אל-קסאם.²²

לבידודו המדיני ולמצבו הרעוע של חמאס יש להוסיף את מערכת היחסים העכורה בינו ובין הרשות הפלסטינית והעומד בראשה, אבו מאזן, שהלכה והידרדרה לאחר הקמת ממשלת הפיוס הפלסטינית ביוני 2014. המתוחות המוגברת ביחסים החריפה לאחר מבצע "צוק איתן" ובאה לידי ביטוי בחילופי האשמות הדדיים. חמאס תקף את הרשות הפלסטינית על שאינה מעבירה תקציבים לתשלום משכורות לפקידים ברצועת עזה ומונעת את קידום השיקום בה, בעוד שדוברי פתח האשימו את חמאס בהכשלת תהליך השיקום ברצועה וב"העכרת אווירת הפיוס".²³ אחד משיאי השפל ביחסים היה הנחת מטעני חבלה ליד בתיהם של עשרה מבכירי פתח ברצועת עזה בראשית נובמבר 2014.²⁴

מצבו של חמאס בזירה האזורית ובזירות הפנים-ארגונית והפנים-פלסטינית לאחר "צוק איתן" מצביע על כך שלהנהגת הארגון אין, ככל הנראה, שאיפה ואינטרס לחדש את הלחימה עם צה"ל.²⁵ הלקח שהנהגת הארגון הפיקה ולמדה מהסבב האחרון עם ישראל הוא שאינה יכולה להרשות לעצמה, לפחות לא בתקופה הקרובה, לצאת לעימות נוסף עם מדינת ישראל באותו סדר גודל שהיה בקיץ 2014.²⁶ תהליך השיקום של רצועת עזה יארך זמן רב, וגם לשיקום התשתיות הצבאיות, להתעצמות ולחידוש מלאי אמצעי הלחימה תידרש תקופה לא קצרה כדי להביא את הארגון לרמת מוכנות שתהיה דומה לפחות לזו שהייתה ב"צוק איתן". יחד עם זאת יש לזכור כי המתנה, ולו גם לתקופה ארוכה, בטלה בשישים לעומת הגשמתה של האידיאולוגיה הפונדמנטליסטית האסלאמית של חמאס, המתנגדת בנחישות לקיומה של מדינת ישראל.

הרובד האופרטיבי

מאז מבצע "עמוד ענן" נערך חמאס למערכה אסימטרית עם ישראל והתמקד בשלושה מרכיבים מרכזיים שלה: כוח רקטי, רשת מנהרות מסועפת (התקפית מול ישראל, ופנים-עזתית למגוון שימושים מבצעיים); כוחות תקיפה קרקעיים (ובמידה פחותה יותר – שימוש ביכולות ימיות ואוויריות). במהלך "צוק איתן" הפעיל הארגון את כל אחד משלושת המרכיבים הללו, ובכל אחד מהם נחל, כולל בראייתו, הן הצלחות והן כישלונות. סביר להניח שעם סיום הלחימה החלו מפקדי ופעילי גדודי עז א-דין אל-קסאם בתהליך תחקור ולמידה במטרה להגיע לסבב הלחימה הבא עם ישראל לאחר בניין כוח והתעצמות וברמת מוכנות גבוהה יותר, וזאת חרף הקשיים שמערימות עליהם ישראל ומצרים.²⁷

סוגיית המנהרות ההתקפיות לתוך שטח ישראל היא אחד הנושאים המהותיים ביותר ויעד מרכזי בהם עוסק חמאס מאז תום הלחימה. הארגון ספג מכה אנושה במהלך "צוק איתן" עם הרס 32 מנהרות תקיפה, ש-14 מהן הובילו לתוך ישראל.²⁸ עבודות חפירה וביטון של שנים נמחו בחמישים יום. הארגון רואה במנהרות התקיפה מרכיב מרכזי בדוקטרינת הלחימה שלו ומכיר בחשיבותן האסטרטגית, אף שתוצאות הפעלתן במהלך "צוק איתן" לא עמדו ביחס ישר למשקל המכריע שהארגון מעניק להן: למרות שהתקיפות מתוך המנהרות גבו מחיר לא קטן מישראל בחיילים הרוגים,²⁹ פוטנציאל ההרג והנזק שלהן לא מומש במלואו, כפי שציפו לו בחמאס.

חמאס מבין כי המספר הרב של מנהרות שהכין והיקף השימוש בהן היו למעשה הפתעה אסטרטגית עבור ישראל, על אף שאיום המנהרות היה מוכר לכל הגורמים במערכת הביטחון הישראלית מזה שנים רבות.³⁰ הארגון גם מבין כי קיים פער ביכולתה של מדינת ישראל להתמודד עם מנהרות אלו על ידי מניעה וסיכול מקדים, מה עוד שטרם נמצא בעולם כולו פתרון ראוי להתמודדות איתן. לכן יש להניח בסבירות גבוהה, כי גדודי עז א-דין אל-קסאם ימשיכו בחפירת המנהרות ההתקפיות החודרות לשטח ישראל³¹ וינסו להפתיע שוב כדי לגבות מישראל מחיר דמים כבד וליצור תהודה אזורית ובין-לאומית מתאימה.

אירועי "צוק איתן" הוכיחו לחמאס כי המנהרות יוצרות אפקט הרתעה והפחדה משמעותי ביותר בקרב האוכלוסייה האזרחית ביישובי עוטף עזה וכי מדינת ישראל רואה בהן ובפוטנציאל הנזק שלהן איום אסטרטגי. ואכן, המנהרות החודרות לשטח ישראל היוו את אחד המרכיבים החשובים ביצירתה של תחושת חוסר הביטחון ביישובים סמוכי הגדר והביאו להחלטה של רבים מהתושבים בהם לעזוב את האזור בתקופת המלחמה.³² דובר הזרוע הצבאית של חמאס, אבו חמזה, אף אמר כי "המערכה הבאה תהיה על מפתן אשקלון והנגב"³³ – אולי קָמז לכך שחמאס

מתכוון לעשות שימוש נרחב יותר במנהרות בעימות הבא ולבצע פעילות חודרת לתוך שטח ישראל באופן ובהיקף משמעותיים יותר מאשר ב"צוק איתן". תובנה נוספת של חמאס בהקשר זה, שהיא תובנה של לקח חשוב שנלמד על ידי הארגון לאחר ימי הלחימה הארוכים ב"צוק איתן", היא כי יש להמשיך ולהרחיב את רשת המנהרות שנחפרה מתחת לרצועת עזה ולסעפה ככל שניתן. רשת המנהרות שימשה את חמאס למספר מטרות, שבניתוח לאחור תרמו משמעותית ליכולתו להחזיק מעמד במשך חמישים ימי לחימה והקנו לכוחות הלוחמים שלו יכולת נשימה ארוכה בניהולה.³⁴ בין המטרות להן שימשו המנהרות ניתן למנות: אחסון ושינוע אמצעי לחימה; יכולת יציאה למארבים נגד כוחות צה"ל, תוך שימוש במחבלים מתאבדים, במטרה לגרום למספר גדול של נפגעים ובעיקר לחטוף חיילים; שיגור רקטות בהסתר ויכולת לשגר "מנה יומית" של רקטות לעבר ישראל; אפשרות לנסיגת כוחות; ואולי המטרה החשובה ביותר – שמירה על הכוחות הלוחמים מפני תקיפות חיל האוויר וכוחות רגלים, ובעיקר שמירה על שדרת הפיקוד של הזרוע הצבאית של חמאס ועל חיי הבכירים בהנהגה המדינית של הארגון – דבר שאפשר רציפות תפקודית לאורך כל המערכה. צפוי, לפיכך, כי חמאס יעשה שימוש במנהרות גם בעת סבב נוסף של לחימה עם ישראל.

חמאס ושאר הארגונים האסלאמיים ברצועה שיגרו 4,564 רקטות לטווחים שונים במהלך "צוק איתן".³⁵ פירוש הדבר הוא כי מרכיב הכוח הרקטי במהלך הלחימה היה המשמעותי ביותר מבחינת חמאס. על אף שמערכת "כיפת ברזל" נטרלה כמעט באופן מוחלט את יכולתו של הארגון לגרום נזק משמעותי בנפש וברכוש לאוכלוסיית מדינת ישראל, הרי שירי הרקטות המתמשך לאורך כל הלחימה הביא לפגיעה קשה ולשיבוש שגרת החיים של אזרחי ישראל וערער את תחושת הביטחון שלהם. למעשה, "כיפת ברזל" לא פתרה את בעיית ירי הרקטות על ישראל. חמאס מבין עתה כי גם אם לא הצליח לגרום להרוגים ופצועים רבים בקרב האוכלוסייה האזרחית הישראלית, כפי שקיווה בתחילת המערכה, הרי שגם הכנסה של מיליוני תושבים למקלטים באופן יומיומי ורציף היא הישג משמעותי מבחינתו, מה עוד והוא גם פוגע בכלכלה הישראלית. נראה כי ברור לחמאס שלא ישיג ניצחון צבאי על מדינת ישראל, אך חרף זאת, "קרב ההתשה" שניהל באמצעות הרקטות במבצע "צוק איתן" מאפשר לו לחזק את נרטיב הניצחון שלו מעצם העמידה הממושכת מול "הצבא החזק במזרח התיכון" ולטעון לסוג של ניצחון בהיבט של ביטחון האזרחים.

שתי תובנות נוספות מחזקות את החלטתו של חמאס להמשיך ולייצר רקטות בכמויות גדולות, לשפר את דיוקן ולהגדיל את הטווח שלהן. האחת היא הצלחתו לשבש את התעופה האזרחית לישראל למשך כיומיים במהלך מבצע "צוק איתן" על ידי ירי רקטות לכיוון נמל התעופה בן-גוריון.³⁶ חמאס מבין כי סגירת נמל התעופה

הבין-לאומי של ישראל לפרק זמן ארוך מיומיים טומנת בחובה פוטנציאל לנזק מוראלי עצום לחברה הישראלית, ויותר מכך – לנזק כלכלי משמעותי למדינת ישראל; התובנה השנייה של חמאס לגבי יעילות הרקטות שלו נובעת מהירי המאסיבי שלהן במהלך "צוק איתן" לעבר יישובי עוטף עזה, ירי שהביא (יחד עם איום המנהרות) לעזיבה כמעט מוחלטת של התושבים את האזור.³⁷ נראה שבמדד ההצלחות של חמאס, עזיבת היישובים הוא ההישג הגדול והמשמעותי ביותר. כלקח מ"צוק איתן", יש לצפות כי חמאס ישגר בעימות הבא עם ישראל מטחים כבדים יותר לעבר נמל התעופה בן-גוריון ולעבר מטרות אסטרטגיות נוספות בה, דוגמת הכור הגרעיני בדימונה, בתי הזיקוק בחיפה, נמל אשדוד ועוד. פגיעה במתקן אסטרטגי, אפילו חלקית וללא גרימת נזק מהותי, תהווה בראיית חמאס הישג משמעותי, ולו סמלי.

קשיי ההברחה לתוך רצועת עזה גרמו לכך שההצטיידות העיקרית ברקטות על ידי חמאס היא על ידי ייצור עצמי. חלק מתהליך ההתקרבות המחודש של הארגון לאיראן נועד בראייתו לאפשר קבלת סיוע איראני באמצעי ייצור ולהקמת תשתיות מתקדמות, ובעיקר לשפר את רמת הדיוק של הרקטות וטווחיהן. חודשים מעטים לאחר סיום "צוק איתן" כבר החל חמאס לערוך ניסויים שנועדו, ככל הנראה, לשפר את ביצועי הרקטות ומעידים על חידוש פס הייצור המקומי שלהן.³⁸ לולא התכוון הארגון לשגר רקטות גם בעימות הבא עם ישראל, סביר להניח שלא היה מתאמן לבצע ניסויי ירי של רקטות בקצב תכוף כל כך.³⁹

לצד השימוש באמצעי לחימה סטנדרטיים, השתמש חמאס במהלך "צוק איתן" (ולמעשה עוד קודם לכן) במגוון אמצעי לחימה מתקדמים, מדויקים ויעילים. מבין אלה ניתן למנות טילים מונחים נגד טנקים מתוצרת רוסית מסוג "פאגוט", "קונקורס" והמתקדם ביותר – "קורנט", טילי כתף נגד מטוסים מסוג SA-18, SA-7, ו-SA-24,⁴⁰ גם הם מתוצרת רוסיה, וכן כלי טיס בלתי מאוישים (כטב"ם). חמאס הקים יחידה אווירית שהפעילה כטב"מים במהלך הלחימה, אם כי ללא הצלחה יתרה. זהו התחום בו יכול הארגון לבצע את קפיצת המדרגה הגדולה ביותר, במיוחד לאור העובדה שהפיתוחים הטכנולוגיים בתחום זה הולכים ומתקדמים. ירידת המחירים ההדרגתית של טכנולוגיות אלו מאיצה ומרחיבה את כוח ההרס, הטווח והדיוק של אמצעי לחימה אוויריים שונים.⁴¹ איראן, שלה יכולות מתקדמות בפיתוח וייצור כלי טיס בלתי מאוישים, כבר העבירה סיוע בתחום זה לחמאס, וצפוי שתמשיך להעבירו, במיוחד במצב הנוכחי של התחממות היחסים בין שני הצדדים. סביר להניח כי חמאס יעשה, בין השאר, שימוש בכטב"מים בעימות הבא עם ישראל, אם בתצורה מתאבדת ואם בתצורת תצפית לטובת הרכשת מטרות לירי רקטות או פצצות מרגמה. זאת, כחלופה הולמת לירי הרקטות, במטרה להגדיל את פוטנציאל ההרג וההרס בתוך שטח ישראל.

למרות המצור על עזה והיד הקשה של שלטונות מצרים נגד מנהרות הברחה, זוהי רק שאלה של זמן ויציירתיות עד שחמאס ימצא מסלולי הברחה חלופיים ויכניס לרצועה אמצעי לחימה איכותיים בכמויות גדולות. חשוב לו לעשות זאת כדי לנסות להשיג הישג משמעותי בעימות הבא עם ישראל, הן מבחינת היקף הנפגעים בקרב חיילי צה"ל והן מבחינת יצירת תמונת ניצחון עבור הציבור ברצועת עזה. לפיכך, צפוי חמאס להשקיע מאמצים גדולים בהצטיידות במגוון טילים מתקדמים – הן טילים מונחים נגד טנקים, הן טילי חוף-ים נגד ספינות והן טילי כתף נגד מטוסים. הארגון גם יחתור לחזק את מערך ההגנה האווירי שלו, למרות שברורה לו עליונותו של חיל האוויר הישראלי, שכן אם יצליח להפיל מטוס או מסוק, או לפגוע בספינת חיל הים, הדבר יהווה תמונת ניצחון לה הוא מייחל זה זמן רב.

דפוס הלחימה של חמאס במהלך "צוק איתן" כלל גם את ממד לוחמת הסייבר. מאז מבצע "עופרת יצוקה", בו ביצע חמאס תקיפות סייבר מוגבלות, חל שיפור ניכר ביכולותיו בתחום זה. הדבר בלט מאוד במבצע "צוק איתן": עם הכניסה הקרקעית של כוחות צה"ל אל הרצועה באותו מבצע, ניכרה עליה משמעותית במספר מתקפות הסייבר על מדינת ישראל.⁴²

חמאס הגיע ל"צוק איתן" כשהוא מוכן יותר בזירה האינטרנטית והקיברנטית בהשוואה לסבבי עימות קודמים, בין השאר כתוצאה משיגור פעיליו לחו"ל כדי לעבור שם הכשרה בתקיפות סייבר.⁴³ לא מן הנמנע כי הארגון יפנה ל"מיקור חוץ" לצורך התקפות סייבר עתידיות על ישראל, בין אם על ידי ארגוני פשיעה שעניינם הבלעדי הוא רווח כספי ובין אם על ידי קבוצות טרור עצמאיות או כאלו הפועלות בחסות מדינתית, המתמחות בתחום הסייבר.⁴⁴ על אף שחמאס לא הצליח לממש מתקפות סייבר אסטרטגיות נגד ישראל במהלך "צוק איתן",⁴⁵ סביר להניח כי ימשיך להשקיע בכלים וביצירת יכולות בתחום זה, שיאפשרו לו להגביר את פעילותו במרחב הקיברנטי, וזאת כדי שבסבב הבא עם ישראל יעלה בידיו להצליח בשיבוש התשתיות האזרחיות והצבאיות שלה, הנשענות רובן ככולן על מערכות תקשורת ואינטרנט.

רובד הפעלת הכוח

מבצע "צוק איתן" סיפק הוכחה נוספת למלחמה האסימטרית המתנהלת בין צה"ל לבין הזרוע הצבאית של חמאס. הארגון יצא אמנם מוכה וחבול עד מאוד מן המבצע, אך אם לשפוט על פי תפיסת "ההתנגדות" בה הוא מאמין ולאורה הוא פועל, הרי שעמידתו במשך חמישים יום במערכה צבאית מורכבת ואינטנסיבית מול צה"ל נחשבת בעיניו כהישג מרשים, כזה שניתן להתפאר בו, בעיקר מול האוכלוסייה העזתית, ויתכן גם לגרוף בזכותו רווח מדיני מול בעלי הברית הישנים-חדשים, איראן וחזבאללה, ואף מול חלק ממדינות ערב. סביר להניח שחמאס לא ישנה

באופן דרמטי את דוקטרינת הלחימה שלו⁴⁶ לקראת העימות הבא עם ישראל, אלא ינסה לשכללה ולהעצימה, תוך הפנמה ויישום של הלקחים אותם הוא מפיק עתה. אשר לירי הרקטות, חמאס צפוי לבצע ניתוח של יכולות היירוט של מערכת "כיפת ברזל" – בסבירות גבוהה במשותף עם איראן וחזבאללה. ניתוח המערכת יאפשר לו לשפר את אופן ההפעלה של שיגורי הרקטות ולהגדיל, ולו במעט, את הסיכוי לכך שאחוז הפגיעות בתוך שטחים בנויים בישראל ומספר הנפגעים בצד הישראלי בעימות הבא יעלו, וזאת בניגוד לתוצאות הדלות אותן השיג הארגון באמצעים אלה ב"צוק איתן".

שני לקחים מרכזיים של חמאס מתפקוד סוללות "כיפת ברזל" במבצע "צוק איתן" הם: המערכת אינה יכולה להגן על כל המרחב של מדינת ישראל; המערכת אינה נותנת מענה לרקטות קצרות הטווח או לפגזי מרגמה שהטווח שלהם קטן מחמישה עד שבעה ק"מ.⁴⁷ בנוסף, יכול חמאס להגיע למסקנה כי כמו לכל מערכת הגנה מפני טילים, כך גם ל"כיפת ברזל" ישנה נקודת רוויה, היינו נקודה שמעבר לה היא אינה יכולה לתת מענה. הלקח מכך הוא שרקטות שיירו במטחים צפופים יוכלו אולי לחדור את מעטפת ההגנה של המערכת.⁴⁸ ואכן, כבר ב"צוק איתן" ירה חמאס מטחים כבדים, ככל הנראה במטרה לבדוק את נקודת הרוויה של "כיפת ברזל". המגבלה של מספר סוללות היירוט של מערכת "כיפת ברזל"⁴⁹ גרמה לכך שפריסתה ב"צוק איתן" הותירה אזורים רבים בישראל, הן בעומק המדינה והן בפריפריה, ללא הגנה. כדי להגן על כל השטח המיושב בישראל ועל המתקנים האסטרטגיים שלה, יש צורך בהצטיידות בכמה עשרות סוללות. העלות הגבוהה של הטיילים המיירטים (טמי"ר) של המערכת מגבילה מאוד את ישראל ביכולתה להצטייד בכמות של סוללות ומיירטים שתספק כיסוי הרמטי לכל השטח המיושב של המדינה בעת עימות ממושך. מצב זה יותיר אזורים בלתי מוגנים ויאפשר לחמאס לנצל את הפרצה לירי של מטחים כבדים וצפופים של רקטות לטווחים משתנים.⁵⁰

המספר הקטן של סוללות "כיפת ברזל" גורם לחמאס להבין כי כאשר ייכנס לסבב לחימה חדש עם ישראל, עליו לגרום לפיזור מרבי של מטרות השיגור, כדי לכפות עליה בדרך זאת לדלל את פריסת הסוללות ולמקד את מערך ההגנה שלה סביב מטרות ספציפיות – מהלך שיגדיל את הסיכויים לפגיעות מדויקות יותר של הרקטות שישגר הארגון. לפיכך ניתן להניח כי חמאס ינסה לשגר את מטחי הרקטות הכבדים והצפופים שלו לעבר האוכלוסייה האזרחית, ויכוון את הרקטות או הטיילים המדויקים לעבר מטרות אסטרטגיות. כך עשוי הארגון להשיג תועלת רבה יותר משיגורו ולהגביר את הסיכויים לפגיעה משמעותית במטרות, שתגרום להרג גדול יותר ולפגיעה חמורה יותר ברכוש.⁵¹ לא מן הנמנע כי במטרה להגדיל את

פיזור המטרות ולגרום לדילול אזורי הכיסוי של סוללות "כיפת ברזל", יסתייע חמאס בבעלי ברית שישגרו גם הם רקטות לעבר מדינת ישראל, הן מצפון והן מדרום.⁵² פוטנציאל היזק בתחום המטרות האסטרטגיות הוא פגיעה אפשרית של רקטות במתקן להפקת גז.⁵³ אמנם, מערך הרקטות של חמאס אינו מדויק וסיכויי הפגיעה שלהן במתקן מסוג זה הינם נמוכים ביותר, אולם במסגרת הפקת הלקחים שלו עשוי הארגון להגיע לתובנה כי ירי מאסיבי של עשרות רקטות לעבר מתקן הפקה כזה עשוי להגדיל את סיכויי הפגיעה בו. פגיעה במתקן להפקת גז עלולה לגרום נזק כבד ולהביא לשיתוק הפקת הגז לזמן רב.

יש לצפות שחמאס ימשיך בתקופה הקרובה במאמציו לצבור מאגר גדול ככל האפשר של רקטות וטילים איכותיים, מדויקים ובעלי טווח ארוך יותר. נראה כי הוא יעשה זאת על אף עלותם הגבוהה והקושי הרב הכרוך בהברחתם אל שטחי הרצועה.

מרכיב מרכזי נוסף בהפעלת הכוח של הזרוע הצבאית של חמאס הוא מנהרות התקיפה חוצות הגדר אל תוך ישראל ומנהרות התשתית בתוך רצועת עזה. כפי שצוין לעיל, יש להניח כי חמאס ימשיך בחפירת מנהרות התקיפה מעבר לגבול עם ישראל. ואולם, לאור משך הזמן הרב הנדרש לחפירת מנהרות ונוכח הקושי של הארגון להשיג את כמויות הבטון הנדרשות לדיפונג, לא מן הנמנע כי מאמצי החפירה שלו יתמקדו במספר צירים מועט יחסית, אך כאלה שיהיו בעלי אפקטיביות גבוהה. זאת, כדי להגיע בבוא העת אל ההישג האולטימטיבי מבחינתו – חטיפת חיילים חיים (ובמדרג שני חטיפת גופות) לצורך מיקוח לשחרור אסירים. חמאס נדרש עתה גם להפקת לקחים בתחום ההפעלה הטקטית של אותן מנהרות. הארגון לא השכיל להשתמש באופן מיטבי במנהרות התקיפה ב"צוק איתן", והלקח מבחינתו לקראת העימות הבא יהיה, ככל כנראה, בעיקר עיתוי הפעלתן ומיצוי פוטנציאל הנזק שלהן.

מנהרות התשתית, שנחפרו כרשת מסועפת במעבה אדמתה של רצועת עזה, היוו מרכיב מפתח ביכולתו של חמאס לנהל לחימה ממושכת במהלך "צוק איתן" והוכיחו את עצמן כיעילות ביותר. ההישג המשמעותי של מנהרות אלו היה באפשרות שהן נתנו לכל מפקדות חמאס ולכל שדרת הפיקוד העליון של הארגון לנוע בחופשיות מאזור לאזור ללא חשש שיתגלו. העובדה שבתום המבצע כמעט כל שרשרת הפיקוד הבכיר וההנהגה המדינית של חמאס נותרה על כנה,⁵⁴ מחזקת את התובנה בדבר חשיבותן של מנהרות התשתית עבור בכירי הזרוע הצבאית והמדינית של הארגון. כלקח לשימור מהמבצע, קרוב לוודאי שהארגון ישקם מנהרות תשתית שנפגעו או נהרסו וימשיך לטוות במלוא המרץ את רשת המנהרות. חמאס הגיע ל"צוק איתן" לאחר לימוד והטמעה של לקחיו מסבבי הלחימה הקודמים עם ישראל, וכן לימוד והטמעה של לקחי חזבאללה מסבבי עימותים שלו

עם צה"ל, ובעיקר ממלחמת לבנון השנייה.⁵⁵ כתוצאה מכך, היחידות הטקטיות של חמאס בתוך הגדודים היו יעילות ואגרסיביות יותר מאשר בעימותים קודמים עם צה"ל. הזרוע הצבאית של הארגון הבינה, כי לצד השימוש באמצעי לחימה מתקדמים, גם שימוש בנשק סטנדרטי שאינו ברמה טכנולוגית גבוהה, וכן בשיטות לחימה בסיסיות, עשוי להיות יעיל וקטלני ביותר. ואכן, חמאס עשה שימוש נרחב בירי צלפים, במוקשים, במקלעים, בפצצות מרגמה, בהנחת זירות צפופות של מטענים מאולתרים ובניסיונות למשוך את כוחות צה"ל אל "אזורי הריגה". בדרכים ובאמצעים אלה עלה בידיו לגבות מישראל מחיר גבוה של חיילים הרוגים (67 במספר) – יותר מבכל עימות אחר בין הצדדים בשמונה השנים האחרונות.⁵⁶ חמאס ניצל את הפרצה שמתחת למעטפת הביצועים של "כיפת ברזל" וירה אלפי פצצות מרגמה, אשר גבו כ-25 אחוזים מכלל ההרוגים הישראליים במבצע "צוק איתן", שיבשו את מרקם החיים של תושבי עוטף עזה והביאו, בין השאר, לעזיבה המונית של התושבים את האזור. היעדר מערכת התרעה לירי פצצות מרגמה והיעדר פתרון מבצעי ליירוטן⁵⁷ תרמו לשימוש הגובר של חמאס באמצעי לחימה זה.

בין אם יימצא פתרון הגנתי לירי המרגמות ובין אם לאו, צפוי שגם בעימות הבא יעשה הארגון שימוש ניכר בירי פצצות מרגמה לעבר יישובי עוטף עזה, כדי להביא לבריחתם של כמה שיותר תושבים מאזור זה. כמו כן, צפוי ירי מרגמות על שטחי הכינוס וההיערכות של צה"ל במטרה לגרום אבדות רבות ככל הניתן בקרב החיילים.

חמאס כשל במהלך הלחימה ב"צוק איתן" בניסיונותיו לפגוע בטנקי "מרכבה" ובכלים המשוריינים מסוג "נמר" באמצעות טילי הנ"ט המונחים שלו. נראה כי הארגון מכיר בעליונותו של צה"ל בכל הקשור להגנה על כליו המשוריינים, בעיקר באמצעות המיגון האקטיבי החדש, "מעיל רוח", אשר הוכיח עצמו במהלך הלחימה ברצועת עזה.⁵⁸ הבנה זו הביאה את יחידות הנ"ט של גדודי עז א-דין אל-קסאם למקד את השימוש בטילי הנ"ט המונחים לאו דווקא בכלים משוריינים, אלא בכוחות חי"ר חשופים שאינם ממוגנים נגד טילי נ"ט, וזאת כדי לגרום למספר גדול ככל האפשר של הרוגים ונפגעים.⁵⁹ סביר להניח שלקח זה ייושם על ידי הארגון גם בלחימה עתידית נגד צה"ל.

חמאס הפתיע את צה"ל ב"צוק איתן" בשימוש במספר מהלכים, המעידים על פי תוצאותיהם כי עדיין לא הבשילו לכדי טקטיקות פעולה יעילות. יש לצפות כי בסבב הלחימה הבא יעשו גדודי עז א-דין אל-קסאם שימוש חוזר באותן "הפתעות" במטרה ליצור בעיקר אפקט הרתעה תודעתית בקרב האוכלוסייה בישראל, אם כי לא מן הנמנע כי חלקן גם יצליחו לגרום נזק ממשי בנפש או ברכוש. מבין ה"הפתעות" הללו ניתן למנות ניסיונות חדירה של הקומנדו הימי של חמאס,⁶⁰ וכן שימוש נרחב

יותר בכלי טיס בלתי מאוישים (בין אם לתצפית ובין אם לתקיפה/התאבדות), ואולי אף ברחפנים.

חמאס ממשיך להתאמן ולקיים תרגילים צבאיים בהיקף נרחב במטרה ליישם את הלקחים אותם הוא הפיק ומפיק מחשיפת חדירותו במהלך "צוק איתן", וכן כדי להיות ערוך טוב יותר לקראת העימות הבא עם ישראל. הוא עושה זאת בעיקר באימוני לחימה בשטח בנוי, וזאת כדי להשתפר ביכולתו לתקוף עמדות של צה"ל ולחטוף חיילים חיים או את גופותיהם. במסגרת זו ביצעה הזרוע הצבאית של הארגון תרגיל צבאי גדול ב-18 בדצמבר 2014, שכלל ירי מנשק קל, ירי טילי נ"ט ופצצות מרגמה, וכן כוחות ימיים.⁶¹ בנוסף, כוחות "הביטחון הלאומי" של חמאס⁶² קיימו תרגיל סיום קורס קצינים, שבמסגרתו דימו הסתערות לעבר מוצב ישראלי וכיבושו.⁶³

מהלך נוסף שביצע חמאס במסגרת הפקת הלקחים שהוא מקיים בעקבות "צוק איתן" הוא הקמת "הצבא העממי".⁶⁴ ב-7 בנובמבר 2014 הכריזה הזרוע הצבאית של הארגון על הקמת הגדוד הראשון של "הצבא העממי" במחנה הפליטים ג'בליה שברצועת עזה, המונה כ-2,500 לוחמים. על פי בכיר חמאס, מוחמד אבו עסכר, הקמת הגוף החדש היא "במטרה להכין פלסטינים צעירים לכל מתקפה אפשרית של ישראל".⁶⁵ "הצבא העממי" נועד, ככל הנראה, לשמש ככוח עזר צבאי למחצה לפעילי הזרוע הצבאית, וזאת כדי להגדיל את פוטנציאל הגיוס לגדודי עז א-דין אל-קסאם בעתיד, וכן כדי לחזק את מעגל התמיכה בחמאס בקרב הציבור העזתי. בראייתו של הארגון, לגוף מיליציוני זה יש יתרון ככלי לניגוח ישראל בתקשורת במקרה של מות המגויסים בעת לחימה עמה וכאמצעי המאפשר להאשימה בהרג נערים וצעירים בלתי מעורבים.⁶⁶

לצד הטקטיקות הצבאיות שנקט חמאס במבצע "צוק איתן", שהביאו להצלחה לא מבוטלת בהרג חיילים ובשיבוש שגרת החיים של אזרחי ישראל, העמיד הארגון אסטרטגיה מגנתית ששולבה באסטרטגיה תקשורתית מצליחה. שילוב זה תואר כ"דוקטרינת הקורבן",⁶⁷ שתכליתה הייתה שימוש באוכלוסייה האזרחית כ"מגנים אנושיים חיים",⁶⁸ קרי, שיגור רקטות ושימוש באמצעי לחימה מתוך אזורים המאוכלסים בצפיפות במטרה לכפות על ישראל להגיב. הדבר כלל הסתתרות בעומק השכונות ברצועת עזה והפיכתן למתחמי לחימה, מיקום מפקדות בבתי חולים ובבתי מגורים, אחסון רקטות במוסדות חינוך וירי מקרבת מסגדים, בתי חולים ובתי ספר. בכך הביאה הזרוע הצבאית של חמאס לכך שישראל נאלצה להשיב אש לעבר אותם מקורות ירי, דבר שהביא להרג ולפציעת אזרחים בלתי מעורבים רבים. למעשה, חמאס הפך את תושבי רצועת עזה למעין "כיפת ברזל" שלו, וגרם בדרך זו להיפגעות אוכלוסייה בלתי מעורבת. מהלך זה שירת את מטרתה של "דוקטרינת הקורבן", שהינה הפעלת לחץ בין-לאומי על ישראל, בידודה והגברת

הדה-לגיטימציה שלה, וזאת תוך הפעלת לחץ מדיני, הסברתי ומשפטי מצד חמאס והאשמת ישראל בשימוש בכוח לא מידתי.⁶⁹ חמאס משלב את "דוקטרינת הקורבן", אותה ניתן לראות כחלק מובנה בהפעלת הכוח שלו, במערכה תקשורתית ובלוחמה פסיכולוגית ענפות, ומציג בפני התקשורת הבין-לאומית את האזרחים העזתיים כ"קורבנות של התוקפנות הישראלית". הארגון מבין כי זוהי גישה אפקטיבית שתביא את התקשורת הבין-לאומית להתמקד בקורבנות הפלסטיניים יותר מאשר בנסיבות שבעטיין מתו, ויותר מאשר בקורבנות במקומות אחרים במזרח התיכון, דוגמת סוריה ועיראק, וכך יזכה לאהדה רבה יותר למטרותיו. חמאס ממקסם את הסבל של תושבי הרצועה לטובת יחסי הציבור שלו. הצלחתו בהעברת המסר של "הקורבן" תביא אותו, קרוב לוודאי, לנהוג באופן דומה גם בעימות הבא עם ישראל, וזאת חרף הסבל וההרס העצום שהוא משית בדרך זו על תושבי הרצועה.

תובנות מסכמות

מאמר זה פרס את התובנות והלקחים אשר חמאס צפוי היה להפיק מחמישים ימי הלחימה במהלך מבצע "צוק איתן", וזאת בשלושה רבדים. ברובד האסטרטגי הגיאוגרפוליטי הבין הארגון כי הוא אינו יכול להיוותר בזירה המזרח תיכונית ללא משענת של שחקן אזורי דומיננטי, ולכן שם את יתרו על איראן שתסייע לו להתחמש ולהתעצם מחדש. איראן מצדה פורסת כנפיה מחדש על בן חסותה ברצועת עזה, ובכך היא משלימה מהלך אסטרטגי שלה שמטרותו להקיף את מדינת ישראל (כמעט) מכל עבריה ב"שליחים" מטעמה – בלבנון, ברמת הגולן וברצועת עזה.

ניתן להניח שחמאס לא ישנה באופן דרמטי את דוקטרינת הלחימה הכוללת שלו וכי ימשיך במאמציו ברובד בניין הכוח כדי להתעצם ולבנות יכולות רקטיות, לצד שיפור יכולותיו לביצוע פעולות חוצות גדר והצטיידות באמצעי לחימה איכותיים ומתקדמים. אם הארגון "ירכין ראש" למספר שנים ויימנע מלהבעיר את השטח, סביר להניח שהוא יעשה זאת מתוך כוונה להגיע לסבב הבא כשהוא מוכן, מצויד וחמוש היטב ובדרך שתגרום נזק מרבי לישראל. יש גם להניח שחמאס ימשיך להשקיע מאמצים ברובד הפעלת הכוח – בתחום המיגון והשרידות – מה שיאפשר לו להיות ערוך ללחימה ממושכת יותר מזו שהייתה ב"צוק איתן". כמו כן, צפוי הארגון לשפר את משטר ירי הרקטות ואת ההפעלה הטקטית של מנהרות התקיפה לתוך ישראל.

חמאס לא היה גורר באופן מודע את ישראל לעימות ב-2014 אם לא היה חש "גבו אל הקיר" וכי שרידותו השלטונית נמצאת בסכנה. בראש סדר העדיפויות של הארגון עומד גם כיום המשך משילותו ברצועת עזה, לצד הרצון לתפוס את

ההנהגה של כלל העם הפלסטיני מידי הרשות הפלסטינית ותנועת פתח. ההרס והחורבן שהושתו על רצועת עזה במהלך חמישים ימי הלחימה ב"צוק איתן", כמו גם בסבבי לחימה קודמים עם ישראל, אינם מהווים רכיב מרכזי במערכת השיקולים של העומדים בראש חמאס. הפגיעה בתשתיות האזרחיות, ההרס העצום של בתי מגורים ורבבות אלפי העקורים הינם ברי הכלה בראיית הנהגת הארגון, וזאת כל עוד הוא ממשיך לשלוט ברצועת עזה וקיומו אינו מוטל בספק. מכאן, שעל ישראל לשקול במהלך העימות הבא עם חמאס הפעלת כוח ועוצמה צבאית באופן כזה, שיעמידו את הארגון על קרני הדילמה בכל הקשור לשרידותו השלטונית. במצב שבו הארגון יחוש כי הקרקע מתחת לרגליו בטוחה וכי אינו נתון לאיום, הוא לא יימצא בדילמה כלשהי וימשיך לירות, לשגר רקטות ולהילחם. לפיכך, על ישראל לגרום לחמאס לשאול את עצמו האם בכוונתה להפיל את שלטונו, וזאת לא באמצעים רטוריים, אלא באמצעות הפעלת כוח מתאימה.

לקח חשוב נוסף מבחינתה של ישראל הוא שימוש מושכל בפרמטר הזמן. ככל שזמן הלחימה מתארך, כך חמאס מתרגל למציאות וצובר בראייתו הישגים, בעוד שישראל מתקשה לממש את יעדיה. המטרות שהותקפו על ידי צה"ל ברצועת עזה במהלך "צוק איתן" עמדו באמות המידה של הדין הבין-לאומי. השאלה המתבקשת היא האם לא ניתן היה להשיג את מה שהושג בזמן קצר בהרבה. ריכוז המהלומה במספר ימים ספורים הוא בעל ערך תודעתי גדול, וסביר אף להניח שהיה מביא להפחתה במספר הנפגעים וההרס משני הצדדים. עוד יש להניח כי אם צה"ל היה גורם לאותם נזקים בפרק זמן קצר, וכבר בתחילת הלחימה, יתכן ופני המערכה היו משתנים וניתן היה להשיג הכרעה באופן מהיר וברור יותר. כך ייתכן כי אם ההפצצות של חיל האוויר על בניינים רבי קומות ברצועת עזה בימי הלחימה האחרונים היו מתבצעות בימים הראשונים ללחימה, הדבר היה משפיע על תודעת חמאס ועל החלטותיו לגבי המשכה.

נוסף על כך, צה"ל נדרש למצוא מענה לאחד מיתרונותיו המובנים של חמאס, שהוא הכרת השטח לעומקו. מפקדי ולוחמי גדודי עז א-דין אל-קסאם אינם זרים מגבולות רצועת עזה ומהווים "מוקד ידע" של השטח. באזור שהוא כה קטן וצפוף כמו הרצועה, הדבר מהווה יתרון גדול, וכתוצאה מכך מערכת הלמידה של הארגון הינה אפקטיבית מאוד. צה"ל, בשל אילוצים שונים, אינו משאיר לאורך זמן בתפקידיהם את מפקדי החטיבות והגדודים בעלי הניסיון המבצעי בשטח. על הדרג הצבאי לתת את הדעת גם על סוגיה זו.

השרידות של שדרות הפיקוד הצבאי הבכיר בגדודי עז א-דין אל-קסאם ובהנהגה המדינית של חמאס לאחר חמישים ימי לחימה מעלה שאלה חשובה הנוגעת להיבטי תפיסת הביטחון הישראלית ובניין הכוח הצה"לי. תפיסת בניין הכוח של הצבא, שעברה שינוי מהותי בעשורים האחרונים ושמה דגש רב על המרכיב ההגנתי,

הינה סוגיה מורכבת הדורשת עיסוק נפרד ומעמיק, אולם ראוי לציין כבר כאן נקודה מרכזית אחת: מערכות הגנה כגון "כיפת ברזל", מערכת ליירוט פצצות מרגמה ומערכת לגילוי מנהרות שמפותחות בימים אלה הן, ללא ספק, חשובות, מצילות חיי אדם ומקנות למקבלי ההחלטות הצבאיים והמדיניים אורך נשימה, מרחב וזמן לתכנן ולפעול בפחות לחץ; ואולם, הן אינן מנצחות מלחמה. כדי לספק הישג החלטי נדרשים מהלכים התקפיים, בהם גם מהלכים אשר יביאו לכריתת "ראש הנחש". על מדינת ישראל לבחון את יחסיות השקעותיה במערכות הגנתיות אל מול פיתוח מערכות ותפיסות התקפיות, שיביאו בצורה ממוקדת וחכמה לפגיעה קשה בשדרת הפיקוד הצבאי הבכיר של חמאס ובהנהגתו המדינית. תפיסות ומערכות אלו עשויות להביא לסיום מהיר והחלטי יותר של המערכה הבאה.

אשר לסוגיית ירי הרקטות, יש יסוד סביר להניח כי חמאס ישאף לייצר ולהבריח רקטות מדויקות יותר, אותן הוא יבקש לשגר לעבר מטרות תשתית אסטרטגיות בתוך ישראל. ירי כזה יאלץ את צה"ל להסיט חלק מסוללות "כיפת ברזל" הקיימות להגנה על מטרות אלו ולהשאיר פחות סוללות להגנה על הערים והיישובים. מכאן שעל מקבלי ההחלטות להטמיע בקרב תושבי מדינת ישראל את החשיבות של המיגון הפאסיבי ואת העובדה שהמערכות האקטיביות יופעלו בעדיפות לצורכי הפעלת הכוח ההתקפי של צה"ל ושימור התפקוד של מערכות אסטרטגיות חיוניות. בכניסתו למערכה האחרונה עם ישראל האמין חמאס כי יצליח להביא לשינוי דרמטי במצב ברצועת עזה ולהוציא התחייבויות מישראל להסדר שיבוא לאחר העימות. הארגון עבר טלטלה עזה במערכה האחרונה ויצא מוכה וחבול מעוצמת הפגיעה בו ומהעובדה שלא הביא לשינוי אותו ביקש. למרות זאת, הזרוע הצבאית שלו יכולה לזקוף לזכותה, בראייתה, מספר הישגים: חמאס עדיין שולט ברצועת עזה; הוא הצליח לשמר את ההנהגה המדינית והצבאית שלו; הארגון החזיק מעמד במשך חמישים יום והחזיר לעצמו את מקומו כמוביל תנועת ה"התנגדות"; הוא שיגר רקטות עד תל אביב וצפון מדינת ישראל והכניס מיליוני ישראלים למקלטים יום יום; הוא הביא לערעור תחושת הביטחון של אזרחי ישראל ולעזיבתם של רוב התושבים בעוטף עזה את בתיהם בתקופת המערכה; הוא שיבש את שגרת התעופה האזרחית לישראל דרך נמל התעופה בן גוריון; הוא הצליח, באמצעות "דוקטרינת הקורבן", להביא להקמת ועדת חקירה של האו"ם, שמונתה לבדוק האם ישראל ביצעה במהלך "צוק איתן" פשעי מלחמה ברצועת עזה.

מול ההצלחות הללו של חמאס עומדת העובדה שהארגון נאלץ ללחום לבדו נגד צה"ל ולא הצליח להביא לפתיחתה של חזית לחימה נוספת בכל חמישים ימי המערכה. כלקח חשוב מבחינתו לקראת העימות הבא עם ישראל מנסה עתה חמאס להתגבר על מצב זה על ידי שיקום וחיזוק יחסיו עם בעלי ברית פוטנציאליים מצפון ומדרום, בהם חזבאללה וגורמים אסלאמיים קיצוניים בסיני

ובלבנון, ולחזק את תשתיותיו בגדה המערבית ואף בירדן. כל זאת, במטרה לגרום לפתיחתה של לפחות חזית פעולה נוספת אחת מול ישראל במקרה של עימות נוסף, ולו גם בעצימות נמוכה – מהלך שעשוי להקשות על צה"ל בלחימה מול הארגון ברצועת עזה.

שני מאמצים עיקריים נדרשים כדי לדחות ככל האפשר את העימות הבא עם חמאס: האחד, מניעת התעצמותו של הארגון באמצעי לחימה סטנדרטיים ומתקדמים וכן בחומרי גלם העשויים לשמש לייצורם. מאמץ זה מציב דילמה מורכבת בפני מקבלי ההחלטות בישראל: מצד אחד, יש צורך ממשי ואמיתי בהכנסת חומרים וציוד חיוניים לרצועת עזה לצורך שיקום בתים ותשתיות שנפגעו במהלך "צוק איתן". מצד שני, ידוע שחמאס מחרים חלק מחומרי הבנייה והציוד המגיעים לרצועה לצורך המשך חפירת המנהרות ותשתיות צבאיות אחרות.

המאמץ השני שנדרשת ישראל לעשות הוא שיפור המצב הכלכלי והמצב ההומניטרי הקשים מאוד ברצועת עזה. מספר צעדים כבר ננקטו על ידי ישראל במסגרת זו, ובכלל זה תחילת ייצוא חקלאי מהרצועה לרשות הפלסטינית – דבר שישראל לא אפשרה קודם למערכה בקיץ 2014; עבודת מטה שנועדה לבחון אפשרות להתיר כניסת פועלים מהרצועה לישראל; אישור תשומות בנייה למגזר האזרחי ברצועת עזה. צעדים נדרשים אלה ונוספים צפויים להקל על מצבם של תושבי הרצועה, אך גם להביא לחיזוק תחושת שרידותו השלטונית של חמאס. ניתן להעריך שבמצב כזה של היעדר איום קונקרטי על שלטונו, חמאס לא ימהר לשוש אלי קרב.

למרות הנאמר לעיל, אין לשגות באשליות ואין לטעות; על אף המחיר הכבד ששילם חמאס ב"צוק איתן", הוא אינו שוקט לרגע ומכין עצמו למלחמה הבאה. עבור הארגון, הלחימה בישראל, גם כחלק מדוקטרינת ה"התנגדות", הינה כלי לשינוי האסטרטגי אותו הוא מייחל להוביל כדי להבטיח את המשך שליטתו ברצועת עזה ולבסס את עצמו כשחקן מפתח בזירה – חזק אף יותר משלטונו של אבו מאזן ברשות הפלסטינית.

מבצע "צוק איתן" יצר הזדמנות חסרת תקדים עבור ישראל בהיבט הגיאוגרפי פוליטי האזורי. האיבה שמפגין המשטר המצרי כלפי חמאס, ששיאה היה בהחלטה של בית משפט בקהיר בסוף פברואר 2015 כי חמאס כולו (הן הזרוע הצבאית והן ההנהגה המדינית) הינו ארגון טרור, סללה בפני ממשלת ישראל את הדרך להעמיק את שיתוף הפעולה הביטחוני עם מצרים סביב סיכול התעצמותו המחודשת של חמאס ושיקום תשתיותיו הצבאיות. יתרה מכך, בנוסף לשיתוף הפעולה הביטחוני עם מצרים – מרכיב מפתח במערכת היחסים האסטרטגית של ישראל עם משטרו של א־סיסי – ניצבת ממשלת ישראל כיום בפני חלון הזדמנויות נדיר ומאתגר אף יותר: ליצור מארג יחסים אזורי חדש עם המדינות הערביות הסוניות הפרגמטיות

(מצרים, ערב הסעודית, ירדן ומרבית מדינות המפרץ), שלהן אינטרס מרכזי משותף בעת הזו, לו שותפה ישראל: המאבק בארגון המדינה האסלאמית. גם מניעת התגרענותה של איראן היא אינטרס משותף מלכד חשוב של כל המדינות הללו ושל ישראל. לפיכך, ראוי שישראל תנצל את העיתוי ותנסה להפוך את המציאות העכשווית ואת חלון ההזדמנויות שנפתח בפניה אל מול אותן מדינות ערביות כדי ליזום מהלך אזורי רחב שיקדם את האינטרסים המשותפים ויחזק את מעמדה האזורי והבינ-לאומי.

הערות

- 1 נראה שערב מבצע "צוק איתן" היה חמאס בשיא כושרו מבחינה צבאית. בכל התקופה שבין מבצע "עופרת יצוקה" בראשית 2009 ועד תחילתו של מבצע "צוק איתן" עסק חמאס באופן אינטנסיבי בהתעצמות צבאית, שכללה חפירת רשת ענקית של מנהרות הפרוסה לכל אורכה ורוחבה של רצועת עזה, שנועדה לצורכי שיגור רקטות, אחסון אמצעי לחימה ושינוע לוגיסטי של ציוד ולוחמים; חפירת מנהרות התקפיות לתוך שטח ישראל; ייצור מקומי של אלפי רקטות לטווחים שונים.
- 2 Harel Chorev, "The Road to Operation Protective Edge: Gaps in Strategic Perception," *Israel Journal of Foreign Affairs*, VIII, 3 (2014): pp. 9-24, http://www.academia.edu/8785479/The_Road_to_Operation_Protective_Edge_the_Gaps_in_Strategic_Perceptions
- 3 אודי דקל, "צוק איתן" – א-סימטריה בין הרמה הטקטית לרמה האסטרטגית", בתוך: **"צוק איתן" השלכות ולקחים**, ענת קורץ ושלמה ברום, עורכים (תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, 2014), עמ' 15–20.
- 4 Ishaan Tharoor, "4 Reasons Hamas has not Lost the War in Gaza", *The Washington Post*, August 6, 2014, <http://www.washingtonpost.com/blogs/worldviews/wp/2014/08/06/4-reasons-hamas-has-not-lost-the-war-in-gaza>
- 5 "בית המשפט במצרים הוציא את האחים המוסלמים מחוץ לחוק", **הארץ**, 23 בספטמבר 2013, <http://www.haaretz.co.il/news/world/middle-east/1.2125181>
- 6 בשלב מאוחר יותר, ב-31 בינואר 2015, הוגדרה הזרוע הצבאית של חמאס – גדודי עז א-דין אל-קסאם – כארגון טרור והוצאה מחוץ לחוק במצרים. זאת, לאחר מתקפה רצחנית בצפון סיני ב-29 בינואר, בה נהרגו 34 אנשי צבא מצריים. למרות שאת האחריות לאירוע קיבל ארגון אנצאר בית אל-מקדס, שהיה מזוהה עם ארגון המדינה האסלאמית, קבע בית המשפט לעניינים דחופים במצרים כי הזרוע הצבאית של חמאס השתמשה במנהרות בגבול רצועת עזה כדי להבריח נשק ולפגוע בצבא מצרים ובמשטרה. ראו: עדו פרוינד, "הזרוע הצבאית של ארגון החמאס הוכרזה במצרים כארגון טרור", *nana10*, 31 בינואר 2015, <http://news.nana10.co.il/Article/?ArticleID=1107124>; 28 בפברואר 2015, חרליפה מצרים עוד יותר את יחסה כלפי חמאס, כשבית משפט בקהיר קבע שהארגון כולו הוא ארגון טרור. ראו: רועי קיים ואליאור לוי, "בית המשפט במצרים: חמאס הוא ארגון טרור", *ynet*, 28 בפברואר 2015, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4631716,00.html>
- 7 אבי יששכרוף, "בעזה הייאוש הרבה פחות נוח", **וואלה!**, 12 ביוני 2014, <http://news.walla.co.il/item/2754817>
- 8 אבי יששכרוף, "הישג היסטורי לפלסטינים: פיוס, אחדות ובחירות", **וואלה!**, 23 באפריל 2014, <http://news.walla.co.il/item/2739752>

- 9 תקוותו של חמאס הייתה שבחתימת הסכם הפיוס והקמת ממשלת האחדות תשלם הרשות הפלסטינית את המשכורות לעשרות אלפי עובדי הציבור, אולם תקווה זו לא התממשה בסופו של דבר.
- 10 Chorev, "The Road to Operation Protective Edge".
- 11 אמיר תיבון, "פיוס קטאר ומצרים: בישראל בוחנים את ההשלכות על חמאס", **וואלה!**, 24 בדצמבר 2014, <http://news.walla.co.il/item/2813646>
- 12 " Hamas Keen to Bolster Iran Ties," *Tansim News*, December 12, 2014, <http://www.tansimnews.com/English/Home/Single/584122>
- 13 " Hamas Stresses Expansion of Ties with Iran," *Fars News Agency*, December 12, 2014, <http://english.farsnews.com/newstext.aspx?nn=13930921000206>
- 14 המטרה הרשמית של ביקור המשלחת הייתה השתתפות בכינוס ה-28 של ועידת האיחוד האסלאמי. סגן שר החוץ האיראני אמר בסיום הפגישה כי "חסיה של איראן עם תנועת חמאס הם איתנים". ראו: יוני בן-מנחם, "נמשכת ההתקרבות בין תנועת חמאס לאירן", *News1*, 8 בינואר 2015, <http://www.news1.co.il/Archive/003-D-98872-00.html>
- 15 " Hamas Chief Likely to Visit Iran: Official," *Tansim News*, December 10, 2014, <http://www.tansimnews.com/English/Home/Single/584576>
- 16 אחמד אל-אמיין, "חמדאן יאכד תג'אוז ח'לאפאת חמאס ואיראן", **אל-ג'זירה**, 2 בינואר 2015, <http://www.aljazeera.net/home/print/f6451603-4dff-4ca1-9c10-122741d17432/c0e6584b-0f91-438d-acd9-2ba1b69d5271>
- 17 בנוסף, אמר אבו מרזוק כי "מה שמעציב יותר מכל את האח אבו אל-וליד ח'אלד משעל) בעזיבתו את סוריה הוא היחסים הטובים של תנועת חמאס עם בשאר אל-אסד והמשטר הסורי מימים ימימה, שחמאס לא שכח אותם ולא הפנה להם עורף. התנועה לא עוזבת [את חברתה], אלא משבחת ומודה לסוריה". ראו: "אבו מרזוק רדאן עלא אל-אסד: חמאס אלתזמת אל-חיאד פי אל-אזמה אל-סוריה", *Palinfo*, 21 בדצמבר 2014, <http://www.palinfo.com/site/pic/newsdetails.aspx?itemid=168644>
- 18 עד כה לא היו רבים בהנהגה האיראנית שהתבטאו בפומבי על חידוש היחסים עם חמאס, אולם ראש ועדת פלסטין בפרלמנט האיראני, נאצר אל-סודאני, שצוטט בביטאון חמאס **אל-רסאלה**, אמר ש"גם בתקופת צינון היחסים בין טהראן לחמאס לא הפסיקה איראן את הסיוע הצבאי לעזה. עכשיו בכוונתה לחזק את היחסים ולהמשיך בסיוע הכספי". עוד אמר אל-סודאני כי "איראן מחשיבה את חמאס כקו הקדמי במאבק בישראל. חיסול ישראל לא יתאפשר אלא בחימוש הפלסטינים, כולל הגדה הכבושה". ראו: עמירה הסי, "חבר פרלמנט איראני לביטאון חמאס: מוכנים לחמש את הפלסטינים גם בגדה המערבית", **הארץ**, 21 בדצמבר 2014, <http://www.haaretz.co.il/misc/article-print-page/1.2517245>
- 19 Fatima Ahmad Alsmadi, "What is behind Hamas-Iran Rapprochement?," *Aljazeera*, December 16, 2014, <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2014/12/hamas-iran-rapprochement-2014121694023735679.html>
- 20 אמיר בוחבוט, "אחרי נתק ממושך: איראן החלה להעביר כסף לחמאס", **וואלה!**, 1 בפברואר 2015, <http://news.walla.co.il/item/2825109>
- 21 על פי שירות הביטחון הכללי, פעילי טרור מרצועת עזה הרחיבו בשנתיים האחרונות את פעילותם שנועדה לבצע פיגועים גם בחו"ל, בעיקר בערב הסעודית ובמצרים. ראו: "פעילות טרור בתוך הבינ'אזורי", שירות הביטחון הכללי, 25 בדצמבר 2013, <http://www.shabak.gov.il/publications/study/Pages/251213.aspx>

- 22 "סוכלה תשתית צבאית נרחבת של חמאס באיו"ש", שירות הביטחון הכללי, 27 בנובמבר 2014, <http://www.shabak.gov.il/publications/publications/pages/newitem271114.aspx>
- 23 דובר פתח, אחד עסאף, אף כינה את חמאס "קבלן ושכיר חרב של תנועת האחים המוסלמים". ראו: יוני בר'מנחם, "חמאס מתרחק מפתח ומטרפד שיקום הרצועה", *News1*, 23 בנובמבר 2014, <http://www.news1.co.il/Archive/003-D-97641-00.html>; ראו גם: יוני בר'מנחם, "חמאס נגד ממשלת ההסכמה הלאומית", *News1*, 11 בינואר 2015, <http://www.news1.co.il/Archive/003-D-98926-00.html>
- 24 שום ארגון לא קיבל על עצמו אחריות לפיצוצים, וחמאס מיהר להתנער מהאירוע, אולם האצבע המאשימה בתנועת פתח הופנתה כלפיו בטענה כי פעולות אלו נועדו למנוע עצרת של פתח לזכרו של יאסר ערפאת. ראו: אבי יששכרוף, "כדי למנוע עצרת לערפאת: חמאס פוצץ בתי אנשי פתח בעזה", *וואלה!*, 7 בנובמבר 2014, <http://news.walla.co.il/item/2799740>; הרשות הפלסטינית מצדה עצרה ב־9 במארס 2015 כחמישים אנשי חמאס בגדה המערבית. ראו: אבי יששכרוף, "גם לאחר הקריאת להפסקת תיאום: גל מעצרים של הרשות בקרב פעילי חמאס", *וואלה!*, 9 במארס 2015, <http://news.walla.co.il/item/2836426>
- 25 יוסי מלמן, "מדוע מסרב נתניהו לחשיפת מסמכי ישיבות הממשלה מהמלחמה?", *מעריב*, 3 באוקטובר 2014, <http://www.maariv.co.il/news/new.aspx?pn6Vq=11&0r9VQ=GGDEE>.
- סלאח אל-ערורי, חבר הלשכה המדינית של חמאס, אמר לביטאון הארגון, *אל-ירסאלה*, כי "לתנועה אין אינטרס לפתוח במערכה חדשה מול ישראל, אולם אם תפתח מערכה כזו, ההפסד יהיה הרבה יותר גדול מ'צוק איתן'". עוד אמר אל-ערורי כי "אנחנו לא ניצור מלחמה עם האויב, אבל אם ישראל תכפה עלינו מלחמה, אנחנו ניאבק ונפתיע". ראו: ג'קי חורי, "כביד בחמאס: אין לנו אינטרס לפתוח עוד מערכה נגד ישראל", *הארץ*, 22 בדצמבר 2014, <http://www.haaretz.co.il/misc/article-print-page/1.2518488>
- 26 סאמי אבו זהרי, דובר חמאס, אמר מיד עם סיום הלחימה ב־27 באוגוסט 2014, כי "סדר העדיפויות של חמאס עתה הוא שיקום הרצועה, שיקום יכולות 'ההתנגדות' והפקת תועלת מדינית מההצלחה הצבאית שלה". מתוך: "חדשות הטרור והסכסוך הישראלי-פלסטיני (26 באוגוסט-2 בספטמבר 2014)", מרכז המידע למודיעין ולטרור, המרכז למורשת המודיעין, <http://www.terrorism-info.org.il/he/articleprint.aspx?id=20709>; מרואן עיסא, ראש הזרוע הצבאית של חמאס, אמר בכנס בעזה של מכון מחקר הכפוף למנגנוני הביטחון של הארגון, כי "לזרוע הצבאית יש את האמביציה, היכולת והאמונה להגיע לדרך עד הסוף. אנחנו לא חותרים כעת לעימות עם ישראל, אך אנו ממשיכים לפעול כדי שכוחנו יהיה חזק בכל עימות עתידי". ראו: אליאור לוי, "ראש הזרוע הצבאית של חמאס בהתבטאות פומבית נדירה: 'ממשיכים לייצר רקטות'", *ynet*, 3 במארס 2015, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4632265,00.html>
- 27 חמאס ממשיך לחפש דרכים יצירתיות להברחת אמצעי לחימה לרצועת עזה ויעשה כל שביכולתו להכניס אמצעי לחימה מגוונים ואיכותיים לשם כדי לחדש את מלאי הנשק שברשותו. יחד עם זאת, הצעדים אותם נוקט המשטר המצרי נגד מנהרות הברחה מסיני לרצועה מקשים באופן משמעותי על "מרוץ החימוש" של חמאס. כך, למשל, ב־31 בדצמבר 2014 הכריז מושל צפון סיני כי מצרים תחל להרחיב את אזור החיץ עם רצועת עזה באזור רפיח, שנמתח לאורך של חמישה ק"מ, עד לעומק של קילומטר אחד: Adnan Abu Amer, "Egypt's Buffer Zone Expansion Hurts Hamas' Arms Supplies," *Almonitor*, January 9, 2015, <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2015/01/egypt-buffer-zone-gaza-humanitarian-crisis-hamas.html#>

- 28 Jeremy Binnie, "IDF Detail the Damage Inflicted on Gaza Militants," *IHS Jane's Defense Weekly*, August 8, 2014, <http://www.janes.com/article/41657/idf-detail-the-damage-inflicted-on-gaza-militants>
- 29 בארבע מתוך שש החדירות הצליחו פעילי עז א-דין אל-קסאם להגיע למגע עם כוחות צה"ל ולהרוג 11 חיילים. התקיפה המוצלחת ביותר הייתה ב-29 ביולי 2014, כאשר חוליית חמאס הצליחה לחדור לתוך מוצב צה"ל סמוך לנחל עוז ולהרוג חמישה חיילים. בכל החדירות הללו לא הצליחו פעילי חמאס לחטוף חייל ישראלי חי או גופת חייל.
- ראו: David Horowitz, "Israel Might Have Won; Hamas Certainly Lost," *Times of Israel*, August 6, 2014, <http://www.timesofisrael.com/israel-might-have-won-hamas-certainly-lost/>
- 30 גידי וייץ, "לחמאס יש עוד שלושה ארבע מנהרות שמגיעות עד הקיבוצים בעוטף עזה ולא אותרו עד היום," **הארץ**, 4 בספטמבר 2014, <http://www.haaretz.co.il/misc/iphone-2014>, article/premium-1.2424697
- 31 "חידוש העבודה במנהרות בעזה," *MEMRI*, 26 באוקטובר 2014, http://www.memri.org/cgi-webaxy/sal/sal.pl?lang=he&ID=107345_memri&act=show&dbid=article.s&dataid=3727
- המלט המוכנס לרצועת עזה דרך ישראל, חמאס מצליח לשים את ידו על מלט שמועבר לרצועה כדי לעשות בו שימוש צבאי, כמו יציקת לוחות בטון המשמשים כדפנות של מנהרות התקפיות. ראו: אליאור לוי, "חמאס משקם מנהרות תקיפה: המלט מישראל", *Ynet*, 19 בדצמבר 2014, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4605402,00.html>
- 32 זאת, כמובן, לצד ירי הרקטות ופצצות המרגמה שנמשך לכל אורך המלחמה וידון בהמשך.
- 33 במהלך כינוס של גדודי עז א-דין אל-קסאם בעזה בסוף נובמבר 2014: מלמן, "מדוע מסרב נתניהו לחשיפת מסמכי ישיבות הממשלה מהמלחמה?"
- 34 יהונתן דחוח'לוי, "המנהרות ההתקפיות כנשק אסטרטגי בידי חמאס", המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה, 3 באוגוסט 2014, <http://jcpa.org.il/2014/08/>
- 35 על פי נתוני דובר צה"ל, 3,417 רקטות נחתו בשטחים פתוחים בתוך ישראל, 224 נחתו בתוך שטחים בנויים בישראל, 188 נחתו בתוך רצועת עזה ו-735 יורטו על ידי מערכת "כיפת ברזל".
- 36 ספיר פרץ-זילברמן, "רשויות התעופה בארה"ב ואירופה עצרו את טיסותיהן לישראל", **גלובס**, 22 ביולי 2014, <http://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000957389>
- 37 Jeffrey White, "The Combat Performance of Hamas in the Gaza War of 2014," *CTC Sentinel*, September 29, 2014, <https://www.ctc.usma.edu/posts/the-combat-performance-of-hamas-in-the-gaza-war-of-2014>
- 38 אסף אליהור, "אסראא'יל תאכד אטלאק נשטאא' חמאס צארוח'אן תג'ריבאן מן ע'זה תג'אה אל'בחר", **אל-קדס אל-ערבי**, 23 באוקטובר 2014, <http://www.alquds.co.uk/?p=239555>
- 39 ביממה האחרונה, *Ynet*, 20 בנובמבר 2014, <https://mail.google.com/mail/#label/%D7%97%D7%9E%D7%90%22%D7%A1/149cc4d36f4e68d9>
- על פי גורמים ישראליים רשמיים ירה חמאס מאז 16 ספטמבר 2014 ועד לסוף אותה שנה עשרות רקטות ארוכות טווח שנפלו לים ונקלטו במכ"ם של "כיפת ברזל". ראו: "חמאס משקם מנהרות תקיפה ויורה 'דור חדש' של רקטות", *Ynet*, 19 בינואר 2015, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4616781,00.html>
- 40 "The 'Izz Al-Din Al-Qassam Brigades' Weapons and Units," *MEMRI*, September 2, 2014, <http://www.memri.org/report/en/print8132.htm>

- T.X. Hammes, "Israel and the Demise of 'Mowing the Grass'," *War on the Rocks*, 41 August 19, 2014, <http://warontherocks.com/2014/08/israel-and-the-demise-of-mowing-the-grass>
- 42 דניאל כהן ודניאל לוין, "צוק איתן' מנקודת המבט של הגנת הסייבר", בתוך: "צוק איתן" **השלכות ולקחים**, ענת קורץ ושלמה ברום, עורכים (תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, 2014), עמ' 55-58.
- 43 כך, למשל, בחודש אוגוסט 2014 חשף השב"כ כי עצר את פעיל חמאס, מג'די מפארג'ה, אשר הודה בחקירתו כי גויס והוכשר במלזיה בתקיפות סייבר ובהצפנת איגרות. ראו: אמיר בוחבוט, "הותר לפרסום: נחשפה רשת טרור של חמאס שתכננה להפיל הרשות", **וואלה!**, 19 באוגוסט 2014, <http://news.walla.co.il/item/2776711>
- 44 כהן ולוין, "צוק איתן' מנקודת המבט של הגנת הסייבר"; טל פבל, "עבר, הווה ועתיד: הפעילות המקוונת של חמאס במבצע צוק איתן", **כלכליסט**, 17 באוגוסט 2014, <http://m.calcalist.co.il/internet/articles/0.7340.L-3638550.00.html>
- 45 כהן ולוין, "צוק איתן' מנקודת המבט של הגנת הסייבר".
- 46 דוקטרינה זו מבוססת על שלושה קווי הגנה: הראשון ממוקם כקילומטר-שניים מהגדר ונועד ליצור "שטח הריגה" לכוחות הקרקעיים של צה"ל, על ידי זירות מטענים, מוקשים, ירי פצצות מרגמה ועוד. המטרה של קו ההגנה הראשון היא לעכב את כוחות צה"ל הנכנסים לרצועה ולגרום להם אבדות רבות ככל האפשר. קו ההגנה השני ממוקם בפאתי הערים המרכזיות ברצועת עזה – עזה, ח'אן יונס ורפיח – ומטרתו היא לנסות למנוע מצה"ל להיכנס לערים אלו. זאת, באמצעות ירי מרגמות, שימוש באש שטוחת מסלול, ירי טילי נ"ט, ירי צלפים ועוד. קו ההגנה השלישי ממוקם בתוך הערים עצמן, באמצעות רשת המנהרות הענפה שחפר חמאס, מתוכן ייצאו לוחמי הארגון למארבים, לניסיונות חטיפה, לירי צלפים ולמלכוד בתים. ראו: Yoram Cohen and Jeffrey White, "Hamas in Combat: The Military Performance of the Palestinian Islamic Resistance Movement", *Policy Focus #97, The Washington Institute for Near East Policy*, October 2009, <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/hamas-in-combat-the-military-performance-of-the-palestinian-islamic-resista>
- 47 יפתח שפיר, "לוחמת רקטות ב'צוק איתן'", בתוך: "צוק איתן" **השלכות ולקחים**, ענת קורץ ושלמה ברום, עורכים (תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, 2014), עמ' 47-41.
- 48 נקודת הרוויה לא פורסמה על ידי יצרנית המערכת.
- 49 במהלך 2015 פורסם כי ישנן בישראל תשע סוללות של מערכת "כיפת ברזל".
- 50 שפיר, "לוחמת רקטות ב'צוק איתן'".
- 51 יפתח שפיר, "לקחים מהפעלת 'כיפת ברזל'", **צבא ואסטרטגיה**, כרך 5, גיליון 1, אפריל 2013, עמ' 67-78.
- 52 ירי רקטי כזה יכול להגיע מחזבאללה בלבנון או בסוריה, מארגונים פלסטיניים בדרום לבנון או מארגונים אסלאמיים קיצוניים בסיני. ראו: "מבצע 'צוק איתן' – עדכון מספר 7", מרכז המידע למודיעין ולטרור, המרכז למורשת המודיעין, 17 ביולי 2014, <http://www.terrorism-info.org.il/he/articleprint.aspx?id=20678>
- 53 בשלהי "צוק איתן" דיווח חמאס כי שיגר שתי רקטות אל עבר מתקן הפקת גז ישראלי הנמצא כ-19 מילין מחופי עזה. דובר צה"ל לא אישר ולא הכחיש טענה זו. ראו: Simon Henderson, "Rocket Fire on Israeli Gas Platforms Could Escalate Gaza Fighting," *The Washington Institute for Near East Policy*, August 20, 2014, <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/rocket-fire-on-israeli-gas-platforms-could-escalate-gaza-fighting>

- 54 למעט שני מפקדי חטיבות בכירים בזרוע הצבאית: ראד אל-עטאר, שהיה אחראי על גזרת רפיח, ומוחמד אבו שמאלה, מפקד הגזרה הדרומית, שחוסלו ב־21 באוגוסט 2014, 46 ימים לאחר שהחל המבצע. בנוסף, נעשה ניסיון לחסל את ראש הזרוע הצבאית של חמאס, מוחמד דף. ראו: יואב זיתון ואילנה קוריאל, "כך חוסלו בכירי חמאס, תיעוד ההפצצה", *Ynet*, 21 באוגוסט 2014, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4561803,00.html>
- 55 חמאס ארגן את המערך הצבאי שלו באופן היררכי, בחלוקה לחטיבות ולגדודים, כשבכל חטיבה יחידות ארטילריה (רקטות ופצצות מרגמה), נ"ט, הנדסה, חי"ר והגנה אווירית, בדומה למבנה הכוח הצבאי של חזבאללה, כשכל כוח הוא בעל יכולת פעולה אוטונומית.
- 56 White, "The Combat Performance of Hamas"; Raphael Cohen and Gabriel Scheinmann, "The Grim Lessons of Protective Edge," *The American Interest*, August 31, 2014, <http://www.the-american-interest.com/2014/08/31/the-grim-lessons-of-protective-edge/>; Robert Beckhusen, "Hamas' Battle Tactics Are Getting Better," *War Is Boring*, October 9, 2014, <https://medium.com/war-is-boring/hamas-battle-tactics-are-getting-better-940415d29b38>
- 57 "כיפת ברזל" יכולה למעשה ליירט פצצות מרגמה, אולם בשל העלות הגבוהה מאוד של טילי היירוט של המערכת בוחר צה"ל לא לשגר מיירטים לעבר פצצות מרגמה ולכוונם רק לעבר רקטות.
- 58 עד 30 ביולי 2014 יירטה מערכת "מעיל רוח" ליירוט טילים נגד טנקים 15 טילים שנורו לעבר טנקי "מרכבה" סימן 4 בחטיבת השריון 401. ראו: אמיר בוחבוט, "הצילה 15 טנקים: כיפת הברזל של השריון בעזה", **וואלה!**, 30 ביולי 2014, <http://news.walla.co.il/item/2770561>
- 59 Noah Browning, "Hamas Guerrilla Tactics are Tailored to Israel's Ground War," *Reuters*, July 23, 2014, <http://www.businessinsider.com/hamas-guerrilla-tactics-are-tailored-to-israels-ground-war-2014-7>
- 60 ניסיון חדירה של הקומנדו הימי של חמאס סוכל בימו השני של מבצע "צוק איתן" על ידי כוחות צה"ל בחוף זיקים. ראו: שחר רופין, "כך סוכל ניסיון פיגוע של הקומנדו הימי של חמאס", **אתר צה"ל**, 9 ביולי 2014, <http://www.idf.il/1133-20887-he/Dover.aspx>, ראו גם: אלכס פישמן, "התחליף למנהרות הטרור מהרצועה: פיגועים מהים", **ידיעות אחרונות**, 12 במארס 2015.
- 61 התרגיל נערך על הריסות היישובים ניסנית ודוגית. ראו: אמיר בוחבוט, "חמאס קיים תרגיל צבאי: הגדול ביותר מאז 'צוק איתן'", **וואלה!**, 18 בדצמבר, 2014, <http://news.walla.co.il/item/2811759>
- 62 אחד ממנגנוני ביטחון הפנים הכפוף לחמאס ברצועת עזה.
- 63 התרגיל נערך במתקן אימונים של גדודי עז אדין אל-קסאם בדרום הרצועה. כמו כן, הזרוע הצבאית של חמאס פרסמה ב־27 בדצמבר 2014 סרטון וידאו בו נראו עשרות פעילים חמושים שדימו תקיפות של מוצבי צה"ל בקרבת הגבול עם ישראל וחיטפת חייל מאחד המוצבים וגופות חיילים ממוצב אחר. ראו: "תרגילים שקיימו חמאס וכוחות הביטחון הלאומי דימו כיבוש מוצב צה"ל בקרבת הרצועה, תוך חטיפת חייל", מרכז המידע למודיעין ולטרור, המרכז למורשת המודיעין, 29 בדצמבר 2014, <http://www.terrorism-info.org.il/he/article/20750>
- 64 ההכנות להקמת מסגרת זו החלו פחות מחודש לאחר סיום מבצע "צוק איתן", בקריאה של גדודי עז אדין אל-קסאם לגיוס אזרחים מתנדבים רבים ככל האפשר כדי להתאמן במסגרת "הצבא העממי". המתנדבים עברו קורס צבאי בסיסי, שכלל בעיקר לימוד

- ירי בכלי נשק שונים: "לאחרונה פרסמו כלי תקשורת מזוהי חמאס כי גדודי עז אלדין אלקסאם החלו בהכנות להקמת מה שמכונה 'צבא עממי'", מרכז המידע למודיעין ולטרור, המרכז למורשת המודיעין, 30 בספטמבר 2014, <http://www.terrorism-info.org.il/he/articleprint.aspx?id=20716>
- 65 "חמאס: נקים 'צבא עממי' כדי לשחרר את מסגד אלאקצא", **מעריב**, 8 בנובמבר 2014, <http://www.maariv.co.il/news/new.aspx?pn6Vq=E&0r9VQ=GIGHM>
- 66 "חמאס הציגה את הגדוד הראשון במסגרת 'הצבא העממי', שנועד לסייע לפעילי הזרוע הצבאית בעת עימות עם ישראל", מרכז המידע למודיעין ולטרור, המרכז למורשת המודיעין, 9 בנובמבר 2014, <http://www.terrorism-info.org.il/he/article/20727>
- 67 גבי סיבוני, "צוק איתן" – אי-סימטריה בין הרמה הטקטית לרמה האסטרטגית", בתוך: "צוק איתן" השלכות ולקחים, ענת קורץ ושלמה ברום, עורכים (תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, 2014), עמ' 30. "דוקטרינה זו אינה חדשה וכבר נעשה בה שימוש בסבבי לחימה קודמים, אולם ב'צוק איתן' היא שוכללה והורחבה".
- 68 ב-8 ביולי 2014 קרא דובר חמאס, סאמי אבו זהרי, בראיון שנתן לערוץ הטלוויזיה אל-אקצא, לאזרחי רצועת עזה לשמש "מגן חי" נגד תקיפות חיל האוויר הישראלי. הוא התייחס להתקפה שהתרחשה באותו יום על ביתה של משפחה פלסטינית, במהלכה עמדו אזרחים מול מטוסי הקרב הישראליים כדי "להגן על בתיהם וזכויותיהם בדמם ובחזה חשוף". לטענתו, "שיטה זו כבר הוכיחה עצמה כיעילה נגד הכיבוש". אבו זהרי קרא לתושבים, בשם תנועת חמאס, "לאמץ שיטה זו". ראו: "Hamam Spokesman Encourages Gazans to Serve as Human Shields: It's Been Proven Effective," *MEMRI TV*, July 8, 2014, <http://www.memritv.org/clip/en/4340.htm>
- 69 "במבצע 'צוק איתן' שב ועשה חמאס שימוש באזרחים כ'מגן אנושי' לשם מניעת תקיפת בית פעיל טרור ע"י חיל האוויר הישראלי", מרכז המידע למודיעין ולטרור, המרכז למורשת המודיעין, 7 ביולי 2014, <http://www.terrorism-info.org.il/he/article/20669>

אסטרטגיה לשילוב המגזר הפרטי בהגנת הסייבר הלאומי בישראל

שמואל אבן

בפברואר 2015 אישרה ממשלת ישראל את הקמת "הרשות הלאומית להגנה בסייבר", שתהווה זרוע ביצועית של המדינה להגנת המרחב האזרחי מפני איומי סייבר. אחד האתגרים של המדינה הוא לשלב בפעילות זו את המגזר הפרטי, הן כצרכן עיקרי של ההגנה והן כמשתתף במערך ההגנה. מאמר זה מציע למדינה אסטרטגיה בנושא. ככלל, מוצע שהמדינה תפעל להגן על מרחב הסייבר המדינתי עד לנקודת הכניסה הארגונית, וזאת באמצעות מעורבות עמוקה בארגונים המחוללים את הסייבר (חברות תקשוב, ספקי אינטרנט). כך יפחת הסיכון שהתקפות סייבר יגיעו לארגונים ולבתי האזרחים. כמו כן, מומלץ שהמדינה תרחיב את מעורבותה בהגנה נקודתית על ארגונים חיוניים במגזר הפרטי, תוך קביעת סדר עדיפויות לאומי, ואף תעמיק את הפיקוח, ההכוונה והתמריצים לעוסקים בהגנת הסייבר במגזר זה.

מילות מפתח: סייבר, ביטחון לאומי, ישראל, אסטרטגיה, מגזר פרטי

רקע

ישראל רואה בחומרה את האיומים בסייבר. ראש הממשלה בנימין נתניהו אמר בעניין זה בפברואר 2015: "האיום שנשקף בתחום הסייבר יכול לשתק מדינות. זה איום אסטרטגי שיכול להיות משתק ופוגע לא פחות מאיומים אחרים, ובתחומים מסוימים אף יותר, ואנחנו חייבים להיות ערוכים אליו ברמה הלאומית וברמה הבינ-לאומית".¹ הדברים נאמרו במסגרת החלטת הממשלה להקים רשות לאומית להגנה בסייבר, "שתישא באחריות הלאומית הכוללת להגנת הסייבר, ותוקם במתווה תלת-שנתי הדרגתי".²

ד"ר שמואל אבן הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי.

החלטה זו, כמו גם התפתחותו המהירה של מרחב הסייבר בעשרים השנים האחרונות, בכל תחומי העשייה האנושית, מעוררות את השאלה מהי אחריותה של המדינה בתחום ההגנה בסייבר וכיצד עליה לממש אותה. הנחת המוצא של הדיון היא שהדרך העיקרית לפרש את הנעשה בעולם הסייבר ולבחון את אחריות הממשלה לגביו היא באנלוגיה לנעשה עד כה במרחב "הפיסיקלי" התלת־ממדי ובשדה האלקטרומגנטי שעליו נשען הסייבר. זאת, תוך ביצוע התאמות ליחודיות של מרחב הסייבר, כפי שאנו מבינים אותו.³ ככלל, המדינה אמורה לשאת באחריות להגנה על אינטרסים לאומיים, על צורכי האוכלוסייה והמשק ועל שגרת החיים במדינה, וזאת גם בסייבר.

הבעיה היא שאחריות זו של הממשלה מתממשת כיום בהיקף מצומצם בלבד במגזר הפרטי, שהוא חלק הארי של האוכלוסייה והמשק.⁴ המגזר הפרטי נושא בעצמו ברוב נטל ההגנה של מרחב הסייבר במדינה, וזאת לעומת המצב במרחבי פעולה אחרים ביבשה, באוויר ובים, שבהם כוחות הביטחון דומיננטיים בהגנת המדינה. באנלוגיה למרחב "הפיסיקלי", דומה המצב בסייבר למצב שבו כל פרט מגן על עצמו באמצעות מנעולים וסורגים, אבל המדינה אינה ערוכה להגיש לו עזרה ולהגן על הדרכים המובילות אליו מפני תקיפה.

מאמר זה מציג אסטרטגיה לשילוב המגזר הפרטי בהגנת הסייבר הלאומי בישראל. הוא כולל שלושה חלקים: בראשון מוצגים נתוני היסוד ותמונת המצב; בשני מובאת המלצה לאסטרטגיה לשילוב המגזר הפרטי בהגנת הסייבר הלאומי בישראל; בשלישי מובאת המלצה לקביעת סדר עדיפויות למעורבות הממשלה במגזר הפרטי במסגרת האסטרטגיה.

חלק א': נתוני יסוד ותמונת המצב

הסיכונים בסייבר על המדינה והמגזר הפרטי

הסיכון הגדול בתחום הסייבר שרואה המדינה הוא של חדירות ותקיפות ממניעים ביטחוניים־מדיניים על מערכות ביטחון, ממשל, תשתיות אזרחיות, המגזר העסקי ועוד. המדובר בחדירות ובתקיפות המבוצעות על ידי מדינות יריבות, ארגוני טרור וארגונים לאומניים למטרות ריגול, שיבוש או הרס. דוגמה: מתקפת סייבר רבת־עוצמה נגד חברת הנפט הלאומית הסעודית "עראמקו", באמצעות הווירוס "שאמון" (אוגוסט 2012). התקיפה, המיוחסת על פי הערכות לאיראן,⁵ עשויה להמחיש שגם לאובי ישראל יש נשק סייבר משמעותי.

הסיכון הנפוץ בתחום הסייבר במגזר הפרטי הוא של חדירות ותקיפות על יעדים כלכליים למטרות ריגול עסקי, פגיעה במתחרים, מעילות והונאות וכדומה. אלו נעשות על ידי גורמים עברייניים, מתחרים, עובדים עוינים וגנבי ידע. גניבת ידע עשויה להתבצע גם בידי סוכנויות של ממשלות זרות או שליחים מטעמן. הסיכון

הגדול של הריגול העסקי בסייבר ברמה הלאומית הוא ריקון המדינה מהקניין הרוחני שבתחומה. ישראל חשופה לסיכון זה בהיותה עתירת ידע וקניין רוחני, במיוחד במגזר ההייטק, שעליו מתבססת צמיחת המשק.⁶ סיכון שכזה, הן במגזר הממשלתי והן במגזר הפרטי, הן תקלות במערכות תקשוב (למשל, תקלה בעת החלפת תוכנה) או בתשתיות המשמשות אותן מערכות (הפסקות חשמל, תקלות תקשורת). סיכון נוסף, לשני המגזרים, הוא פגיעה בסייבר בעקבות אסונות טבע, שריפות והצפות.

המושג הגנת סייבר

המושג "הגנה" משקף פעולות מסיביות ואקטיביות, לעומת "אבטחה" שהיא פעולה קלה ופסיבית יותר. בין החלטה להקמת "הרשות הלאומית לאבטחת מידע" בדצמבר 2002 ובין ההחלטה להקמת "הרשות הלאומית להגנה בסייבר" בפברואר 2015, עברה מדינת ישראל משימוש במושג אבטחת מידע לשימוש במושג הגנה בסייבר. הדבר מצביע על השינוי התפיסתי שחל אצלה ביחס לתחום זה. בארגונים במגזר הפרטי עדיין מקובל המושג "אבטחה", למשל אבטחת מערכות מידע. הגנה על מרחב הסייבר המדינתי⁷ או אבטחת הסייבר בארגונים (להלן: "הגנת סייבר") הן מכלול הפעולות, שנועדו להגן על המדינה או על ארגונים מפני דלף מידע מסווג דרך מערכות תקשוב, שימוש לא מורשה במערכות תקשוב, פגיעה בפעילות ובאמצעי תקשוב, ופגיעה במערכות משובצות מחשב (תחנות כוח, מגדלי פיקוח וכדומה) דרך הסייבר. כלומר, הגנת סייבר היא גם הגנה על הסייבר ותכולתו וגם הגנה בסייבר מפני תקיפות שעוברות דרך מרחב זה. הגנת סייבר כוללת הגנה לוגית ופיסית על כל סוגי הרשתות ומערכות התקשוב על תכולתן – הכלים, הטכנולוגיות, הנתונים, רכיבי האחסון, הקשר ביניהם וזהות המשתמשים. בנוסף, שמירה על יכולת לתפקד במצב של אירוע סייבר (תקיפה, תקלה, אסון) ויכולת להחזיר במהירות האפשרית את כל אלה לתפקוד מלא לאחר אירוע. הגנת סייבר נדרשת גם מפני התקפות סייבר מרחוק (אינטרנט) או מהטווח הבינוני (התחברות לרשתות אלחוטיות בארגון), או מפני תקיפה ממגע קרוב (התחברות פיסית לרשת ארגונית, שימוש במשתף פעולה בארגון, גניבת ציוד מחשוב).

אבטחת המידע והסייבר בארגונים משלבת בין שני תחומים: הגנה לוגית (באמצעות תוכנה) על מערכות התקשוב ותכולתן, והגנה פיסית על המידע, החומרה, סביבת העבודה, פלטי מחשב מודפסים, הרשאות למערכות מידע, מורשים לכניסה למרחב העבודה, ארונות תקשורת והמבנה. באלה נכללות בדיקת מהימנות העובדים, הדרכה ובקרה על נגישות למערכות התקשוב. פירוש הדבר

הוא הגנה על מרחב הסייבר מבפנים ומבחוץ. לצד זאת נמשכת כמובן אבטחת המידע הפיסית המסורתית, שאינה בסייבר. להבחנות שפורטו לעיל יש חשיבות גם לגבי חלוקת העבודה בתחום ההגנה בסייבר בין המדינה ובין ארגונים במגזר הפרטי, כפי שיוצג בהמשך.

בעיית הייחוס: מי עשה זאת?

טיפול בבעיה כלשהי מחייב לדעת בדרך כלל את מקורה. בשל אופיו של מרחב הסייבר, עשוי לעתים להתעורר קושי לזהות את הגורם שניתן לייחס לו את האירוע או אפילו את הקטגוריה: האם מדובר בתוקף פלילי, באויב מדינתי, באירוע שמקורו בתקלה? לעניין זה חשיבות גם בהקשר של מידת מעורבותה של המדינה בטיפול באירוע, ואף בפיצוי הנפגעים, כפי שניתן להשליך מהמרחב "הפיסיקלי" (למשל, פיצוי נפגעי טרור ונזקי מלחמה). במקרים לא מעטים ניתן להעריך את הגורם לאירוע באמצעות חקירת המכלול: נסיבות האירוע, חתימת התקיפה, שיטת הפעולה והתנהלותה, כלי התקיפה, המטרות וכדומה. גם אם הערכה כזו אינה מוצקה כדי לעמוד במבחן משפטי, היא יכולה להספיק לצורך קביעת מדיניות.

זכות הפרטיות בסייבר

זכות הפרטיות בסייבר היא סוגיה משפטית ואתית הנוגעת ליחסי ממשלה-פרט וליחסים בין הפרטים עצמם, וזוכה לעניין ציבורי.⁸ לצורך הדיון יצוין כי מוסדות המדינה מנועים על פי חוק מלפעול באופן חופשי במערכות תקשוב של אזרחים וארגונים למיניהם, במיוחד במצב של שגרה. זו אחת הסיבות לכך שקשה לעשות שימוש ביכולות סייבר צבאיות ללחימה במרחב הסייבר האזרחי המקומי (להבדיל, למשל, מאשר במרחב האווירי). הגופים הממשלתיים המורשים לכך נדרשים לעשות זאת בצמצום ובהתאם להוראות החוק והדין. עם זאת, טכנולוגיות מתפתחות, כמו יכולות לזיהוי אנומליה בסייבר, מקלות על היכולת לזהות אירועי סייבר חריגים, גם בלא להיכנס לפרטי מידע אישי.

מאפייני המגזר הפרטי בסייבר

המגזר הפרטי הוא הקבוצה הגדולה במדינה, ונכללים בו תאגידים ובעלי עסקים פרטיים, תאגידים ציבוריים שאינם בשליטת הממשלה ואזרחים המשתמשים בסייבר לצרכיהם השונים. המגזר הפרטי הוא המקור להכנסות המדינה ממסים וממט"ח, וכן ספק עיקרי של מוצרים, שירותים, תעסוקה, פעילות חברתית ועוד. בלא ניהול נכון של הזדמנויות וסיכונים בסייבר, חברות רבות יתקשו להשיג את יעדיהן. חלקן יאבדו את היכולת להתחרות וייעלמו מהשוק. מכאן החשיבות להפחתת החשיפה של המגזר הפרטי לסיכונים של אירועי סייבר (תקיפות, ריגול, תקלות, אסונות).

במגזר הפרטי בולטים ארגונים שפעילותם נשענת כמעט במלואה על סייבר – בהם ארגונים המחוללים את הסייבר (חברות מחשוב, תקשורת, אינטרנט מידע ועוד), ארגוני המגזר הפיננסי (בנקים, חברות ביטוח, בתי השקעות, חברות כרטיסי אשראי ועוד), תעשיות עתירות ידע ועוד. הסייבר הפך ארגונים אלה לבריגישה לתוקפים ביטחוניים ופוליטיים. דוגמה למתקפות סייבר על מערכת פיננסית היא פריצת סייבר רחבת היקף שבוצעה בדרום קוריאה בינואר 2014, שבמסגרתה נגנבו פרטי כרטיסי האשראי של כארבעים אחוזים מתושבי המדינה. בעקבות זאת התפטרו כשלושים בכירים בחברות פיננסיות שונות.⁹ דוגמה נוספת היא מתקפה המיוחסת לאיראן, שבוצעה בשלהי שנת 2012 על עשרות אתרי בנקים אמריקאיים, שלא גרמה נזק ממושך.¹⁰ בשלב זה אמנם לא ידוע על קריסת בנק כתוצאה מתקיפת סייבר (להוציא הונאות פיננסיות של אנשים מבפנים, תוך שימוש בסייבר הארגוני), אולם נראה שארגונים כאלה ובכלל אינם נוטים לחשוף את הנזקים שגרמו להם תקיפות בסייבר מחשש לפגיעה במוניטין.

בתוך כך גבר איום הסייבר גם על הארגונים האסטרטגיים, שלהם תשתיות ומתקני ייצור פיסיים, אותם ניתן לתקוף גם באמצעי לחימה קינטיים. המדובר בתחנות כוח, במפעלי מלט, מזון, תרופות וכימיה, בארגוני תחבורה, אנרגיה ועוד. לדוגמה, בעקבות מתקפת הסייבר באמצעות הווירוס "שאמון", נאלצה חברת הנפט הסעודית "עראמקו" להחליף את מערכות המחשוב (30 אלף תחנות עבודה ואלפיים שרתים).¹¹

הארגונים במגזר הפרטי מגינים על עצמם באופן יחידני (לא מערכתני). האסטרטגיה שלהם להגנת מרחב הסייבר הארגוני כוללת: עיצוב הסייבר הארגוני להגנה – למשל, הקמת רשת פנים-ארגונית מאובטחת; פעולות למניעת חדירה עוינת מבחוץ (דרך האינטרנט) ומבפנים (דרך עמדות עבודה, נקודות חיבור, עובדים שכשלו). בנסיבות של חדירה – מתבצעות פעולות להגבלת הנזק, באמצעות איתור החודר ונטרולו, הגבלת תנועת החודר באמצעות כלים במערך ההגנה. בהמשך – ניהול אירוע הסייבר, הפעלת תוכנית להמשכיות עסקית במידת הצורך, שיקום וחזרה לתפקוד מלא, הפקת לקחים מהאירוע וחיזוק ההגנה.

המגזר הפרטי נושא במספר תפקידים במערך ההגנה המדינתי: תפקידו הראשון הוא כצרכן של הגנה בסייבר. בתפקידו השני הוא משתתף פסיבי במערך ההגנה – מגן על עצמו, מנטר תעבורה בתחומו (בכפוף להוראות רגולטוריות ולמגבלות בתחום הפרטיות), מדווח לרשויות על תקיפות אצלו. בתפקידו השלישי משתתף המגזר הפרטי באופן אקטיבי בהגנה – באמצעות מגזר התעשיות והשירותים בתחום אבטחת מידע וסייבר.

הגורמים המאיצים והמעכבים את התפתחות הגנת הסייבר במגזר הפרטי

המגמה הכללית במגזר הפרטי היא של עלייה במודעות לאבטחת הסייבר, אולם יש לזכור כי מגזר זה אינו עשוי מקשה אחת וגם יכולות התוקפים משתכללות. את התקדמות ההגנה בסייבר בארגון מכתיבים גורמים מעכבים וגורמים מאיצים. חשוב שהממשלה תכיר אותם, אם ברצונה להחליש את השפעת הגורמים המעכבים ולהגביר את השפעת הגורמים המאיצים.

גורמים מאיצים

- בין הגורמים המאיצים את ההגנה בסייבר במגזר הפרטי ניתן למנות את הבאים:
- א. הצורך להגן על הפעילות העסקית והרווחיות של חברה מפני סיכוני הסייבר הגוברים (האינטרס העיקרי).
 - ב. חשיפה ישירה לאירועי סייבר, עיסוק תקשורתי בנושא ומאמצי שיווק של חברות אבטחת הסייבר.
 - ג. רגולציה – הנחיות רגולטוריות לאבטחת מידע וסייבר הקיימות למשל במגזר הפיננסי ו"בגופים מונחים".
 - ד. הקמת פונקציות לאבטחת מידע וסייבר בארגונים. זו מחוללת פעילות שיטתית ומגבירה את המודעות.
 - ה. חפיפה ניכרת בין המענה לתקיפה בסייבר לבין המענה לסיכונים מסורתיים, כמו מניעת תקלות מחשוב, מניעת מעילות והונאות, אבטחת מידע. חפיפה כזו מאפשרת לתת מענה לכמה סיכונים באותה עלות.
 - ו. התפתחות תחום ניהול הסיכונים בארגונים, התורמת גם לניהול סיכוני אבטחת מידע וסייבר.

גורמים מעכבים

- בין הגורמים המעכבים הגנה בסייבר במגזר הפרטי:
- א. הגנה בסייבר כרוכה בעלויות כספיות גבוהות, המפחיתות מהרווח של הארגון או מתחרות על סעיפים אחרים בתקציב הארגוני.
 - ב. מערכות הגנה נתפסות לעתים כנטל על הפעילות התפעולית והעסקית. למשל, הן מגבילות את הגישה הישירה לאינטרנט ומכבידות בסיסמאות מורכבות. הן עלולות להאט מערכות תפעוליות ולהקשות גם על קבלת דוא"ל לגיימימי.
 - ג. המניעה היא פסיבית, וגם אם היא מוצלחת, ההישג של מנהל אבטחת מידע לא זוכה בהכרח להכרה (למרות שבארגונים קיימות תוכנות המדווחות על תקיפות שהתגלו וסוכלו).

- ד. סיכון הפגיעה בסייבר הוא עוד אחד מהסיכונים שיש לנהלם בארגון, כמו סיכון לאובדן נתח שוק, סיכונים פיננסיים, סיכונים לאי-עמידה ברגולציה, סיכונים תפעוליים וכדומה.
- ה. רגולציה מכבידה. במקרים מסוימים עלול ארגון לפעול שלא מתוך אמון ברגולציה אלא רק כדי לצאת ידי חובה, וזאת לפעמים גם על חשבון צעדי הגנה חשובים יותר.
- ו. חשש לפגיעה במוניטין כתוצאה מדיווח על אירועי סייבר.

ארגונים ממשלתיים העוסקים בהגנת הסייבר האזרחי

קיימים ארגונים ממשלתיים לא מעטים העוסקים בתחום הגנת הסייבר האזרחי, הכולל בתוכו את המגזר הפרטי, שהוקמו או נכנסו לתחום עם התפתחות הסייבר. כיום, גופים אלה אינם בהכרח מתואמים ביניהם, מבחינת חלוקת האחריות והפעילות, בין היתר משום שהם כפופים למשרדי ממשלה שונים. הקמת הרשות להגנה בסייבר עשויה להיות הזדמנות להסדרת הפעילות בתחום זה במגזר האזרחי. להלן יוצגו הגופים הממשלתיים העיקריים ותחומי פעילותם בהקשר זה.

כוחות הביטחון

תפיסת הביטחון של ישראל נשענת בעיקרה על צה"ל, שלצדו פועלים כוחות ביטחון נוספים. צה"ל, כמו צבאות אחרים במדינות דמוקרטיות, מוגבל ביכולתו לפעול במגזר האזרחי במדינה בתחום הסייבר. עם זאת, ובאנלוגיה למוכר מהמרחב "הפיסיקלי", ניתן להניח שצה"ל, וכן "המוסד", נושאים בתפקידי הגנה על מרחב הסייבר המדינתי מפני אויבים מחוץ למדינה, וזאת בדרכים הבאות:

- א. הרתעה של אויבים ויריבים מפני תקיפה בסייבר באמצעות קיומה של יכולת תגובה אמينة.¹²

- ב. מתן התרעה מודיעינית למערך ההגנה המקומי מפני תקיפות סייבר מבחוץ.
- ג. פעולות לסיכול תקיפה מחוץ למדינה.

- ד. התקפות נגד על מקורות התקיפה או בעקבות התקיפה.

לארגוני ביטחון שפועלים בתוך המדינה, כמו השב"כ, תפקיד מרכזי במערך ההגנה מפני מתקפות סייבר, כולל סיכול ופעולות אקטיביות. לפי החטיבה להגנת הסייבר בשב"כ: "המאבק להגנה על גופי התשתיות הקריטיות של ישראל מפני מתקפות הסייבר מלווה במלחמת מוחות [...] החומות בהחלט לא מספיקות, נדרשות גם תחבולות, כמו שימוש בסוכנים כפולים ועוד המצאות יצירתיות ברשת".¹³

הרשות הממלכתית לאבטחת מידע

הרשות הממלכתית לאבטחת מידע (רא"ם), שעל הקמתה החליטה הממשלה בדצמבר 2002, פועלת במסגרת השב"כ. היא "מופקדת על הנחיה מקצועית של

הגופים המונחים שבאחריותה בתחום אבטחת תשתיות מחשב חיוניות מפני איומי טרור וחבלה בתחום אבטחת מידע מסווג ומפני איומי ריגול וחשיפה¹⁴. רא"ם מנחה מספר עשרות של גופים אזרחיים במגזר הממשלתי והפרטי, שפגיעה בהם יכולה להסב נזק חמור למדינה. מדובר, בין השאר, ברכבת ישראל, בחברת "מקורות", בחברות הסלולר, בחברת החשמל, בחברת "בזק", בחברת "אל-על", בחברת "צים" ועוד. שלוש האחרונות היו חברות ממשלתיות שהופרטו.

המטה הקיברנטי הלאומי

המטה הקיברנטי הלאומי הוקם בינואר 2012 במשרד ראש הממשלה. ייעודו העיקרי הוא להוות "גוף מטה לראש הממשלה, לממשלה ולוועדותיה, אשר ממליץ על מדיניות לאומית ומקדם את יישומה בתחום הקיברנטי, בכפוף לכל דין והחלטות ממשלה". למעשה מדובר באחריות כוללת של המטה על מכלול הסייבר, ובמסגרת זו גם על ההגנה בסייבר. במסגרת זו, המטה אחראי לבצע הערכות מצב בתחום הגנת הסייבר האזרחי, לגבש מדיניות, להוות גורם מסדיר בתחומי הביטחון הקיברנטי ולגבש ולפרסם אזהרות, מידע והנחיות לציבור בנושא זה.¹⁵

הרשות הלאומית להגנה בסייבר

כאמור, ב־15 בפברואר 2015 אישרה הממשלה את הקמת הרשות הלאומית להגנה בסייבר. לפי הודעת הממשלה, "הרשות תנהל את פעולות ההגנה כדי לתת מענה מקיף נגד תקיפות סייבר, לרבות טיפול באיומים ובאירועים בזמן אמת. הרשות גם תפעיל מרכז לסיוע בהתמודדות עם איומי סייבר – ה־CERT הלאומי (Cyber Event Readiness Team) – במטרה לחזק את חוסנם של כלל הארגונים והמגזרים במשק [...] הרשות והמטה יהוו מערך סייבר לאומי אחוד במשרד ראש הממשלה, בראשות ראש המטה ד"ר אביתר מתניה"¹⁶.

הממשלה אישרה באותו מעמד מספר צעדי מדיניות שימושו על ידי הרשות הלאומית להגנה בסייבר בעתיד, בהם: מהלך להסדרת שוק שירותי הגנת הסייבר, הכולל בעלי מקצוע, מוצרים ושירותים רלוונטיים; הסדרה של היערכות הארגונים במשק בתחום הגנת הסייבר מתוך כוונה להתבסס ככל האפשר על העצמת הרגולטורים הקיימים; תוכנית להפעלת מנגנוני סיוע ותמרוץ לארגונים במשק שיפעלו להעלאת רמת מוכנותם לאיומי סייבר.

היחידה להגנת הסייבר בממשלה

ב־15 בפברואר 2015 הוחלט גם על הקמת היחידה להגנת הסייבר בממשלה, שתהווה גוף הנחיה מקצועית עבור כלל הממשלה. היחידה הוקמה במערך התקשוב הממשלתי במשרד ראש הממשלה. בהחלטת הממשלה נקבע כי היחידה תקים מרכז שליטה ובקרה ממשלתי מול איומי סייבר.¹⁷

בנק ישראל ומשרד האוצר

בנק ישראל ומשרד האוצר מנחים רגולטורית את המגזר הפיננסי גם בתחום הסייבר. הבנקים מונחים על ידי המפקח על הבנקים. חברות הביטוח ושאר הגופים הפיננסיים מונחים רגולטורית על ידי משרד האוצר.¹⁸

בשנת 2012 הוקמה בבנק ישראל יחידה האחראית על נושא הסיכונים התפעוליים בבנקים, ובראשם סיכוני הטכנולוגיה ואבטחת המידע.¹⁹ בתחילת 2014 אישר בנק ישראל הקמת מרכז משותף להגנת הסייבר בבנקים, שירכז תחת חברת שב"א הנמצאת בשליטת הבנקים. במקביל העביר בנק ישראל טיוטת חוזר לבנקים בנושא "ניהול הסיכון הקיברנטי", על פיה נדרשו הבנקים להתייחס במפורט להתמודדות עם איומי הסייבר, ובכלל זה לקבוע אסטרטגיה, להקים בבנק מערך הגנה על הסייבר, לצמצם הרשאות למערכות מידע, לפתוח חדר מצב בעת התקפת סייבר, לדווח לבנק ישראל על אירועי תקיפה בסייבר ועוד.²⁰

הרשות למשפט, טכנולוגיה ומידע

הרשות למשפט, טכנולוגיה ומידע (רמו"ט) הוקמה על ידי משרד המשפטים בספטמבר 2006. היעדים של רמו"ט הם לחזק את ההגנה על מידע אישי, להסדיר ולפקח על השימוש בחתימות אלקטרוניות ולהגביר את האכיפה בנוגע לעבירות פגיעה בפרטיות. רמו"ט גם משמש כמרכז ידע לחקיקה ואף לגבי פרויקטים בעלי היבטים טכנולוגיים, כגון "ממשל זמין".²¹

משטרת ישראל

בנובמבר 2012 הכריז מפכ"ל המשטרה על הקמת יחידה חדשה ללוחמת סייבר. ההכרזה באה בעקבות התגברות הניסיונות של גורמים עוינים לבצע מתקפות מקוונות על תשתיות המחשבים בישראל והתפשטות פשיעת הסייבר.²²

האינטרסים המשותפים לממשלה ולמגזר הפרטי בתחום הגנת הסייבר

לממשלה ולמגזר הפרטי יש, ככלל, אינטרס משותף לצמצם את הסיכונים במרחב הסייבר, שבו פועלים כולם, ולהתמודד בהצלחה עם אירועי סייבר למיניהם. עם זאת, כל אחד מהצדדים שם דגשים שונים במאמציו להגנה בסייבר.

לממשלה אחריות כוללת על הביטחון במדינה. ניתן להניח שהיא נותנת עדיפות להתמודדות עם התקפות סייבר מצד מדינות יריבות וארגוני טרור, בהשוואה למשל למצב של תקלת סייבר בחברה מסוימת הגורמת לנזק בהיקף דומה. בנוסף, בהיותה אחראית על האינטרס הציבורי, מעורבותה של הממשלה תהיה גדולה יותר ככל שציבור רב יותר יושפע מאירוע הסייבר.

המגזר הפרטי מוטרד, בראש ובראשונה, מפעולות פליליות של ריגול עסקי, פשיעה מבחוז, מעילות והונאות של עובדים וספקים ותקלות בסייבר, הפוגעות

בתפקוד החברות וברווחים שלהן. הסיכון של מעילה גדולה או תקלה חמורה בחברה הוא גדול יותר מהסיכון של תקיפה על ידי אויבים של המדינה, שהינה בעיה קולקטיבית של כלל המגזר העסקי, שהאחריות לטיפול בה נתונה בידי הממשלה. לחברות פרטיות שעומדות בהוראות החוק יש אחריות מוגבלת (בע"מ), אם בכלל, לנזקים שעלולים להיגרם למדינה כתוצאה מאירועי סייבר, במיוחד כאשר מדובר בהתקפת אויב.

אף על פי כן, קיים מגוון של סיכונים בתחום הסייבר המשותפים לשניהם, וכן פתרונות הגנה רבים שאינם קשורים לסוג התוקף או לזהותו, כך שממילא מתחייב שיתוף פעולה הדוק בין שני הצדדים.

לכל אחד מהצדדים יש יתרונות יחסיים, החשובים לשיתוף הפעולה ביניהם. לדוגמה: לממשלה יש יתרון במודיעין, בקשרים ענפים עם ארגונים מקומיים ומדינות זרות,²³ בראייה כוללת וביכולת ארגונית ורגולטורית לרכז את כל השחקנים לצורך הקמת מערך הגנה אופטימלי והפעלתו. לעומת זאת, לארגונים במגזר הפרטי יש כמות גדולה של משאבי מחשב (בהם גם ניתן להציב חיישנים ומערכות הגנה, במגבלות החוק), יכולת לספק לממשלה מידע ואינדיקציות על מתקפות, מעבדות מתקדמות שבהן יכולה הממשלה לזהות את כלי התקיפה, יכולות טכנולוגיות הדרושות לייצור אמצעי הגנה, גישה עמוקה למערכות התקשורת במדינה ו"צבא" של אנשי סייבר אזרחיים שניתן לרתום למטרות המשותפות.

אחד הקשיים בדרך לשיתוף פעולה מלא בין הממשלה ובין המגזר הפרטי הוא שלארגונים פרטיים אין עניין לחשוף את מרחב הסייבר בפני גורמי ממשלה ("האח הגדול"), בין היתר בשל הצורך לשמור על פרטיות הלקוחות, הספקים והעובדים; וכן בשל חשש לפגיעה במוניטין כתוצאה מדיווח על אירועי סייבר. זאת, במיוחד כאשר המדינה ממילא לא מציעה להם סיוע משמעותי בתמורה. ככלל, ניתן להניח כי המגזר הפרטי מצפה מהמדינה לשיפור רמת הביטחון במרחב הסייבר המדינתי, בלא שזו תטיל עליו עלויות נוספות.

חלק ב': הצעה לאסטרטגיה לשילוב המגזר הפרטי בהגנת הסייבר הלאומי

שינוי דרמטי בהגנת הסייבר עשוי לחול בעתיד באמצעות שינוי מבני עמוק ברשת האינטרנט והסדרת התנועה בה על ידי ממשלות, כדי להגן על החברה האנושית. בינתיים, על המדינה למצוא פתרונות להגנה על הסייבר, הישימים במרחב האינטרנט הפתוח.

מטרת האסטרטגיה המוצעת היא לשלב את המגזר הפרטי בהגנת הסייבר הלאומי, הן בצרכן של הגנה בסייבר והן כמשתתף במערך ההגנה על הסייבר וזאת

לשם יצירת מרחב סייבר מדינתי מוגן ככל האפשר, תוך ניצול יעיל של משאבים לאומיים.

עקרונות האסטרטגיה

הגנה היקפית ומרחבית בסייבר

השאיפה היא שהמדינה תדאג ליצירת מרחב סייבר מדינתי מוגן ככל האפשר, עד ל"נקודת הכניסה הארגונית" (כפי שהיא דואגת, למשל, לאבטחת אספקת חשמל יציבה, מים זכים, דרכי תחבורה תקינות ועוד). גישה זו תחייב את המדינה לתת עדיפות לנקודות הכניסה ולצמתים של תשתיות הסייבר הישראלי, ובכלל זה להנחות ולפקח מקרוב על חברות תקשורת וספקי הגישה לאינטרנט. זאת, כדי לצמצם את הסבירות לתקיפה מרחוק של מערכות סייבר בארגונים ובבתי אזרחים. השאיפה היא שמחוללי הסייבר במדינה לא יגנו רק על עצמם, אלא גם יסכלו מתקפות העוברות דרכם. בנוסף, המדינה תגביר את הפיקוח גם על חברות מחשוב, שירותי אבטחת מידע וכדומה, כדי לשפר את ביטחון הסייבר במדינה בכללותו (לרבות במרחב הסייבר הארגוני).

מעורבות המדינה בהגנה נקודתית בסייבר על ארגונים במגזר הפרטי

המדינה תרחיב את מאמציה לשיפור ההגנה על הסייבר הארגוני בארגונים במגזר הפרטי שהשפעתם על הביטחון הלאומי (בתחום האזרחי והביטחוני) רבה, וזאת בהתאם לסדר העדיפויות שתקבע. מעורבות המדינה בהנחיה ובסיוע לארגונים לשם הגנה נגד איומים ביטחוניים ואיומים אזרחיים חריגים (פשע מאורגן, רעידת אדמה) תהיה נדבך נוסף על מערך ההגנה הרגיל שלהם, המשמש אותם כיום להתמודדות עם האיומים האזרחיים שמצויים אצלם בסדר עדיפות גבוה (אירועים פליליים, תקלות, שריפות ועוד).

מאמץ כללי לחיזוק ההגנה במגזר הפרטי

המדינה תפעל לחזק את הגורמים המאיצים ולהחליש את הגורמים המעכבים את התפתחות הגנת הסייבר במגזר הפרטי. המדינה תנהיג רגולציה במשורה ובהתייעצות מוקדמת עם מגזר זה. במקביל היא תעמיד לרשותו שירותים ייחודיים ומידע המבוססים על יתרון לגודל, ראייה כוללת, מומחיות נרכשת ונגישות למידע מודיעיני ולטכנולוגיות רגישות (במגבלות ביטחון מידע). המדינה תמליץ למגזר הפרטי על מערכות ושיטות הגנה, תספק לו התרעות, תייעץ לו ואף תתערב בעת משבר, והכל בהתאם לסדר העדיפויות שתקבע. להשלמת התמונה, המדינה תמשיך לבצע פעולות הגנה פסיביות ואקטיביות להגנת הסייבר המדינתי, גם בלא מגע עם המגזר הפרטי.

כיווני פעולה

כיווני הפעולה של האסטרטגיה המוצעת למדינה יהיו כלהלן:

- א. **מיפוי מרחב הסייבר המדינתי וביצוע סקר סיכונים מקיף של המגזר הפרטי בסייבר.** במסגרת זו יש לחקור את ענפי המשק השונים ואת הקשר ביניהם, לנתח את גורמי הסיכון ולזהות נתיבים קריטיים ונקודות קריטיות האופייניים לכל מגזר בנפרד וכאלה המשותפים לכולם. הסקר יכלול שימוש בבדיקות חדירות. כך ניתן יהיה לתת עדיפות גבוהה בהגנה גם לחברות קטנות הנמצאות בצמתים קריטיים להגנת המדינה.
- ב. **קביעת סדר עדיפויות של המדינה למעורבותה בהגנת המגזר הפרטי בסייבר.** סדר העדיפויות ייקבע לפי קריטריונים שתגבש המדינה בשיתוף פעולה עם המגזר הפרטי. הוא יתבטא בדרגות מעורבותה של המדינה בארגונים במגזר הפרטי בתרחישים שונים (פירוט בהמשך).
- ג. **הכנת תוכנית עבודה להפחתת סיכוני הסייבר.** תוכנית זו תחתור למקסם את התועלת הלאומית מסך ההוצאה הלאומית המתוכננת להגנת הסייבר (כולל במגזר הפרטי) ואת התקציבים שמייעדת המדינה לצורך זה.
- ד. **הסדרת השיטה ותחומי האחריות, הסמכות והתיאום של מוסדות הממשלה והארגונים במדינה העוסקים בתחום הגנת הסייבר.** לאור רשימת הגופים הממשלתיים הנוגעים להגנת הסייבר האזרחי ומשימותיהם, מוצע לקבוע או לרענן את הגדרת תחומי האחריות של גופים אלה, את מהות הקשרים ביניהם ואת הקשר שלהם למגזר הפרטי, וזאת מתוך ראייה מערכתית. למשל, יש לקבוע את חלוקת העבודה והסינרגיה בין השב"כ ובין המטה הקיברנטי הלאומי והרשות להגנה בסייבר, את תפקידו של משרד התקשורת שבתחומו פועלים מחוללי הסייבר ואת המנגנון לבירור מחלוקות בין הגופים.
- ה. **הסדרת השיטה ותחומי האחריות, הסמכות והתיאום בין ארגוני ביטחון החוץ העוסקים בלוחמת סייבר.** כך, למשל, יש לקבוע מי אחראי על שרשרת ההתרעה בסייבר, הכוללת איסוף, מחקר ומתן ההתרעה, מי אחראי ליצור הרתעה בסייבר וכדומה.
- ו. **עוצמת הרגולציה.** על הרגולציה להיות פשוטה, קלה לאכיפה ובעלת ערך ברור מבחינת עלות-תועלת. רגולציה עודפת במגזר הפרטי עלולה לגרום לכך שהעלויות הנוספות יפגעו ברווח ובשרידות של חברות. על עוצמת הרגולציה להיות מושפעת מרמות הנזק שייגרם למדינה ולמשק כתוצאה מתקיפת ארגון מסוים, וזאת בהתאם לסדר העדיפויות שייקבע. מוטב לקבוע את תחום ההגנה על הסייבר כחריג בתחום ההגבלים העסקיים, כך שחברות עסקיות מאותו מגזר יוכלו לחלוק מידע ביניהן ולשתף פעולה בתחום הגנת הסייבר, בהתאם להוראות שיקבעו.

- ז. **אחריות גופי המגזר הפרטי כלפי הממשלה.** יש לקבוע את אחריותם של גופים אלה, למשל על ידי דיווח לרשויות, לספקים, ללקוחות ולצרכנים על חדירה לסייבר הארגוני, וזאת בנסיבות הרלוונטיות להם.
- ח. **מתן תמריצים לחברות ולארגונים להתגונן בסייבר.** מדובר למשל במעורבות המדינה בייעוץ בנוגע למדיניות, שיטות ומוצרי הגנה בסייבר; סבסוד בדיקות חדירות של מערכות סייבר בארגונים, וכדומה.
- ט. **פיקוח על שירותי ההגנה בסייבר במגזר הפרטי.** למשל, יש לבדוק ולהסמיך חברות המייצעות ומספקות שירותים ואמצעים להגנה בסייבר.²⁴ מוצע לבחון את תחום ביטוח הסייבר ולהסדירו במידת הצורך.
- י. **צמצום מגבלות בידוקרטיית.** יש לצמצם את המגבלות הבידוקרטיית המעכבות את פעולות ההגנה בסייבר. לדוגמה: הקמת צוות הכוונות הלאומי למצבי חירום בסייבר (CERT) היא צורך בסיסי שהיה מוכר מזה שנים, אך רק בשנת 2015 הגיע תהליך ההקמה לשלב המכרזים.
- יא. **מיצוב מעמדו של CERT.** יש לפעול כדי שצוות הכוונות הלאומי למצבי חירום בסייבר יהיה המקשר בין המדינה ובין המגזר הפרטי לשם העברת מידע דו-סטרי בתחום הסייבר. עליו ספק למגזר הפרטי ערך מוסף גבוה ולהיות זמין גם בתנאי משבר, כדי שייתפס כגורם מועיל.
- יב. **שיפור היכולת של המדינה וארגונים פרטיים לפעול במגזר הפרטי להגנת הסייבר.** יש לעשות זאת בכפוף לערכים דמוקרטיים ובאמצעות עדכוני חקיקה, הכוונה של המגזר הפרטי (למשל, החתמת עובדים מראש בנוגע לכוונת החברה לנטר את תחנות העבודה שלהם), והגברת השימוש בטכנולוגיות לזיהוי אנומליה, ללא חשיפת תכנים פרטיים.
- יג. **שיתוף פעולה עם גורמים בחו"ל.** מוצע ללמוד מניסיוןן של מדינות זרות בנוגע להגנת המגזר הפרטי בסייבר ולפעול לשיתופי פעולה עם מדינות וארגונים זרים בתחום זה.

חלק ג': שיטה לקביעת סדר העדיפויות למעורבות ממשלתית במגזר הפרטי

הצורך לקבוע סדר עדיפויות בסיסי למעורבות הממשלה בהגנת הסייבר הוא בעל חשיבות, במיוחד בשל מגבלת המשאבים של המדינה. סדר העדיפויות הקונקרטי יושפע גם מהערכות מצב שיתבססו על סקרי סיכונים שוטפים, מידע מודיעיני וגורמים נוספים.

העיקרון הכללי הוא שלמדינה יש אינטרס מיוחד במעורבות בהגנת הסייבר במגזר הפרטי בשני מצבים: כאשר קיים סיכון לאירוע בעל השפעה מערכתית שלילית על המדינה (המשק, האוכלוסייה וכדומה); וכאשר יש סיכון של התקפה

מצד אויב. סיכון המגלם את שני המצבים יקבל תשומת לב עליונה, והדרך היעילה ביותר לטיפול בו תקבל עדיפות ראשונה. השאר הם מצבי ביניים, כפי שיפורט בהמשך.

שלושת הקריטריונים העיקריים לסדר העדיפויות של מעורבות הממשלה בהגנת המגזר הפרטי הם: הערכת תוחלת הנזק;²⁵ הגורם לסיכון (תקיפה מצד אויב, מצד גורם פלילי, תקלה, אסון); ועלות הפחתת הסיכון, במונחי זמן וכסף, ביחס לתוחלת הנזק (עלות-תועלת).

להלן נבחן את סדר העדיפויות הבסיסי להגנה בסייבר לפי כל אחד מהקריטריונים. הירידה לפרטים (על איזה סוג ארגון יש להגן בעדיפות א' וכדומה) נועדה להמחשת השיטה בלבד.

קריטריון ראשון: תוחלת הנזק

לממשלה עניין במעורבות בארגונים פרטיים, הן בהנחיה רגולטורית מוקדמת והן בהתמודדות עם משבר סייבר. לפי קריטריון זה עדיפות במעורבותה תינתן לאותם גופים שלפגיעה בהם תהיה תוחלת נזק גדולה על המדינה, יהיה הגורם לאירוע הסייבר אשר יהיה (אפילו תקלה).

המערכות והארגונים שיזכו לעדיפות במעורבות המדינה עשויים להיות, בעדיפות א', ארגונים גדולים ו/או בעלי השפעה מערכתית גבוהה מאוד מהסוגים הבאים:²⁶

א. **מחוללי הסייבר – תשתיות תקשוב וארגוני תקשוב גדולים.** ארגונים אלה יוצרים את מרחב הסייבר המדינתי ואת הקשר בין המדינה לעולם. המדינה תיתן עדיפות גבוהה להגנתם ולמניעת מעבר התקפות דרכם. הריכוזיות הגבוהה בתחום התקשורת חושפת את ישראל לסיכוני סייבר גבוהים, אולם יש עמה גם יתרון בתחום ההגנה.

ב. **המערכת הפיננסית.** המדובר בבנקים, בחברות ביטוח, בקרנות פנסיה ובבתי השקעות. מלבד חשיבותם הרבה למשק ולחברה, יש להקנות עדיפות להגנתם מהסיבות הבאות: פעילותם העיקרית מתרחשת ברובד הדיגיטלי; הם מועמדים טבעיים לתקיפה בסייבר, מאחר שקשה מאוד לפגוע בהם באמצעים קינטיים; קשה ביותר לשקם אותם מפגיעה טוטלית בבסיסי הנתונים ובמערכת הגיבוי.

ג. **תשתית האנרגיה.** חברת החשמל, המהווה מקור אנרגיה ישיר לכלל המשק, אמנם נמצאת בבעלות המדינה, אולם קיימות גם תחנות כוח פרטיות. חברת החשמל עצמה ניזונה מגז טבעי המסופק על ידי חברות הגז במגזר הפרטי. לקטגוריה זו יש לשייך גם את ענף הדלק והזיקוק.

ד. **תשתית התחבורה האווירית, היבשתית והימית.** פגיעה בתפקודן של מערכות בקרה ושליטה בתשתיות אלו, באמצעות הסייבר, עלולה לחולל אירועים

- רבי־נפגעים. חברות "אל־על" ו"צים" נחשבות למובילות לאומיות, אף שאינן ממשלתיות.
- ה. **תשתית המים.** בנוסף לחברת "מקורות" הממשלתית, ישנם ספקי מים פרטיים. בקטגוריה זו יש לכלול גם את חברת תה"ל, המבצעת עבודות הנדסיות בתחום המים.
- ו. **תעשיות המזון, החקלאות והתרופות.** לקבוצה זו במגזר הפרטי תפקיד מרכזי בביטחון אספקת המזון והתרופות בשגרה ובחירום.
- ז. **חומרים מסוכנים.** המדובר בארגונים המספקים או משתמשים בחומרים מסוכנים במשק. לדוגמה, אמוניה המשמשת את התעשייה לצורכי קירור.
- ח. **הקניין הרוחני של ישראל.** קריטריון זה חל על תעשיות ההיי־טק, מכוני מחקר באוניברסיטאות ובבתי חולים וכדומה.
- ט. **החברות המובילות בישראל –** בתחומי התוצר הלאומי, הון אנושי וייצוא.
- י. **ספקים קריטיים.** המדובר בארגונים המשמשים ספקים למערכות קריטיות של הממשלה (מאגרי מידע רגישים של מערכת הביטחון, של משרדי הפנים והמשפטים, של המשטרה וכדומה) ושל ארגונים פרטיים הרשומים בעדיפות א'. מדובר גם בספקים זרים.
- יא. **מגזר או מפעל מסוים** שקיים מידע שהוא מועמד לתקיפה קונקרטי או שהוא מותקף בפועל בעוצמה חריגה.
- בעדיפות ב' נמצאים ארגונים גדולים ו/או בעלי השפעה מערכתית גבוהה מהסוגים הבאים:
- א. ארגונים מהענפים שנמנו לעיל (פיננסים, תקשורת, תשתיות, תחבורה, תעשייה), שהשפעתם על המדינה והמשק מוגבלת משל אלה שצוינו בעדיפות א'.
- ב. שירותים ציבוריים לא ממשלתיים (מערכות מצילות חיים יש לכלול בעדיפות א').
- ג. ספקים פרטיים (שאינם בעדיפות א') של מערכת הביטחון, של ארגונים ממשלתיים ושל ארגונים פרטיים הרשומים בעדיפות א'.²⁷
- ד. החברות המובילות בישראל בתחומי התוצר הלאומי, הייצוא והתעסוקה (שאינן בעדיפות א').
- ה. מאגרי מידע ציבוריים חשובים (אוניברסיטאות, מכוני מחקר ועוד) ומאגרים בחברות טכנולוגיה מתקדמת (שאינם בעדיפות א').
- ו. מערכות ומאגרים של חומרים מסוכנים (שאינם בעדיפות א').
- בעדיפות ג' נמצאים ארגונים בינוניים מכל הסוגים, שהשפעתם על המדינה והמשק מוגבלת משל אלה הנמצאים בעדיפות ב'. המדובר, למשל, במאגרי מידע ובשירותים ציבוריים לא ממשלתיים.

בעדיפות ד' נמצאים עסקים קטנים ואזרחים מן השורה. מדובר בקבוצה הגדולה ביותר של משתמשי סייבר. עם זאת, פגיעה בביטחון האישי בהיקף חריג עלולה להפוך לבעיה ברמה הלאומית, ועל כן תינתן עדיפות גבוהה יותר לתופעות שליליות בסייבר המשפיעות על קהלים גדולים.

קריטריון שני: הגורם לפגיעה בסייבר

סדר העדיפויות למעורבות המדינה, לפי קריטריון זה, יהיה כמפורט להלן: בעדיפות א' ימצאו גורמים עוינים הפועלים ממניעים ביטחוניים.²⁸ התקפה של אויב בסייבר תקבל עדיפות עליונה מצד המדינה, בשל אחריותה הגבוהה למצב כזה (להבדיל, למשל, מתקלה); וכן משום שהתקפת אויב על גורם מסוים עשויה להעיד על מתקפה רחבה יותר, ומאחר שלרוב הארגונים במגזר הפרטי אין יכולת להתמודד עם תקיפה של גורם ביטחוני זר ומתוחכם. כמו כן יהיו בסדר עדיפות זה התקפות של ארגוני פשע המתמחים בסייבר ("פשע מאורגן בסייבר"), וכן רעידת אדמה חזקה, בשל האפקט המערכתי הרחב שעלול להיות לתופעה זו.

בעדיפות ב' ימצאו גורמים פליליים – גורמי פשיעה, מתחרים העוברים על החוק, ותוקפים הפועלים ממניעים אחרים. עדיפות ג' תינתן לאסונות טבע (אם כי רעידת אדמה חזקה תהיה, כאמור, בעדיפות א') ואסונות אחרים (למשל, שריפות). עדיפות ד' תינתן לתקלות מקומיות בסייבר.

תרשים 1: השפעת המניע הביטחוני על סדר העדיפות למעורבות המדינה בהגנת הסייבר

במקרים לא מעטים עשויה להתעורר בעיית ייחוס (מי הגורם לאירוע). אז ראוי לנקוט עמדה מחמירה, בהתחשב בעלות-תועלת.

קריטריון שלישי: עלות-תועלת

ההנחה היא שראוי להשקיע את "השקל הנוסף" בהגנה על מקום בו תושג הפחתה מרבית של תוחלת הנזק. לדוגמה: בהינתן שני מפעלי תעשייה שתוחלת הנזק למדינה מפגיעה בהם היא זהה, העדיפות תינתן למפעל שבו ההפחתה של הסיכון זולה ומהירה יותר. דוגמה נוספת: הצבה של הגנות סייבר בחברת תקשורת עשויה להיות מועילה במיוחד אם היא תוזיל את סך עלות ההגנה בארגונים הקשורים לחברה. לפעמים מוטב להפחית סיכונים מסוימים שאינם בראש הרשימה לפי קריטריונים קודמים, אם ניתן להפחיתם במהירות ובעלות נמוכה בטרם יגדלו.

יישום סדר העדיפויות

המודל שהוצג לעיל מצביע על כך שכדי לקבוע סדר עדיפויות למעורבות המדינה בהגנת ארגון מסוים או קבוצות ארגונים, יש לקבוע סדר עדיפויות משוקלל המתבסס על שלושת הקריטריונים. משמעות סדר העדיפויות של המדינה לגבי ארגונים ומצבים הזכאים להגנה בעדיפויות א' ו-ב' (משוקלל)²⁹ היא שהמדינה תגלה מעורבות עמוקה וישירה בהגנת הסייבר בהם. מעורבותה זאת, ככל שתתאפשר, תכלול למשל: איסוף ומתן מודיעין, התקנת אמצעים לזיהוי מתקפות, קשר הדוק עם גורמי המחשוב בארגון, קביעת מדיניות ונהלים מחמירים, חובת דיווח מידית של כל הצדדים על אירועים חשודים בסייבר, פיקוח, סיוע בהתאוששות וכדומה. עדיפות א' תתבטא במעורבות הגבוהה ביותר של המדינה במניעה, בהגנה ובשיקום בהקשר למתקפת אויב. עם זאת, כאמור, מעורבות המדינה תהיה נדבך נוסף על מערך ההגנה הרגיל של הארגונים, המשמש אותם כיום להתמודדות עם האיומים האזרחיים שמצויים אצלם בסדר עדיפות גבוה (אירועים פליליים, תקלות, שריפות ועוד), ולא תחליף אותו.

לגבי ארגונים ומצבים בעדיפות ג' (משוקלל), המדינה תחייב קביעת מדיניות ונהלים סבירים בכל ארגון, תוך כדי פיקוח מזדמן על ביצועם. ארגונים אלה יהיו בקשר עם חדר המצב, שממנו הם יקבלו מידע התרעתי ברמת סיווג נמוכה. גם הם יחויבו בדיווח על אירועים חשודים בסייבר.

לגבי ארגונים בעדיפות ד' (משוקלל), המדינה תסייע בהסברה, בתקינה, בפיקוח על ספקי שירותי תקשורת ואבטחת מידע לציבור, וכו'. ארגונים אלה ייהנו, כמו כולם, משיפור רמת הביטחון במרחב הסייבר המדינתי בכללותו.

סיכום

הגנת הסייבר הלאומי במדינת ישראל רחוקה עדיין מגיבוש ומיסוד. ההמלצה המובאת במאמר זה, לגבש אסטרטגיה להגנת המגזר הפרטי בסייבר, מבוססת על עיקרון כללי, לפיו המדינה תפקח על מרחב הסייבר המדינתי עד לנקודת הכניסה הארגונית. הביצוע יהיה באמצעות מעורבות עמוקה בארגונים המחוללים את הסייבר במדינה (חברות מחשבים ותקשורת, ספקי אינטרנט וכדומה), כך שהסיכוי שהתקפות סייבר יחלפו דרכם אל ארגונים ובתי האזרחים יהיה קטן בהרבה. בצד זאת, תרחיב המדינה את הפיקוח ורגולציה על "גופים מונחים" ואחרים, שההגנה עליהם הכרחית להגנת הציבור והאינטרסים של המדינה. זאת, מעבר לנעשה כיום, הן מבחינת סוגי המגזרים שבהם המדינה פעילה, הן מבחינת מספר הארגונים המונחים והן מבחינת מגוון הפתרונות שהמדינה יכולה לתת. בנוסף, תסייע המדינה לארגונים אחרים ולציבור, באמצעות מידע והפניה לטכנולוגיות חדשות ולמיומנויות עדכניות. היא תעשה כול זאת על פי שיקולים של האינטרס הציבורי ובכפוף למגבלות ביטחוניות ולשמירה על הפרטיות.

הערות

- 1 "דברי ראש הממשלה בנימין נתניהו בפתח ישיבת הממשלה", **לשכת העיתונות הממשלתית**, 15 בפברואר 2015, <http://gpo.gov.il/NewsRoom/GPOnews/Pages/OpenStart150215.aspx>
- 2 "הממשלה אישרה הקמת רשות סייבר לאומית", **אתר משרד ראש הממשלה**, 15 בפברואר 2015, <http://www.pmo.gov.il/MediaCenter/Spokesman/Pages/spokecyber150215.aspx>
- 3 שמואל אבן ודוד סימן טוב, **לוחמה במרחב הקיברנטי: מושגים, מגמות ומשמעויות לישראל**, מזכר 109, תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, יוני 2011, עמ' 15.
- 4 המגזר הפרטי כולל את כל הישויות במדינה שאינן בשליטת הממשלה: אזרחי ישראל כפרטים, החברות הלא ממשלתיות – הפרטיות והבורסאיות ("ציבוריות"), תאגידים שלא למטרות רווח וכדומה. במגזר הממשלתי מצויים משרדי הממשלה ומוסדותיה, הרשויות המקומיות, חברות ממשלתיות (חברת החשמל, התעשייה האווירית ועוד) ותאגידים אחרים.
- 5 עמוס הראל, "הערכות: איראן מאחורי מתקפת הסייבר על חברות נפט במפרץ הפרסי", **הארץ**, 11 בספטמבר 2012, <http://www.haaretz.co.il/news/world/1.1821619>
- 6 שחר ארגמן וגבי סיבוגי, "חשיפת המשק הישראלי לריגול סייבר עסקי", **צבא ואסטרטגיה**, כרך 6, גיליון 1, מארס 2014.
- 7 מרחב הסייבר המדינתי הינו אזור במרחב הסייבר הגלובלי, שבו יש למדינה יכולת השפעה ריבונית על האופן בו מוקמות, מנוהלות ומתופעלות תשתיות התקשורת, המחשוב והאינטרנט, תוך שימת דגש על הגישה לתשתיות אלו ולחופש העברת המידע בהן.
- 8 "Cybersecurity Privacy Practical Implications", *epic.org*, May 31, 2015, <https://epic.org/privacy/cybersecurity>
- 9 עירית אבישר, "בכירה בבנק ישראל: 'אנו שוקלים להקים מרכז סייבר בנקאי'", **גלובס**, 24 בינואר 2014, <http://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000911843>

- 10 "מתקפת סייבר של איראן על בנקים אמריקניים", *Ynet*, 9 בינואר 2013, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4330464,00.html>
- 11 רוטרס, "פאנטה: מתקפת הסייבר בסעודיה – הכי הרסנית", *Ynet*, 12 באוקטובר 2012, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4291322,00.html>
- 12 רן דגוני, "דילין: בלוחמת סייבר, מדינה צריכה לתקוף, לא רק להתגונן", *גלובס*, 29 באפריל 2015, <http://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001031543>
- 13 ירון רפפורט, "השב"כ בעידן הקיברנטי: מבט מבפנים", *IsraelDefense*, 11 באפריל 2014, <http://www.shabak.gov.il/Pages/homepage.aspx>
- 14 "אתר שירות הביטחון הכללי", <http://www.shabak.gov.il/Pages/homepage.aspx>
- 15 "המטה הקיברנטי הלאומי", **אתר משרד ראש הממשלה**, <http://www.pmo.gov.il/branchesandunits/cyber/pages/default.aspx>
- 16 "הממשלה אישרה הקמת רשות סייבר לאומית".
- 17 שם.
- 18 "הוראה לניהול סיכוני אבטחת המידע של הגופים המוסדיים", **משרד האוצר-אגף שוק ההון, ביטוח וחיסכון**, 16 באוקטובר 2006.
- 19 אבישר, "בכירה בבנק ישראל: 'אנו שוקלים להקים מרכז סייבר בנקאי'".
- 20 עירית אבישר, "בנק ישראל לבנקים: מנו מנהל להגנה ממתקפות סייבר", *גלובס*, 21 ביולי 2014, <http://www.tbk.co.il/article/3120778>
- 21 **אתר רמו"ט**, <http://index.justice.gov.il/Units/ilita/Odot/Pages/Odot.aspx>
- 22 "המשטרה מקימה יחידה חדשה ללוחמת סייבר", **ערוץ 2**, 12 בנובמבר 2012, <http://www.mako.co.il/news-israel/local/Article-a65e89befe3fa31004.htm>
- 23 אביתר מתניה וטל גולדשטיין, "המטרה: שיתוף פעולה גלובלי מול איומי הסייבר", *IsraelDefense*, יוני 2013.
- 24 במצב בו השוק בנושא זה פרוץ והצרכן אינו יודע לזהות את איכות השירות, הצרכן וגורמים הקשורים עמו עלולים להיחשף לסיכוני סייבר, כולל לנזק בעת בדיקת חדירות.
- 25 תוחלת הנזק היא מכפלת אומדן הנזק למדינה (בהינתן פגיעה) כפול הערכת הסבירות (הסובייקטיבית) לפגיעה (ברמת ההגנה הנוכחית). הערכת הסבירות מתבססת גם על המודיעין שהתקבל בנושא. על כן, הערכת תוחלת הנזק היא דינמית.
- 26 כמה מהארגונים הללו כבר כלולים ברשימת ארגוני התשתיות הקריטיות המונחים על ידי רא"ם. עם זאת, ארגונים רבים וענפי משק חשובים מסוימים אינם כלולים ברשימה זו.
- 27 ניתן אמנם לתקוף ארגון בסייבר דרך ספקיו ואף דרך לקוחותיו (אם הם קשורים לרשת הארגונית), אולם ביכולתו להתגונן גם מפניהם. לכן, ארגון יכול להיות בעדיפות א' וספקיו בעדיפות ב'.
- 28 ניתן להניח שלמידנות יש יכולות תקיפה גבוהות ונשנות בסייבר לעומת תוקפים לא מאורגנים, אף שבתחום זה יתכנו בהחלט יוצאים מן הכלל.
- 29 ארגון מסוים יכול להיות בעדיפות א' בתרחיש ביטחוני ובעדיפות ב' בתרחיש אחר.

דגלים שחורים כחול-לבן: ייצוגי הסלפיה־ג'האדיה בישראל לאור עליית "המדינה האסלאמית"

אריאל קוך

בשנתיים האחרונות הפך ארגון הטרור "המדינה האסלאמית" ("דאעש") לאחד הגורמים המסוכנים, אשר עצם קיומו, מהותו ופעילותו מקרינים על מדינות רבות בכל רחבי העולם, קל וחומר במזרח התיכון. ארגון טרור זה, המניף את "הדגל השחור" כדגלו הרשמי, מייצג זרם קיצוני באסלאם האורתודוכסי (סוני), שקורא תגר על כל סדרי השלטון הקיימים ומבקש להחליפם במשטר אסלאמי שמחקה דפוסי התנהגות ואורחות חיים מהמאה השביעית. זרם זה מכונה "סלפיה־ג'האדיה" הוא נחשב כיום לביטוי הקיצוני ביותר של הפונדמנטליזם האסלאמי. זהו זרם הצומח במהירות רבה וצובר חסידים קנאים בכל רחבי העולם. מאמר זה בא לשפוך אור על זרם הסלפיה־ג'האדיה בכלל ועל חסידיו בתוך מדינת ישראל בפרט, כמו גם על ההדים שנוצרים בישראל נוכח עלייתו של גורם כוח חדש זה בעיראק ובסוריה.

מילות מפתח: סלפיה, סלפיה־ג'האדיה, "המדינה האסלאמית", ישראל, נאט"ם אבו סלים, נוצרים, יהודים, ג'האד עולמי, "אל־קאעדה", טרור, שריעה.

מבוא

סקירה של שירות הביטחון הכללי על חדירת האידיאולוגיה של "אל־קאעדה" לישראל, אשר פורסמה ב־2008, מצביעה על עלייה במספר ההתארגנויות המזוהות עם "אל־קאעדה" והג'האד העולמי באזור יהודה ושומרון (איו"ש) וגם בתוך

אריאל קוך הינו חוקר תעמולת־ג'האד במרחב הסייבר ודוקטורנט במחלקה ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת בראילן, תחת הנחייתו של פרופסור מיכאל מ' לסקר.

מדינת ישראל.¹ לפי מסמך אחר של השב"כ, שפורסם ב־2012, "העמקת ההזדהות עם רעיונות 'הסלפיה', במיוחד אלה של 'הסלפיה'ג'האדיה' [...] מגבירה את פוטנציאל האיום כלפי ישראל".² אמנם, התופעה "אינה בתחום הקונצנזוס בקרב ערביי ישראל", אך עם זאת, "קיים חשש כי צעירים המושפעים מדמויות דתיות כריזמטיות, הדוגלות באידיאולוגיה הלוחמנית של 'אל־קאעדה'³ [...] יראו ברעיונות 'הסלפיה'ג'האדיה' הצדקה דתית אידיאולוגית למעבר מתיאוריה לשלב המעשה, לרבות מימוש פעילות צבאית והפעלת טרור".⁴

יש לציין כי זרם הסלפיה'ג'האדיה נחשב כקיצוני בתוך המחנה האסלאמיסטי, ובכלל זה בישראל. בקרב ערביי ישראל מחנה זה מקורב לאחים המוסלמים יותר מאשר לקבוצות סלפיות ולארגונים רדיקליים, אם כי, כפי שנראה בהמשך, מגמת האסלאמיזציה, המשיכה לרעיון הסלפיה'ג'האדי ודרך כך התמיכה במדינה האסלאמית, הפכו אצלם לעובדה קיימת. החשש שאזרחי ישראל המוסלמים יעמיקו את הזדהותם עם הסלפיה'ג'האדיה מתקשר למסקנות שעולות ממחקרו של פרופסור סמי סמוחה מאוניברסיטת חיפה. סמוחה טוען כי מאז תחילת שנות האלפיים ישנה מגמת הסלמה ביחס של המיעוט הערבי בישראל כלפי הרוב היהודי, דבר שבא לידי ביטוי באי־קבלה של המדינה כמדינת הלאום של העם היהודי, ברצון להקים מדינה פלסטינית במקום מדינת ישראל וביחסים הבין־אישיים בין יהודים לערבים.⁵

עוד הוא טוען כי על אף ש"השנים 2003–2012 היו עשור אבוד בכל הנוגע ליחסי ערבים ויהודים",⁶ החיים המשותפים עם יהודים מעודדים תהליך של "ישראלזציה" ומאזנים ומפחיתים תהליכים כמו "פלסטיניזציה" (הזדהות לפי מרכיב אתני־פוליטי) ו"אסלאמיזציה" (הזדהות לפי מרכיב דתי) של המיעוט הערבי־ישראלי.⁷ לעומת פרופסור סמוחה, טוען פרופסור רפאל ישראלי מהאוניברסיטה העברית בירושלים כי "הישראלזציה של ערביי ישראל מתנפצת מול עינינו" וכי "יש איסלאמיזציה ברורה, ועובדה שבכל פעם שיש לנו התנגשות עם הפלסטינים הם מתייצבים לצידם; אם כפורעים או אם כרוב דומם ששומר על זכות השתיקה".⁸

ערוץ 10 של הטלוויזיה הישראלית ערך בחודש הרמדאן של שנת 2015 תחקיר שבדק האם קיימת הסתה בקרב המוסלמים בישראל נגד היהודים ואהדה ל"דאעש".⁹ התחקיר בחן דרשות שנישאו ב־15 מסגדים בתחומי מדינת ישראל והרשות הפלסטינית,¹⁰ ותוצאותיו הצביעו על שתי עובדות מרכזיות: הראשונה היא שמתרחש תהליך של הקצנה (רדיקליזציה), המתבטא בכך שמסגדים ודרשנים שקודם לכן לא נודעו כתומכי חמאס, משתמשים פתאום בשיח מיליטנטי ואלים שדומה, ולעיתים אף זהה, לשיח של חמאס על מסגד אל־אקצא; העובדה השנייה היא שמסגדים ודרשנים שהיו קודם לכן מזוהים עם חמאס

הקצינו את עמדותיהם והפכו להיות מזוהים יותר ויותר עם הסלפיה'ג'האדיה והמדינה האסלאמית.

בעמודים הבאים נבחן וננתח את מקור הדגלים השחורים, וכן את האידיאולוגיה הדתית העומדת מאחוריהם,¹¹ את נציגיהם בתוך ישראל ואת מידת האיום הנשקף מאידיאולוגיה זו וחסידיה. השאלה המרכזית עליה ינסה מאמר זה להשיב היא, האם ערביי ישראל עוברים תהליך של הקצנה המושפע מעלייתו והתעצמותו של ארגון "המדינה האסלאמית"? לשון אחר, האם אכן ישנה מגמה של סחף לכיוון הזרם הסלפיה'ג'האדי בקרב אזרחי ישראל המוסלמים? ואם כן, כיצד תהליך זה בא לידי ביטוי ומה משמעותו? שאלות אלו הן בעלות חשיבות מרובה, שכן מדובר בזרם המקרין בצורה ישירה על לא מוסלמים (כמו, למשל, יהודים, נוצרים או דרוזים) דרך הטפה ליישום חוקי השריעה וקריאה להשתתפות בג'האד, ובנוסף, רואה בערי ישראל יעד לתקיפה.¹² במטרה לענות על שאלות אלו אעשה שימוש בניתוח טקסטים (text analysis) של מקורות ראשוניים ומשניים, הנוגעים לזרם הסלפיה'ג'האדי בתוך ישראל, לביטוייו ולייצוגיו. במסגרת ניתוח זה, אשים דגש על פרסומים בכלי תקשורת בערבית ובעברית, וכן על הפעילות המקוונת של חסידי הסלפיה'ג'האדיה הישראליים ברשתות החברתיות.

בבואנו לבחון את הזרם הסלפיה'ג'האדי בישראל, ראוי לשים לב לכך שיש תיעוד דל ורק מעט מאוד עדויות ממקור ראשון על אודותיו. זאת ועוד, סביר להניח כי חסידיו של זרם זה פועלים בחשאיות מחשש למעצר. חוסר במידע כזה מקשה על הבנת המניעים הפסיכולוגיים, החברתיים, המשפחתיים, הדתיים או הטכנולוגיים שהשפיעו על החלטתו של פלוני לעזוב את מדינת ישראל בכדי להצטרף ל"מדינה האסלאמית". מחקר עתידי, אשר יתבסס על חקר עצורים, על עדויות אישיות או על צוואות של ג'האדיסטים שנהרגו, יצטרך לבדוק מניעים אלה לעומק.

בעייתיות נוספת נוגעת למטיפים סלפים-קיצוניים שפועלים בקרב ערביי ישראל. לאלה יש מרחב פעולה מוגבל מאוד, בין אם במסגדים ובין אם במרחב הסייבר: הם אינם יכולים להביע את דעתם בצורה חופשית מחשש להאזנות של כוחות הביטחון הישראליים שיובילו למעצרים; הם גם אינם יכולים לפעול בצורה חופשית במרחב הסייבר. הוכחה לנכונותו של החשש ומידת רצינותו ניתן למצוא במעצרו המתקשר של השייח' נאט'ם אבו סלים סכאפה מנצרת, שבמעצרו התבססה התביעה הן על דרשותיו במסגד שעמד בראשו (שהאב א'דין) והן על פעילותו במרחב הסייבר.

דגלים שחורים בישראל

במהלך מבצע "צוק איתן" נצפו במדינת ישראל דגלים שחורים שהונפו במהלך הפגנות. דגלים אלה מוכרים לציבור, לאמצעי התקשורת ולמקבלי ההחלטות עקב השימוש שעושים בהם ארגוני טרור כמו "אל־קאעדה", ובעיקר "המדינה האסלאמית" (לשעבר דאעש). בעקבות הנפת הדגלים, ולאור הידיעות על טבח עם שמבצעים אנשי "המדינה האסלאמית" בבני מיעוטים בעיראק, פנתה חברת הכנסת איילת שקד לשר הביטחון משה יעלון בבקשה להוציא את "המדינה האסלאמית" אל מחוץ לחוק.¹³ ב־3 בספטמבר 2014 הכריז שר הביטחון על ארגון "המדינה האסלאמית" כ"התאחדות לא חוקית" ואסר על כל קשר אתו.

יום לאחר מכן התפרסמו ידיעות, לפיהן יש הוראה לגורמי אכיפת החוק בישראל לפעול להסרת דגלים המזוהים עם חמאס (הדגל הירוק), דאעש (הדגל השחור) וחזבאללה.¹⁴ ב־10 בספטמבר 2014 כינס ראש הממשלה בנימין נתניהו דיון בהול של הקבינט, שהוקדש לאיום שנשקף מצד "המדינה האסלאמית". הדיון, בו השתתפו שרים בכירים, ראשי מערכת הביטחון והיועץ המשפטי לממשלה, עסק בהחמרת האכיפה נגד גילויי תמיכה או הזדהות עם הארגון, באיתור פעילים ומזדהים אתו ובסיכול ניסיונות להקים תאי טרור שלו במדינת ישראל.¹⁵

החקיקה נגד "דאעש" באה בתגובה למספר הגדל של ביטויי התמיכה בארגון "המדינה האסלאמית" שהופצו בחודשים שקדמו לכך בשטח ישראל, בין היתר בשטח הר הבית בירושלים.¹⁶ כך, למשל, תמונה שהועלתה והופצה על ידי חשבון הטוויטר *DefenderISIS@* ב־28 במארס 2014, הראתה אדם שמחזיק שלט עליו נכתב "איחולי חיבה ואהבה מירושלים לפאר האומה [האסלאמית] אבו בכר אל-בגדאדי אל-קַרְיָשִׁי",¹⁷ מנהיג "המדינה האסלאמית". דגלים שחורים הונפו גם בהפגנת הזדהות עם תושבי רצועת עזה שנערכה בעכו ביולי 2014 במחאה על הפצצות צה"ל ברצועה.¹⁸

אתר האינטרנט הישראלי "חדשות 0404" דיווח פעמיים מאז תחילת מבצע "צוק איתן" על הופעת דגלים שחורים בתוך העיר נצרת.¹⁹ לפי הדיווחים של "חדשות 0404", דגל שחור נתלה ממרפסת אחת הדירות בנצרת, וכלי רכב עליהם מדבקת דגל שחור נצפו בעיר. לפי דיווחים אחרים, דגלים שחורים נצפו "בעכו, בנצרת, באום אל־פחם, בכפר כנא, בסח'נין ובמזרח ירושלים".²⁰

פורטל החדשות הערבי־נוצרי "סטאר־2000" דיווח בסוף יולי 2014 על הצבת שלט ובו הדגל השחור מול כנסיית הבשורה בנצרת, שהיא מן המקומות הקדושים ביותר לנצרות.²¹ לפי דיווח זה, בשנים האחרונות נתקלים בני הקהילה הנוצרית בצפון ישראל ועולי רגל נוצריים באיומים, בעוינות ובהתרסה מצד גורמים אסלאמיים קיצוניים שקוראים תגר על האמונה הנוצרית. אם בעבר

היו הנוצרים מורגלים בהתרסה שבאה לידי ביטוי בהנפת דגלים ירוקים,²² כיום מונפים הדגלים השחורים.²³ כך, למשל, באוקטובר 2014 רוססה כתובת "דאעש בדרך" ליד היישוב הנוצרי בענה שבגליל,²⁴ שהצטרפה למערך שלם של סרטוני תעמולה המופצים באינטרנט ומראים את הצפוי לקרות כאשר "דאעש מגיע".

יהודים, נוצרים ו"המדינה האסלאמית"

האיום הגלום ב"מדינה האסלאמית" – ארגון שהכריז על היותו "ח'ליפות"²⁵ ועל מנהיגו כ"ח'ליף" (מנהיג המוסלמים בכל העולם הסוני) – משפיע בצורה ישירה על הנוצרים במזרח התיכון. למשל, בעיר מוצול בצפון עיראק, שנכבשה בידי לוחמי "המדינה האסלאמית", הועמדו בפני הנוצרים שלוש ברירות: להתאסלם, להישאר במקומם ולהיות כפופים לחוק האסלאמי תחת הגדרה של בני חסות ("הַל אִי־ד'מַה"), הנדרשים לשלם מס גולגולת ("ג'ז'יה"), או למות. המוני נוצרים ברחו מהעיר והפכו לפליטים, כשהם מצטרפים לבני מיעוטים אחרים שמעליהם מרחפת סכנת מוות.²⁶

לעומת הנוצרים, מעמד היהודים בעיני "המדינה האסלאמית" נחות אף יותר. לתפיסתם, הנביא מוחמד נלחם, ניצח והשפיל את היהודים של חצי האי ערב, ועל כן חייבים גם ממשיתנו כיום לנצח את היהודים ולהשפילם. הקמתה של מדינה יהודית נתפסת כהתגרות ישירה באללה, דבר שהביא לשימוש במונחים דתיים בכדי להצדיק מאבק אלים ואי־השלמה עם קיומה של ישראל:²⁷ "הואיל ומחמד עצמו הפעיל ג'האד [...] תקפה מצוותו ללא הרף",²⁸ ומאחר וזוהי מצוותו, שואפים הסלפים להגשימה. ואכן "המדינה האסלאמית" בפרט וחסידיה הסלפיה'ג'האדיה בכלל מיישמים כיום הן את השריעה והן את הג'האד נגד הלא מוסלמים. דוגמאות לכך אפשר למצוא לא רק בעיראק ובסוריה, אלא גם במדינות ברחבי העולם.

האיום שמציבים תומכי "המדינה האסלאמית" בפני הנוצרים בישראל, הביא לפתיחתו של עמוד פייסבוק בשם "חושפים אנשי דאעש בישראל", אשר כשמו כן הוא – נועד לחשוף ערבים ישראלים המזדהים עם ה"ח'ליפות".²⁹ מפעיל העמוד, אדם שהזדהה בשם הבדוי "יוחנא", טען בראיון טלפוני לתוכנית הטלוויזיה "צינור לילה" (13 באוגוסט 2014) כי חשף יותר מ־300 "תומכי דאעש" ישראלים וכי אלה מאיימים על חייו ועל חיי חבריו בשל פעילותם בעמוד הפייסבוק.³⁰ לדבריו, אחד מהערבים־הישראלים שנחשפו כתומכי "דאעש" קרא להחזיר את הדגל השחור לנצרת ואיים כי "צריך לעשות פיגוע" בעיר; אחר איים כי יערוף את ראשו של "יוחנא", אשר הביע בשל כך חשש לחייו.

שאדי חלול, איש "הפורום לגיוס נוצרים לצה"ל",³¹ אמר כי לדעתו, לעליית "המדינה האסלאמית" יש השפעה ישירה על ערביי ישראל המוסלמים והנוצרים כאחד: "מעגלים רחבים מאוד בקרב האוכלוסייה המוסלמית בישראל מזדהים עם

דאעש [...] רק חלקם נותנים לכך כעת גם ביטוי חיצוני". הוא טען כי "הנפת דגלי דאעש מלווה בשיח נרחב על חיסול הנוצרים והיהודים ה'צלבנים' בישראל".³² כבן המיעוט הנוצרי, חלול חושש ש"אם יהיו באיזה שלב התפרעויות, הן ינצלו את המומנטום להתארגנות משמעותית יותר – תחילה נגד נוצרים, ובהמשך נגד ישראל בכלל".³³

כתבה שפורסמה באתר Ynet ב־6 בספטמבר 2014 קובעת כי יותר ויותר ערבים ישראלים מזדהים עם "המדינה האסלאמית", מה שמגביר את המתיחות בתוך המגזר הערבי־מוסלמי במדינה. כך, למשל, לאחר שאימאם שהטיף במסגד בצפון הביע את תמיכתו בארגון "המדינה האסלאמית" יצאו נגדו המתפללים במקום ודרשו לסלקו.³⁴ במקום אחר אמר מתפלל כי "דאעש הם היחידים היכולים להקים מדינה אסלאמית, וטוב שהם מענישים אנשים. אני מקווה שהם יגיעו לארץ". לפי הכתבה ב־ Ynet, דבריו אלה הובילו לקטטה.³⁵ שייח' חמאד אבו דעאביס, ראש הפלג הדרומי של התנועה האסלאמית בישראל, אמר לפי אותה כתבה, כי "בארגון דאעש מעלים דרישות סבירות, כמו הקמת מדינה לאסלאם, אבל השיטות שלהם להשגת המטרות גורמות לחששות מצד מדינות רבות בעולם". למרות זאת, השייח' לא מצא לנכון לגנות אותן "שיטות". שייח' אחר, מאזור הגליל, אמר כי הוא "אישיית תומך בדאעש", ותושב טירה שבמשולש העיד בכתבה כי הוא מכיר אנשים שהחלו לתמוך ב"מדינה האסלאמית" וכי בעירו ישנם לפחות אלף תומכים בארגון.³⁶

הדגל השחור בין הסלפיה לסלפיה'ג' האדיה

בכדי להבין תופעה כמו "המדינה האסלאמית", צריך להבין מהי הסֶלְפִּיָה (سلفية).³⁷ תנועת הסלפיה היא "תנועת הבראשית של התחייה האסלאמית במאה ה־20". משמעות המילה "אל־סלף" (السلف) היא "אב קדום", והמילה "סלפיה" באה לתאר את "ההליכה בדרך אבות האסלאם".³⁸ הסלפיה נובעת מתוך הפוונה, הצורך והרצון לטהר את "האסלאם מן הפגמים שדבקו בו ושיבה אל ימי 'תור הזהב' של האסלאם [תקופת ימי חייו של הנביא] – מחמד והח'ליפים הראשונים".³⁹ הקריאה לסלפיה בישרה על תחילתו של מירוץ בין קנאים שהתחרו ביניהם מי מדמה את בני דורו של הנביא מוחמד הן בדיבור והן במעש, תוך התרחקות "מכל שטרם נודע לדור הנביא".⁴⁰ יתרה מכך, הקריאה לסלפיה משמעה "התנגדות לוחמנית לדמוקרטיה ולחירות האזרחים".⁴¹

המושג "אבות האסלאם" נובע מהמושג "הקדמונים הצדיקים" (או "הראשונים ישרי הדרך" – אל־סלף א־צאלח) ומספק השראה לנאמני הסלפיה'ג' האדיה שרוצים לשחזר את ניצחונות האסלאם בתקופת מוחמד והח'ליפים.⁴² תקופה זו התאפיינה בכיבושים נרחבים ומהווה "מופת ומקור השראה למוסלמים הקיצונים

[הסלפים]:⁴³ הפיגועים המבוצעים בידי "המדינה האסלאמית" מוצדקים בכך שהם חיקוי מעשיהם של "הקדמונים הצדיקים".⁴⁴

שייח' סלפי המתגורר בשטחי הרשות הפלסטינית טען בראיון ל"מעריב" כי תנועת הסלפיה אינה תנועה אלימה, אלא כזו המתמקדת בהפצת האסלאם (דְעוּהָ). לדבריו, הסלפיה התפצלה לשתי זרועות – סלפיה שכלית (סלפיה דעויה) וסלפיה הג'האדיה.⁴⁵ בעוד הראשונה אמונה על הכשרת לבבות וקריאה להפצת האסלאם ברחבי העולם (כמו תנועת ה"תבליע"),⁴⁶ השנייה דוגלת בפעולה אלימה במטרה לייסד את שלטון האל עלי אדמות כאן ועכשיו. הסלפיה הג'האדיה היא המקור לארגוני טרור המזוהים עם הג'האד העולמי, החותרים הלכה למעשה לאותה מטרה.

הרעיון הסלפי והרדיקליזם האסלאמי צמחו בהקשר ישיר ועקיף למדינת ישראל והמערב ושורשיהם נעוצים בתקופת השלטון הבריטי במזרח התיכון, בדגש על מצרים וארץ ישראל (פלשתינה המנדטורית).⁴⁷ חאג' אמין אל-חוסייני, המופתי של ירושלים, למד במצרים באוניברסיטת "אל-אזהר" אצל מוחמד רשיד רֶדְ'א, מחשובי התיאורטיקנים המוסלמים במאה העשרים, שהניחו את התשתית לצמיחת זרם הסלפיה של ימינו.⁴⁸ תלמיד נוסף של רד'א וחברו של המופתי היה חסן אל-בְּנָא, מייסד "האחים המוסלמים".⁴⁹ יתכן כי המופתי, שהיה נאמן לרעיון הפאן-אסלאמי,⁵⁰ היה מוגדר כיום כ"סלפי" ואולי אף כ"סלפי-ג'האדי", שכן הוא התנגד ללבוש מערבי, הסית לרצח יהודים ו"בוגדים" (ערבים שמכרו קרקעות ליהודים). קרא למלחמת קודש עולמית נגד היהודים בארץ ישראל ובעולם, ונגד המערב הדמוקרטי, ופעל במרץ למימוש רעיונותיו ומיזמותיו.⁵¹

מספר קבוצות מוסלמיות חמושות פעלו בארץ נגד היישוב היהודי בתקופת המנדט הבריטי. הקבוצה האידיאליסטית, הפעילה והחשובה ביותר הייתה "אל-כפ אל-סֻד" ("היד השחורה") של שייח' עז א-דין אל-קסאם (1883–1935). אל-קסאם, סורי במוצאו, קיבץ תחתיו קבוצה קטנה של אנשים שהתחייבו לדרך המאבק האלים נגד היהודים מזה והבריטים מזה. בדומה למופתי ואל-בנא, גם הוא למד באל-אזהר, והושפע מהוגי הסלפיה. גישתו כלפי היישוב היהודי, שהפכה ברבות השנים לסמל ו"דוגמא שלאורה יש ללכת", הייתה קיצונית אף יותר מזו של המופתי.⁵² הזרוע הצבאית של חמאס, כמו גם הרקטות המשוגרות אל עבר ערי ישראל על ידי פעילי הארגון וארגונים אסלאמיים נוספים, נקראות על שמו. בשנת 1953 נוסד בירושלים ארגון "חֻזַב א-תחריר" ("מפלגת השחרור") בידי המטיף תקי א-דין אל-נְבֵהֶאֱנִי. ארגונו קרא תגר על השלטונות בארצות ערב ועל רעיונות פוליטיים שהיו שכיחים באותה תקופה (לאומיות, פאן-ערביות, האידיאולוגיה הפוליטית של "האחים המוסלמים") וביקש להחיות את מוסד הח'ליפות.⁵³ הג'האד, מבחינתו של נבהאני, נחשב למכשיר באמצעותו המדינה

האסלאמית העתידית תרחיב את שטחיה אל תחומי "דָאָר אַל-חָרֵב".⁵⁴ מלחמת ששת הימים הייתה כקו שבר בעולם הערבי המוסלמי.⁵⁵ לאחריה החלו התיאוריות שפותחו בידי הוגי דעות כגון אל-נבהאני, סיד קָטֵב⁵⁶ והשייח' ד"ר עבדאללה עֶזְאָם⁵⁷ להתגבש לכדי משנה סדורה למאבק קדוש ועולמי למען ח'ליפות אסלאמית חדשה. שלושה אלה, יחד עם אוסאמה בן לאדן, הניחו את אבני הדרך ליסודו של זרם הסלפיה'ג' האדיה כיום. על אף השוני ביניהם, נראה שרעיונותיהם הותכו יחדיו, וביכולתם להסביר את מה שמוכר כיום בתואר "המדינה האסלאמית".

בנובמבר 2013 פורסם באינטרנט סרטון וידאו בו מתועד איש "חזב אֶת-חֲרִיר" כשהוא מטיף למלחמה ביהודים ונגד ויתור על אדמה אסלאמית כמו יפו או חיפה.⁵⁸ לפי מטיף זה, "אדמת פלסטין היא אדמה אסלאמית ואדמת נְקֶה⁵⁹ ואין היתר לוותר עליה". המסר ליהודים ברור: "אין לנו עבורם אלא החרב, עד שיגיע היום [יום הדין] בו האבנים והעצים יקראו: הוּ עבדוּ של אללה, הוּ מוסלמי, זהו יהודי מאחורי, בוא והרגהו".⁶⁰ "חזב אֶת-חֲרִיר" אמנם נחשב בעולם כארגון לא אליים שפעילותו הפוליטית לגיטימית וחוקית,⁶¹ אך האידיאולוגיה שלו חופפת במידה רבה לזו של ארגונים סלפים אחרים, אשר לא בוחלים בשימוש באלימות קיצונית לצורך קידום מטרותיהם. יחד עם זאת, אף ש"חזב אֶת-חֲרִיר" דוחה מבחינה רשמית אלימות, הוא מקבל, כפי שהבחינו חוקרים שונים, את זכותם של מוסלמים (סונים) להגנה עצמית באמצעים אלימים.⁶²

ההתייחסות לישראל כאדמת וקף מזוהה אמנם יותר עם השיח של חמאס, אך האמירה המצוטטת לעיל של איש "חזב אֶת-חֲרִיר" מבטאת דחייה מוחלטת של רעיון הוויתור על אדמות שהיו בבעלות אסלאמית בעבר, דהיינו – אדמות שהיו שייכות לח'ליפויות האסלאמיות השונות. כך או כך, מדובר בארגון שמסית בצורה חריפה לא רק נגד יהודים והמערב, אלא גם נגד כל סוג שלטון שאינו סלפי טהור ואינו מיישם את השריעה. זוהי נקודת ההשקה של "חזב אֶת-חֲרִיר" עם הזרם הסלפיה'ג' האדי.

הפעילות החברתית-הסברתית שחסידי הסלפיה'ג' האדיה עושים במסגדים, ברחובות ובמרחב הסייבר כאחד מגדילה את טווח השפעתם על האוכלוסייה הרחבה ומובילה בהכרח להקצנה.⁶³ ויליאם לורנס וחיים מלכה בחנו את צמיחת הדור החדש של הסלפיה'ג' האדיה בצפון אפריקה, אותו הם מכנים "הקיצוניות החדשה". דור זה מאופיין בפעלתנות חברתית ובניסיון ללכת לקראת אוהדים פוטנציאליים כאמצעי להתבססות בקרב האוכלוסייה. אמנם, חסידי זרם זה אינם מצליחים לסחוף המונים, אך הם מהווים גורם מסוכן שחותר תחת אושיות המדינה ובעל יכולת לערער את יציבותן של ממשלות חלשות.⁶⁴

מה משמעותו של הדגל השחור שמעורר הדים כה רבים, ואולי אף פניקה, ברחבי העולם? לפי "המרכז ללוחמה בטרור של המכללה הצבאית "ווסט-פוינט"

בוירג'יניה, ארצות הברית, הדגל השחור ייצג בעבר את הנביא מוחמד וממשיכיו הח'ליפים ושימש בתור דגל המלחמה שלהם.⁶⁵ עבור התנועה האסלאמיסטית של זמננו, "הדגל השחור מסמל גם ג'האד התקפי וגם את תומכי הקמת הח'ליפות האסלאמית מחדש".⁶⁶ לדגל זה, עליו חקוקה ה"שְהָאֲדָה",⁶⁷ משמעות רבה עבור ארגון "המדינה האסלאמית" שצמח בעיראק.⁶⁸ דגל זה הונף לראשונה בעיראק כדגלה של השושלת העבאסית,⁶⁹ שבירתה הייתה בגדאד – כיום יעד לכיבוש של "המדינה האסלאמית".

השימוש שנעשה בדגל השחור נובע מרצונם של הסלפים לחקות את הנביא מוחמד. דגל זה עלה לתודעה העולמית עקב השימוש שנעשה בו בידי אוסאמה בן לאדן, מנהיג ארגון "אל-קאעדה", ובידי ארגונים שונים, אלימים במעש או ברטוריקה.⁷⁰ "חזב א-תחריר", למשל, הוא דוגמה לתנועה סלפית לא אלימה (במעש) המבקשת לחדש את הח'ליפות ומשתמשת בדגלים שחורים ולבנים בתור מייצג. למעשה, השימוש של "חזב א-תחריר" בדגלים השחורים קדם לשימוש שעושים בו ארגוני ג'האד סלפים. יחד עם זאת, אין ספק שמאז הופעת "אל-קאעדה" על במת ההיסטוריה (וכיום "המדינה האסלאמית"), דגל זה הפך למזוהה קודם כל עם הטרור הסלפי-ג'האדי. הג'האדיסטים "השתלטו" בעזרת אלימות על "זכויות היוצרים" בנוגע לשימוש בדגל זה, והוא הפך למיצגם. התעצמותם, המלווה באימוץ הדגל השחור, מצביעה על רצון להתחבר לגורם כוח הצובר תאוצה.

בין "אביב ערבי" ל"חורף אסלאמי"

כאשר פרצו האירועים אשר כונו "האביב הערבי", ודגלים שחורים הונפו במדינות רבות, לעיתים תוך זעקות "אובאמה, אובאמה, כולנו אוסאמה",⁷¹ העלה הדבר חששות מפני נחשול אסלאמי-קיצוני שעתיד להתגלות כ"חורף ג'האדי".⁷² ד"ר וויליאם מק'קנטס (McCants), מומחה לחקר האסלאם הרדיקלי ממכון ברוקינגס, ניסה להרגיע את החששות במאמר שפרסם תחת הכותרת "דגל שחור", בו טען כי לפני שלוחצים על "כפתור הפאניקה", ראוי לזכור כי הופעת הדגלים השחורים בהפגנות לא בהכרח מצביעה על נוכחות של תומכי ג'האד או של ארגון טרור ג'האדי כזה או אחר.⁷³ מק'קנטס טען כי ייתכן והופעת הדגלים השחורים בהפגנות ברחבי העולם הערבי היא ביטוי לתופעות שונות, הכוללות צעירים המנצלים את החופש שבידיהם בכדי להפחיד את הוריהם; שימוש בידי סלפים המשמיעים את כעסם בציבור בעזרת סמל מוכר שמכה בהלם; והבעת תקווה בסגנון "הלוואי והייתם פה", המשקפת שאיפה ומשאלת לב יותר מאשר מציאות. האם טענה זו של מק'קנטס תקפה לגבי ישראל? האם היא תקפה גם יותר מארבע שנים לאחר פרוץ האירועים שזעזעו את המזרח התיכון? אי אפשר להתעלם מן העובדה כי הנפת הדגל השחור בידי פעילים סלפים מתרחשת כיום על רקע

עלייתו של גורם כמו "המדינה האסלאמית" בסוריה ובעיראק, אשר הפך למוקד של תשומת לב עולמית.

גורמי ביטחון ישראליים, שהתראיינו בעילום שם לחדשות ערוץ 2, טענו כי כעשרים ערבים ישראלים הצטרפו לארגוני ג'האד עולמי הנלחמים בסוריה ובעיראק.⁷⁴ מכתבה שעסקה בנושא זה עולה כי מדובר בתהליך שהתפתח רק בשנים האחרונות, בעיקר מאז שמלחמת האזרחים בסוריה "נחטפה" בידי כוחות ג'האדיסטים. לפי אחד המרואיינים בכתבה, "בשנה האחרונה יש הקצנה גדולה מאוד בכמה ישובים בדואים בנגב וערבים בצפון בכל הנוגע ליישום חוקי 'השריעה'. גם כאלה שהיו חילונים נשאבו והושפעו מהרעיונות הקיצוניים".⁷⁵

במילים אחרות, יותר ויותר אנשים מקבלים השראה מ"המדינה האסלאמית", מושפעים ממנה ונמשכים אליה. זוהי תופעה שאינה ייחודית לישראל והיא מתרחשת בכל רחבי העולם, אך בהקשר ישיר למזרח התיכון. פעילות ג'האדיסטים במרחב המזרח תיכוני, "בסיני ובמיוחד [...] בסוריה, מחזקת את התמיכה בהם בגדה", נכתב ב"הארץ",⁷⁶ לאחר שכוח מיוחד של שב"כ וצה"ל הרג שלושה פעילי סלפיה'ג' האדיה ליד חברון.⁷⁷ אם אכן הסלפים הם כוח עולה בגדה המערבית, יש לבחון האם הם גם כוח עולה בקרב ערביי ישראל.

ביטויי וייצוגי הג'האד העולמי בישראל

לפי שירות הביטחון הכללי, התארגנויות סלפיות ג'האדיות בארץ עסקו בתכנון פיגועים וגילו שאיפה לצאת לחזיתות ג'האד כמו צ'צ'ניה ואפגניסטן. במסמך של השב"כ מ'2012 נכתב כי "במגזר הערבי בלטה באחרונה הזדהות עם רעיונות 'הסלפיה'ג' האדיה'. למרות שמדובר בתופעה מצומצמת, ניכר כי היא תופסת אחיזה ומהווה מוקד משיכה לצעירים קיצוניים במגזר".⁷⁸

תאי טרור שקיבלו השראה מ"אל-קאעדה" והזדהו עם משנת הארגון נחשפו באזור ירושלים והמשולש (ג'לג'וליה).⁷⁹ בשנת 2008 עצרו כוחות הביטחון שני בדואים מרהט אשר קיבלו השראה מהג'האד העולמי ותכננו לבצע פיגועים בישראל.⁸⁰ בכל המקרים הללו מילא האינטרנט תפקיד מרכזי ונכח בכל שלב – מרגע קבלת ההשראה דרך התכנון ועד הביצוע או הניסיון לביצוע.⁸¹

בין השנים 2010–2011 גדע שירות הביטחון הכללי את צמיחתו של תא טרור המזוהה עם "אל-קאעדה" והונהג בידי השייח' נאט'ם אבו סלים סכאפה, האימאם של מסגד שהאב א-דין בנצרת ומייסד "ג'מאעת אנצאר אללה בית אל-מקדס אל-נאצרה" ("קבוצת תומכי האל ירושלים נצרת"). תא טרור זה, אשר חלק מחבריו ניסה להגיע לסומליה לצורך מימוש האידיאולוגיה שלו,⁸² עומד מאחורי רצח נהג המונית יפים ויינשטיין (נובמבר 2009), תקיפות של יהודים ונוצרים ותכנון פיגועים וחיטופות של אזרחים וחיילים.⁸³

ככל הידוע, קבוצתו של אבו סלים סכאפה הייתה הביטוי הסלפיה'ג'האדי המאורגן הראשון שהופיע בתוך שטחה של מדינת ישראל. קבוצה זו היוותה איום ברור על מי שנתפס בעיני חבריה כ"אויבי האסלאם" – אזרחים ישראלים לא מוסלמים, חיילים ואפילו האפיפיור.⁸⁴ השופטת במשפטו של אבו סלים אמרה כי "אין לראות בפרסומיו של הנאשם אמירות תמימות, אלא התניית דרך להשלטת תורתו המזדהה עם אל-קאעדה והג'יהאד העולמי בכוח באמצעות טרור". היא הוסיפה כי "אלמלא הופסקה פעילותו, היו פעולות הטרור של מאמיניו מתרחבות".⁸⁵ לפי הכרעת הדין, הקהל שנחשף לתעמולה של אבו סלים במסגד, בחדרי חדרים או ברשת האינטרנט מנה אלפי בני אדם. "כאשר מספר כה גדול של אנשים נחשף לתכנים אלו, גובר הסיכוי כי לפחות אחד או אחדים מתוכם יחליט לפעול בהתאם לאותם תכנים ויעשה מעשה אלימות או טרור".⁸⁶

האיום הגלום בחסידיו של אבו סלים סכאפה – פעילי הסלפיה'ג'האדיה הישראלים – ממשיך להיות רלוונטי גם כיום. למעשה, הוא אף גובר נוכח פעילותו של ארגון הטרור "המדינה האסלאמית", שכוחו מתעצם עד כדי כך שהוא מוגדר כאיום על מדינות רבות ברחבי העולם, כולל ישראל.

לחפש דגלים שחורים בפייסבוק

כיצד ניתן לדעת אם מישוה "תומך" או "מזדהה" עם הסלפיה'ג'האדיה בכלל ועם ארגוני טרור כמו "אל-קאעדה" או "המדינה האסלאמית" בפרט? מה מצביע על כך שפרופיל פייסבוק או טוויטר מסוים הוא "תומך דאעש"? לחסידי הסלפיה'ג'האדיה ברשתות החברתיות יש מאפיינים משותפים; הדגל השחור הוא אחד מהם. מאפיינים נוספים הם ביטויי הערצה למנהיגים בולטים בתנועת הג'יהאד העולמי (כמו בן לאדן או אבו מצעב אל-זרקאוי⁸⁷); הפצת תמונות וסרטוני תעמולה; מעקב אחר מטיפים או קבוצות המזוהים עם הסלפיה'ג'האדיה; כתיבה ושיתוף של הודעות תמיכה ב"ג'האד" (כרעיון ובמעשה) ובנציגו ("ה'מג'אהדין"), או לחילופין איום על "אויבי האסלאם".

לפי מחקר שנערך על ידי מכון "פיו" (Pew), פייסבוק היא הרשת החברתית המועדפת על הגולשים באינטרנט על פני שאר הרשתות (טוויטר, אינסטגרם ועוד).⁸⁸ על פי נתונים של חברת "אלקסה" (Alexa), המדרגת אתרי אינטרנט, האתרים הפופולריים בישראל הם מנוע החיפוש גוגל, פייסבוק, יוטיוב ו-Ynet. הרשת החברתית טוויטר ממוקמת רק במקום ה-17.⁸⁹ את הנתונים הללו אפשר להשליך גם על המגזר הערבי בישראל.⁹⁰ אם פייסבוק היא הרשת המועדפת על בני מגזר זה, סביר להניח שמרבית הפעילות של חסידי הסלפיה'ג'האדיה בישראל תיעשה גם היא ברשת חברתית זו. מאחר וכך, ניתן להגיע מחבר פייסבוק אחד לעשרות ומאות של חברים אחרים ולבחון את המידע שהם מפרסמים.

לפי "יוחנא", מנהל עמוד הפייסבוק "חושפים אנשי דאעש בישראל", הוא מצא כ-300 חשבונות פייסבוק של "תומכי דאעש". אחד מהם הוא "אבו מצעב א-צפוני" ששמו האמיתי הוא רביע שחאדה.⁹¹ א-צפוני ציין כי נצרת עילית היא עיר מגוריו וכי למד הנדסה במכללת אורט סינגלובסקי בתל אביב.⁹² כיום הוא נמצא בסוריה. הכינוי "אבו מצעב א-צפוני" יכול להצביע על קשר לכפר צפוני,⁹³ וכנראה גם על הזדהות עם אבו מצעב אל-זרקאוי.

אבו מצעב א-צפוני מתועד בסרטון וידאו שהופץ באינטרנט בחודש מאי 2014 כאשר הוא פונה לנוצרים ולעלווים ואומר כי הוא וחבריו "אוהבים את המוות למען אללה יותר מאשר אתם אוהבים את החיים". הוא אף איים כי הוא וחבריו באו לשתות את דם "הטעים" של העלווים.⁹⁴ בראיון לאתר האינטרנט של העיתון "בָּל אל-עֶרְב", מבהיר א-צפוני כי אינו נלחם למען הפלת משטר אסד בסוריה אלא במטרה לייסד מדינה אסלאמית. היעד הבא שלו הוא שחרור פלסטין ומסגד אל-אקצא. לדבריו, "לא אחזור לפלסטין האהובה אלא ככובש".⁹⁵

הזדהותם של חסידי הסלפיה'ג' האדיה מישראל עם "המדינה האסלאמית" באה לידי ביטוי במילים, כמו במקרה של עדנאן עלא א-דין,⁹⁶ עורך דין מנצרת שפרסם את החדית' שהוזכרה קודם וקוראת להרג יהודים ביום הדין.⁹⁷ ב-8 בספטמבר 2014 העלה א-דין לעמוד הפייסבוק שלו תמונה מתוך סרטון הוצאתו להורג של סטיבן סוטלוף, עיתונאי יהודי בעל אזרחות ישראלית-אמריקאית, שנחטף בידי מורדים סוריים, נמכר לארגון "המדינה האסלאמית" והוצא להורג בעריפת ראש בידי בריטי המכונה "ג'האדי ג'ון". את התמונה פרסם א-דין תחת הכותרת "קורבן המדבר אנגלית שוטפת מהלך אימים על הכופרים [...] האם נראה קורבן המדבר עברית?!"⁹⁸

עדנאן עלא א-דין לא נשאר ב"שלב התיאוריה", ובינואר 2015 דווח כי נעצר יחד עם שישה מחבריו. התברר כי עמד בראש חוליה המזוהה עם "המדינה האסלאמית".⁹⁹ החוליה השתתפה במפגשים עם מטיף סלפיה'ג' האדי "בכיר ומוכר בצפון", עמדה בקשר עם פעילי "המדינה האסלאמית" בסוריה ובעיראק, כולל ישראלים אחרים, ואף התאמנה בשחיטת כבשים, כנראה כהכנה לקראת שחיטת בני אדם.¹⁰⁰ מדברים אלה עולה שיש לאזרחי ישראל המוסלמים דמות וסמכות רוחנית לנהות אחריה (אותו שייח' בכיר ומוכר מהצפון), וכי אלה מביניהם המעוניינים להצטרף לארגון "המדינה האסלאמית", ואלה שכבר הצטרפו אליה, מודעים זה לזה.

עוד ועוד ערבים ישראלים נמשכים ל"מדינה האסלאמית" – "להיט שכולם מדברים עליו ורוצים להיות חלק ממנו".¹⁰¹ לא מעטים מהם ניסו לצאת לסוריה בכדי להצטרף ל"ח'ליפות", אך נתפסו.¹⁰² אחרים עוכבו מיציאה מהארץ, כמו הישראלי פרים מְרֶסֶל ח'אלד אבו צאלח, המתגורר לפי עמוד הפייסבוק שלו

בסח'נ'ן. אבו צאלח פרסם ב־1 באוגוסט 2014 צילום של צו עיכוב יציאה מהארץ שהוצא נגדו לאור "חשש ממשי שיציאתו [...] עלולה לפגוע בביטחון המדינה"¹⁰³. תוקפו של הצו היה עד 30 באוגוסט 2014. אבו צאלח היה אחד החברים של עדנאן עלא א־דין בפייסבוק ובחוליה שבראשה עמד.

כפי שניתן לראות, ישנם תומכי ג'האד עולמי בישראל שציינו בריש גלי את מקום מגוריהם, וכך מקל הדבר על זיהוים כישראלים. עם זאת, ישנם כאלה המסתירים את פרטיהם האישיים, ולמרות זאת אפשר לדלות מידע לגביהם ולגבי חבריהם. דוגמה לכך מצויה בעמוד הפייסבוק של "ג'בארין-ג'בארין", שלא מציין מהיכן הוא. עם זאת, מאחר והעמוד פתוח לציבור, אפשר לראות את שלל ביטויי ההערצה שלו לארגון "המדינה האסלאמית" ומנהיגיו בהווה ובעבר.¹⁰⁴ לבעל חשבון זה יש 373 חברים, ביניהם ישראלים רבים, ובהם עדנאן עלא א־דין ואבו מצעב א־צפורי.

"אבו יוסף אבו חוסיין" מציין כי הוא מתגורר בבקה אל־ע'רביה וכי למד בבית הספר התיכון למדע וטכנולוגיה בעירו.¹⁰⁵ תמונת הפרופיל שלו היא של אחד ממפקדי השטח הבולטים של "המדינה האסלאמית", עדנאן אסמאעיל אל־ב־לאן,¹⁰⁶ והוא העלה לחשבוננו תמונות של אבו מצעב אל־זרקאוי ושל אבו בכר אל־בגדאדי בתור "הח'ליף אבראהים".¹⁰⁷ מאחר והחשבון שלו פתוח לקהל הרחב ניתן לראות לא רק את תמונותיו ופרסומיו, אלא גם את 446 חבריו (נכון לספטמבר 2014) – רבים מהם ערבים ישראלים (כולל אלה שצוינו לעיל) שלא מסתירים את הזדהותם ותמיכתם ב"מדינת הח'ליפות האסלאמית" והעומד בראשה.

כיצד ניתן לדעת שבעל החשבון הוא ישראלי, גם אם אינו מציין זאת במפורש? ראשית, השם בו הוא בוחר יכול לרמוז על מוצאו או על מקום מגוריו (כמו במקרה של "א־צפורי"). דבר בולט בקרב חבריו של "ג'בארין-ג'בארין" הוא שלאחדים מהם יש שם משפחה דומה – ג'בארין – המופיע בווריאציות שונות (למשל, באנגלית: Gbren, Gbareen, Jabarin). ביניהם בולט עמוד הפייסבוק של "מוסא ג'בארין", שתמונת הפרופיל שלו היא של "הח'ליף אבראהים".¹⁰⁸ חלקם גם מציינים את אום אל־פחם כעיר מגוריהם. בדיקה פשוטה במנוע החיפוש גוגל מגלה כי אחת החמולות הגדולות באום אל־פחם היא חמולת ג'בארין – מה שמסביר את הימצאותם של אחדים מהם בקרב חברי הפייסבוק של אותו "ג'בארין-ג'בארין" ומחזק את הטענה כי מדובר בישראלי.

ערבי ישראלי אחר שאינו מסתיר את תמיכתו בארגון "המדינה האסלאמית" הוא "ת'א'ר סלים" המציין בעמוד הפייסבוק שלו כי הוא מתגורר בכפר מְקִיבֶּלָה בצפון ישראל.¹⁰⁹ סלים הקדיש את ברכתו לכבוד חג הרמדאן של שנת 2014 ל"ח'ליף אבראהים" ולמולא עומר, מנהיג הטליבאן באפגניסטן. ב־5 ביולי 2014 פרסם סלים

תמונה של מנהיג "המדינה האסלאמית"¹¹⁰. עשרה אנשים עשו "לייק" לתמונה, ביניהם עדנאן א־דין וישראלים נוספים.

הפרק החמישי והאחרון בסדרת הכתבות "איום דאעש" של צבי יחזקאלי (שודר ב־11 בספטמבר 2014) התמקד בפעילי "דאעש" ובתומכיהם בתוך ישראל. מרבית המרואיינים בתחקיר שללו את ארגון "המדינה האסלאמית" ודרכיו. היו שהסכימו עם הרעיון, אך התנגדו לדרך האלימה. היו גם אחרים – שניים מהם התראיינו בפרק זה של התחקיר – שהביעו תמיכה ב"ח'ליפות" ובדרכיה. המסקנה העולה מהתחקיר הייתה ברורה: "המדינה האסלאמית" כבר כאן!¹¹¹

שייח' אבו סלים, "א־צפורי", עדנאן עלא א־דין, אבו צאלח ורבים אחרים שלא הוזכרו במאמר זה מפאת קוצר היריעה, הינם "חברים" בפייסבוק. הם ביטוייה הישראליים של קהילה מיליטנטית בין־לאומית שמתקיימת ומתפתחת במציאות ובמרחב הסייבר. קהילה זו מציבה דילמה לשירותי הביטחון. אם הסלפים הישראליים ייעצרו, הדבר יגביר את המוניטין שלהם בקהילה הסלפית־ג'האדית המקומית והעולמית, שלא לדבר על כך שהם יוכלו להמשיך להפיץ את משנתם גם מבית הכלא. מנגד, אם הם ימשיכו להיות חופשיים, הם עלולים לגרום לאחרים להקצין את עמדתם, או לנסות לממש את הדוקטרינה בעצמם – ביציאה לחזית הג'האד או בביצוע פיגוע.

החשש של השב"כ מפני יציאתם לסוריה של ערבים אזרחי ישראל הוא כי אותם אנשים "ינוצלו בידי גורמי טרור בזירה זו, הן כמקור מידע על יעדים בארץ והן לפעילות צבאית נגד מדינת ישראל"¹¹². גם ראש המוסד לשעבר, אפרים הלוי, הזהיר מפני ישראלים שמצטרפים לארגוני ג'האד בסוריה.¹¹³ אל האיום הזה, שהוא בבחינת איום גלוי (שכן ידוע מי יוצא מהארץ ואפשר להעריך אם פלוני ימשיך לסוריה או לעיראק), יש להוסיף את האיום הסמוי, המגיע מכיוון המזדהים עם "המדינה האסלאמית", שהיו רוצים לראות בישראלי שמדבר עברית שוטפת את קורבנם.

סיכום

ההפגנות ההמוניות שפרצו בעולם הערבי בסוף 2010, שבמהלכן הונף "הדגל השחור", זעזעו את המזרח התיכון ונתנו זריקת מרץ לתנועת הסלפיה'ג' האדיה. חוקרים שונים טענו אז כי נוכחות של דגלים שחורים בהפגנות אינה מצביעה בהכרח על נוכחות של גורמי טרור. עם זאת, לאור מה שאנו יודעים כיום על התפתחותם של האירועים במזרח התיכון וצמיחתה המהירה של הנוכחות הסלפית באזור, כולל בתוך מדינת ישראל, ונוכח עלייתו של ארגון "המדינה האסלאמית", לא יהיה מופרך לטעון כי הנפת דגלים שחורים בעת הזו, ולו לשם התרסה, מצביעה על קיומו של גורם חתרני ועוין שחייב להיות מנוטר ומבוקר. גורם זה נמצא על

מסלול של הקצנה שאיש אינו יודע מתי יבשיל לכדי עשייה ויביא להגשמה בפועל של התיאוריה הסלפית, תוך יישום ג'האד אלים.

בישראל, כפי שצוין במסמך של השב"כ שצוטט בעמודים הקודמים, תנועת הסלפיה "תופסת אחיזה ומהווה מוקד משיכה לצעירים קיצוניים", אך לא מצליחה למשוך את ההמונים. כפי שיש כאלה שנמשכים לעוצמה, יש רבים אחרים שדוחים את מעשי הזוועה והברוטאליות שמפגינים פעילי "המדינה האסלאמית". זאת ועוד, דגלים שחורים נצפו רק בערים בודדות, בעוד שהפגנות והתפרעויות אלימות התרחשו בכל רחבי המדינה. הופעתם של דגלים שחורים בישראל מצביעה אמנם על נוכחות של חסידי הסלפיה-ג'האדיה, אך אין הדבר אומר בהכרח שאלה ינקטו צעדי אלימות. יש לזכור, עם זאת, שפעולה אלימה תלויה בראש ובראשונה באמצעים (או נכון יותר בחוסר אמצעים) שעומדים לרשות הסלפים הקיצוניים, ופחות מכך ברצונם.

הצלחותיו של ארגון הטרור "המדינה האסלאמית" בשדה הקרב בעיראק ובסוריה מלוות בטיהור אתגרי-דתי, בברוטאליות כלפי חיילים שבויים או אזרחים ובלוחמה פסיכולוגית אימתנית ויעילה החודרת לכל שכבות האוכלוסייה (בארץ ובעולם), וכוללת בין השאר הסתה נגד יהודים. כל אלה מקרינים על ערביי ישראל בכלל ועל חסידי הזרם הסלפי בקרבם בפרט. הזדהות עם גורם הכוח הג'האדי העולה מצפון מובילה להקצנה, וזו עלולה להתפרץ כלפי חוץ – בצורה של יציאה לחזיתות הג'האד – או כלפי פנים – בטרור של בודדים או ביצירת תשתיות מקומיות בהשראת הג'האד העולמי.

לעלייה של ארגון "המדינה האסלאמית" יש השלכות על החברה הישראלית כולה, שכן הקצנה של בודדים בתוך המגזר הערבי-מוסלמי משפיעה על סביבתם הקרובה; לגישתם הבלתי מתפשרת, אשר נהנית מרוח גבית הנושבת מעיראק ומסוריה, יש נטייה למשוך אחרים; יש להם גם השפעה על הסביבה הרחוקה: היחס שלהם כלפי נוצרים ויהודים (ומיעוטים אחרים) משתנה, הופך להיות אגרסיבי, מיליטנטי ואלים. כפי שראינו, הדבר בא לידי ביטוי בדיבור ובמעש; וכפי שמקרים רבים העידו בעבר, דיבורים מובילים לעיתים למעשים.

מי שמניף כיום את הדגל השחור, לא יכול לטעון כי זהו דגלם של המוסלמים כולם, לדאבונו של אנשי "חזב א-תחריר". למעשה, הדגל השחור הוא דגלה של תנועה פונדמנטליסטית ומיליטנטית בהווייתה, ברטוריקה שלה ובמעשיה, שמאפילה על ארגוני טרור לא סלפיים כמו חמאס. זהו דגל המלחמה שמניפים יחדיו סלפים "לא אלימים", ש"רק" קוראים בהפגנותיהם או בהטפותיהם לג'האד, וסלפים אלימים (הסלפיה-ג'האדיה) שמיישמים את רעיון הג'האד כמאבק אלים במציאות.

לאור המעשים המבוצעים בידי אנשי "המדינה האסלאמית" קבל עם ועדה, מי שמניף דגל שחור בין אם באנגליה, בישראל או בעיראק, ברחוב, בבית, מול כנסיית הבשורה בנצרת או כמדבקה על מכונית, יודע בדיוק עם מה הוא עצמו מזדהה ומה הדגל מייצג בהקשר הישראלי – את מלחמתו של מוחמד ביהודים. לכן, יש אולי מקום שמדינת ישראל תבחן חקיקה נגד ארגונים, קבוצות או בודדים המשתמשים בדגל השחור בתור המייצג שלהם, שכן בהנפתו כיום יש משום הסתה ברורה לרדיפה ופגיעה ביהודים ונוצרים, כמו גם בבני מיעוטים לא-מוסלמים אחרים (כמו דרוזים או בהאים).

הערות

- 1 שירות הביטחון הכללי, "סקירה בנושא 'אל-קאעידה' וחדירת רעיונותיה באזורנו", אוקטובר 2008, <http://www.shabak.gov.il/publications/study/pages/al-qaida-report.aspx>
- 2 שירות הביטחון הכללי, "הסלפיה'ג' האדיה" – זרם מיליטנטי הדוגל במאבק אלים", מארס 2012, <http://www.shabak.gov.il/publications/study/Pages/salafi-jihadi.aspx>
- 3 Gilles Kepel and Jean Pierre Milelli, *Al-Qaeda in its Own Words* (London: Harvard University Press, 2008); אסף מליח ושואל שי, **מאבול לירושלים: אל-קאעידה, הג'יהאד האיסלאמי העולמי והעימות הישראלי-פלסטיני**, (תל אביב: הוצאת מטר, 2009); יורם שוייצר ואביב אורג, **האודיסאה של אל-קאעידה אל הג'יהאד העולמי**, מזכר 132, תל אביב המכון למחקרי ביטחון לאומי, ינואר 2014.
- 4 על המעבר משלב התיאוריה לשלב המעשה ("מעט לחרב") ראו: שירות הביטחון הכללי, "הסלפיה'ג' האדיה" – זרם מיליטנטי הדוגל במאבק אלים"; Manuel R. Torres-Soriano, "The Hidden Face of Jihadist Internet Forum Management: the Case of Ansar al Mujahideen", *Terrorism and Political Violence* (September 2014), p. 20.
- 5 על דימוי שלילי של ישראל והיהודים בעולם הערבי ובקרב המגזר הערבי ראו: יהושפט הרכבי, **עמדת הערבים בסכסוך ישראל-ערב** (תל אביב: הוצאת דביר, 1968) עמ' 361-406; "נשק הקולנוע האיראני", **הערוץ הראשון, מבט שני**, 10 ביולי 2013.
- 6 סמי סמוחה, **לא שוברים את הכלים: מדד יחסים ערבים-יהודים בישראל 2012** (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה ואוניברסיטת חיפה, תשע"ג 2012), עמ' 16.
- 7 **שם**, עמ' 159-160.
- 8 נדב שרגאי, "מי עומד מאחורי ההתפרעויות של ערביי ישראל", **ישראל היום**, 11 ביולי 2014, <http://www.israelhayom.co.il/article/198407>
- 9 ראשי תיבות של "אל-ד'ן'לה אל-אסלאמיה באל-עראק וא-ש'אם" ("המדינה האסלאמית בעיראק והלבנט"). להרחבה ראו: Aaron Y. Zelin, *The War Between ISIS and al-Qaeda for Supremacy of the Global Jihadist Movement*, Research Notes, Number 20 (Washington D.C.: The Washington Institute for Near East Policy, June 2014).
- 10 צבי יחזקאלי, "הסתה במסגדים", **ערוץ 10**, 15 ביולי 2015, <http://news.nana10.co.il/Article/?ArticleID=1137670>
- 11 Assaf Moghadam, "The Salafi-Jihad as a Religious Ideology", *CTC Sentinel*, vol. 1, no. 3 (February 2008): pp. 14-16.
- 12 מרכז המידע למודיעין וטרור על שם האלוף מאיר עמית, **הצטרפות מתנדבים מקרב ערביי ישראל ומקרב הפלסטינים לשורות המורדים בסוריה**, 5 בינואר 2014, עמ' 1-4.

- 13 אריק בנדר, "איילת שקד: 'להכריז על דאע'ש כארגון טרור'", **מעריב**, 14 באוגוסט 2014, <http://www.maariv.co.il/news/new.aspx?pn6Vq=E&0z9VQ=GDGKK>
- 14 עדנה אדטו, "היועמ"ש: מניפי דגלי חמאס, דאעש וחזיבאללה – לדין", **ישראל היום**, 4 בספטמבר 2014, <http://www.israelhayom.co.il/article/215881>
- 15 איתמר איינר, אביאל מגנזי ואטילה שמפלבי, "המאבק נגד דאעש: ישראלים יועמדו לדין?", **Ynet**, 11 בספטמבר 2014, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4569734,00>, html
- 16 "Pro-Islamic State Gathering on Temple Mount Filmed by Israeli TV", *Times of Israel*, September 3, 2014, <http://www.timesofisrael.com/pro-islamic-state-gathering-on-temple-mount-filmed-by-israeli-tv/>
- 17 https://twitter.com/defender_isis/status/449637529709740032 החשבון הוסר מאז.
- 18 תמונה הופצה בין היתר בפורום האסלאמיסטי "שֶׁבְכַת חֲנִין" (רשת הכיסופים): ראו עמ' 15 בפורום: <http://www.hanein.info/vb/showthread.php?t=344362&page=15>
- 18 "תושבי עכו מפגינים נגד התוקפנות הישראלית על עזה" (دعوى نور هانظية اكدت لها قزغى لى لينار سلا) *akkanet*, 18 ביולי 2014, <http://www.akkanet.net/article.php?id=31984>
- 19 אלי מרציאנו, "נצרת לובשת דאעש: אחרי הדגל שהונף אמש, החלו להופיע מדבקות על כלי רכב", **חדשות 0404**, 7 באוגוסט 2014, <http://0404.co.il/post/16142>
- 20 פזית רבינא, "ג'נוסייד בשידור חי", **מקור ראשון**, 15 באוגוסט 2014, עמ' 14; דגלים שחורים הופיעו בשטח ישראל כבר בשנת 2010, כפי שאפשר לראות בתמונות שמופיעות בבלוג "מבט מהמזרח: 'Black Flags? AI-Qa'ida in Palestine? Used by Transnational Jihadi-Takfiri Groups in the Occupied Palestinian Territories'", *Views from the Occident*, September 28, 2010, <http://occident.blogspot.co.il/2010/09/in-pictures-al-qaida-in-palestine-black.html>
- 21 "נציגי דאעש בנצרת מניפים את דגלם בקרבת כנסיית הבשורה" (قرصانلا ي فاش عاد ولتمم قرشبلا تحسبک نم بحر قلاب اھتیار نو عفری), *Star-2000*, 26 ביולי 2014, <http://www.star-2000.tv/?mod=articles&ID=5446>; צבי יחזקאלי, "פעיל דאעש בישראל מדבר: 'נוציא אתכם להורג אם תמשיכו בכוחות הרשע'", **נענע 10**, 11 בספטמבר 2014, <http://news.nana10.co.il/Article/?ArticleID=1081135>
- 22 הירוק הוא צבע האסלאם והדגלים הירוקים מזהים עם התנועה הוואהבית בערב הסעודית, עם הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית בישראל (בראשות השייח' ראא'ד צלאח) ועם חמאס. ראו: מאיר ליטבק, "תנועת חמאס: אחים מוסלמים עם ייחודיות פלסטינית", בתוך: **האחים המוסלמים: חזון דתי במציאות משתנה**, מאיר חטינה ואורי מ' קופרשמידט, עורכים (תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2012) עמ' 215; על הוואהביה ראו אפרים הררה וגדעון מ' קרסל, **ג'האד בין הלכה למעשה** (תל אביב: משרד הביטחון-ההוצאה לאור וכנתר, זמורה-ביתן, דביר מוציאים לאור בע"מ), 2009, עמ' 284-290.
- 23 "נציגי דאעש בנצרת מניפים את דגלם בקרבת כנסיית הבשורה". נצרת, עיר שהייתה בעבר בעלת רוב נוצרי, היא כיום עיר מוסלמית מובהקת. ראו: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, **פרופיל עירוני – נצרת**, הרשויות המקומיות בישראל 2012, פרסום מס' 1573.
- 24 יאיר קראוס, "אלמונים ריססו 'דאעש בדרך' ליד דגל ישראל", *nrg*, 25 באוקטובר 2014, <http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/636/289.html>
- 25 Matt Bradley, "ISIS Declares New Islamist Caliphate", *The Wall Street Journal*, June 29, 2014, <http://online.wsj.com/articles/isis-declares-new-islamist>

- caliphate-1404065263; על הח'ליפות הייתה ב־29 ביוני 2014, ביום הראשון לחודש רמדאן.
- 26 “Iraqi Christians Flee After Isis Issue Mosul Ultimatum”, *BBC*, July 14, 2014, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-28381455>
- 27 הרכבי, **עמדת הערבים בסכסוך ישראל-ערב**, עמ' 128–132.
- 28 הררה וקרסל, **ג'האד בין הלכה למעשה**, עמ' 301.
- 29 עמוד הפייסבוק “חושפים אנשי דאעש בישראל” נפתח לראשונה בתחילת אוגוסט 2014, ומאז נסגר ונפתח לסירוגין. העמוד המקורי פעל בכתובת www.facebook.com/pages/חושפים-אנשי-דאעש-בישראל-ל-09100096/5087938109100096
- 30 גיא לרר, “חושפים אנשי דאעש בישראל”, **נענע 10**, 14 באוגוסט 2014, <http://net.ana10.co.il/Article/?ArticleID=1075534>.
- 31 גוף ערבינוצרי שפועל למען גיוס נוצרים לצה”ל והשתלבותם בחברה הישראלית. רבינא, “ג'נוסייד בשידור חי”.
- 32 שם.
- 33 חסן שעלאן, “תומכי דאעש בארץ: מקווים שיגיעו לכאן”, *ynet*, 6 בספטמבר 2014, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4567945,00.html>
- 34 שם.
- 35 שם.
- 36 חוקרים שונים טוענים כי אין ביכולתה של הסלפיה לבדה להסביר את הזרם הג'האדי האלים שיצא מתוכה. ראו: Hugh Roberts, “Logic of Jihadi Violence in north Africa”, in: *Jihadi Terrorism and the Radicalisation Challenge in Europe*, ed. Rik Coolsaet, (Hampshire: Ashgate publishing Limited, 2008), pp. 40-41.
- 37 אוריה פורמן, **אסלאמיון דת וחברה במשנתם של נאמני האסלאם בני-זמננו** (תל אביב: מערכות, 2002), עמ' 325.
- 38 שם.
- 39 הררה וקרסל, **ג'האד בין הלכה למעשה**, עמ' 27.
- 40 שם, עמ' 48.
- 41 עמנואל סיון, **התנגשות בתוך האסלאם** (תל אביב: הוצאת עם עובד, 2005), עמ' 29;
- 42 מרדכי קידר, “חוסל בפקיסטן, חי בלונדון”, *News1 מחלקה ראשונה*, 6 במאי 2011, <http://www.news1.co.il/Archive/003-D-59348-00.html>
- 43 מנחם מילסון, “רפורמיסטים מול אסלאמיסטים בעולם הערבי כיום”, **ממרי**, 1 בספטמבר 2004, http://www.memri.org.il/cgi-webaxy/sal/sal.pl?lang=he&ID=107345_memri&dbid=articles&act=show3&dataid=1134
- 44 “המדינה האסלאמית מגנה על [מצדיקה את] פיצוץ קברי הנביאים, אשר הכעיס את הסונים של עיראק” (قارعاً تمتد بعضه راتاً يذلاء ابيئلاً أبحرضاً ريجفد ن ع فاندت تيملاسللا تلودلا), **אל-קדס אל-ערבי** (ערבית), 29 ביולי 2014, <http://www.alquds.co.uk/?p=199297>.
- 45 אסף גבור, “אין לנו כוונה לזרוק אתכם לים”, **מעריב**, 26 באפריל 2013; סיון, **התנגשות בתוך האסלאם**, עמ' 30–31.
- 46 Alex Alexiev, “Tablighi Jamaat: Jihad’s Stealthy Legions”, *Middle East Quarterly* (Winter 2005): pp. 3-11, <http://www.meforum.org/686/tablighi-jamaat-jihads-stealthy-legions>
- 47 שאול ברטל, **דרך הג'האד בפלסטין** (ירושלים: הוצאת כרמל, 2011).
- 48 David Patterson, *A Genealogy of Evil: Anti-Semitism From Nazism to Islamic Jihad* (NY: Cambridge University Press, 2011), pp. 108-109.
- מוחמד אמין אל-חוסייני: **מופתי ירושלים לשעבר** (תל אביב: רשפים, 1969), עמ' 18.

- 49 להרחבה על חסן אל-בנא והגותו ראו: אפרים ברק, **האסלאם הוא בשורתנו והג' האד דרכנו** (תל אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, 2012).
- 50 ברנרד לואיס, **המזרח התיכון והמערב** (תל אביב: מערכות ומשרד הביטחון-ההוצאה לאור, 1970), עמ' 111-118; יובל ארנון-אוחנה, **חרב מבית: המאבק הפנימי בתנועה הלאומית הפלסטינית** (תל אביב: מכון שילוח לחקר המזרח התיכון ואפריקה, 1981), עמ' 76-80; עמנואל סיון, **קנאי האסלאם** (תל אביב: עם עובד, 2005), עמ' 43-60.
- 51 להרחבה ראו: יהושע פורת, **צמיחת התנועה הערבית הפלשתינית 1918-1929** (תל אביב: עם עובד, 1976); אילת, **חאג' מוחמד אמין אל-חוסייני**; צבי אל-פלג, **המופת הגדול** (תל אביב: משרד הביטחון-ההוצאה לאור, 1989); ג'ני לבל, **חאג' אמין וברלין** (הוצאת ג' לבל, 1996); מתיאס קונצל, **ג'יהאד ושנאת יהודים: על שורשיה הנאציים של מתקפת 11 בספטמבר**, תרגום: חגי ארליך (ירושלים: טובי הוצאת ספרים, 2008).
- 52 ארנון-אוחנה, **חרב מבית**, עמ' 265-271; פורת, **צמיחת התנועה הערבית הפלשתינית**, עמ' 235.
- 53 David Commins, "Taqi al-Din al-Nabhani and the Islamic Liberation Party", *The Muslim World*, Vol. LXXXI, nos. 3-4 (1991): pp. 194-211; שמואל בר, "האחים המוסלמים בירדן: מ'אופוזיציה נאמנה' לאיום על היישות ההשמית", בתוך: **האחים המוסלמים: חזון דתי במציאות משתנה**, עמ' 188, 194; ציונית פתאל-קופרווסר, "מפלגת השחרור האסלאמית – איום נוסף משטחי 'הרשות הפלסטינית'?", **אוריינט אקספרס**, (רמת גן: אוניברסיטת בראילן, ספטמבר 2008), עמ' 11-12.
- 54 Commins, "Taqi al-Din al-Nabhani and the Islamic Liberation Party", p. 203.
- 55 יוסף בודנסקי, **אסלאמיות אנטישמית כמכשיר פוליטי** (תל אביב: תמוז מו"לים בע"מ, 2000), עמ' 68-69.
- 56 סייד קטב, **מניפסט האסלאם הרדיקלי – ציוני דרך**, יצחק ויסמן, עורך (תל אביב: הוצאת רסלינג, 2011), עמ' 12-18; סיון, **קנאי האסלאם**, עמ' 120-124 ובמקומות נוספים; הררה וקרסל, **ג'יהאד בין הלכה למעשה**, עמ' 91-92, 132.
- 57 על עבדאללה עזאם ראו: מליח ושי, **מכאבול לירושלים**; Thomas Hegghammer, "Abdallah Azzam, The Imam of Jihad", in Kepel and Milelli, **Al-Qaeda in its Own Words**, pp. 81-109.
- 58 "אקצא קול" ("Aqsa Call"), "קריאות: עשרים שנים לאוסלו" (نورثع إثناءادنا ولسواى لعاماء), *You Tube*, 24 בנובמבר 2013, <https://www.youtube.com/watch?v=whI0OKgdDfQ>
- 59 אדמת הקדש הינה אדמה השייכת לאומה האסלאמית המונהגת בידי הח'ליף; ההכרזה על אדמת ארץ ישראל כאדמת וקף נעשתה בידי המופתי אל-חוסייני, אשר קיווה שכך יצליח למנוע מכירת קרקעות ליהודים. ראו: אביבה שאבי ורוני שקד, **חמאס: מאמונה באללה לדרך הטרור** (ירושלים: כתרו הוצאה לאור, 1994), עמ' 110; על "תפיסת הטרטוריה" בעיני פונדמנטליסטים אסלאמיים ראו: ברנרד לואיס, **משבר האיסלאם: מלחמה מקודשת לטרור רצחני** (תל אביב: כנרת, זמורה-ביתן, דביר מוציאים לאור בע"מ, 2006), עמ' 161.
- 60 "אקצא קול", "קריאות: עשרים שנים לאוסלו"; שאבי ושקד, **חמאס: מאמונה באללה לדרך הטרור**, עמ' 114.
- 61 *Citizens and Governance in a Knowledge-Based Society, Hizb ut Tahrir al Islami (Islamic Party of Liberation)*, Transnational Terrorism, Security and the Rule of Law, Deliverable 1, Work package 3 (April 15, 2007).

- 79 שירות הביטחון הכללי, "סקירה בנושא 'אל-קאעידה' וחדירת רעיונותיה באזורנו", אוקטובר 2008; עוזי ברוך, "ערבים ישראלים חשודים כי תכננו פיגועים", ערוץ 7, 6 בדצמבר 2007, <http://www.inn.co.il/News/News.aspx/169253>
- 80 שירות הביטחון הכללי ("סקירה בנושא 'אל-קאעידה'"); אפרת וייס, "שני תושבי רהט מואשמים בחברות באל-קאעידה", Ynet, 9 ביולי 2008, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3566126,00.html>
- 81 Gabriel Weimann, *Terror on the Internet: The New Arena, the New Challenges*, (Washington D.C.: United States Institute of Peace Press, 2006); Edna Erez, Gabriel Weimann and Aaron Weisburd, *Jihad, Crime, and the Internet. Content Analysis of Jihadist Forum Discussions* (National Institute of Justice, October 2011).
- 82 שוויצר ואורג, **האודיסאה של אל-קאעידה אל הג'יהאד העולמי**, עמ' 39, 57.
- 83 אלי אשכנזי ואנשיל פפר, "הותר לפרסום: נעצרו חמישה ערבים-ישראלים שתכננו פיגועים", **הארץ**, 15 בספטמבר 2011, <http://www.haaretz.co.il/news/politics/1.1474349>
- 84 בית המשפט לשלום בנצרת, ת"פ 11-10-12629 **מדינת ישראל נ' אבו סלים (עציר) בפני כב' השופטת לילי יונג-גפר, סגנית נשיא**, 1 באפריל 2012, עמ' 74.
- 85 אחיה ראב"ד, "3 שנות מאסר לשייח שהסית לטרור", Ynet, 11 בספטמבר 2012, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4279803,00.html>
- 86 **מדינת ישראל נ' אבו סלים**, עמ' 87.
- 87 מנהיג "אל-קאעידה" בעיראק, הארגון ממנו התפתח הארגון שמוכר כיום כ"המדינה האסלאמית".
- 88 Maeve Duggan and Aaron Smith, *Social Media Update 2013*, Pew Research Center, December 30, 2013.
- 89 Alexa, "Top Sites in Israel", <http://www.alexa.com/topsites/countries/IL>
- 90 בר בן ארי, "כמה אתם בפייסבוק", **וואלה!**, 30 בדצמבר 2013, <http://tech.walla.co.il/?w=4000/2707704>; אסמאא נאדר גנאיים, חאלד אסעד ומואניס טיבי, "אופני השימוש ברשתות חברתיות בקרב בני נוער ערבים", איגוד האינטרנט הישראלי, 2011.
- 91 חסן שעלאן, "השוחט מפלסטין": ישראלי בסרטון של דאעש", Ynet, 14 בספטמבר, 2014, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4570560,00.html>
- 92 עמוד הפייסבוק של אבו מצעב א-צפורי: <https://www.facebook.com/profile.php?id=100001466113885>
- 93 עיירה בגליל התחתון ליד נצרת, שנכבשה בידי כוחות צה"ל במלחמת העצמאות והתרוקנה מתושביה.
- 94 בנגו ג'בארין (Bango Jbareen), "אבו מצעב א-צפורי בן העיר נצרת בסוריה" (אבו מצעב א-צפורי: في صفاتنا نتقدم نيا يروفصلا), YouTube, 15 במאי 2014, <https://www.youtube.com/watch?v=Ah9nIZCFBlg>
- 95 עלי אבו אל-היג'א, "נצרת בשורות המורדים בסוריה: לא אחזור לפלסטין האהובה אלא ככובש" (نصراوي في صفوف الثوار في سوريا: لن أعود الى فلسطين الحبيبة إلا فاتحًا), **אל-ערב**, 19 באפריל 2014, <http://www.alarab.net/Article/606229>
- 96 ראו עמוד הפייסבוק של עדנאן א-דין ("אבו ג'מיל"), <https://www.facebook.com/adnan.aladdin>
- 97 "עו"ד מנצרת קרא בפייסבוק להרג יהודים: 'תחזירו את האדמות שגנבתם'", **חדשות 2**, Mako, 8 ביולי 2014, <http://www.mako.co.il/news-israel/local/Article-31f7d49b5b51741004.htm>

- 98 תמונה של סטיבן סוטלוף לפני הוצאתו להורג בידי הבריטי "ג'ון", מתוך עמוד הפייסבוק של עדנאן א-דין, <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=836499849708313>
- 99 אחיה ראב"ד וחסן שעלאן, "נחשף תא ישראלי: עו"ד רצה להיות 'רמטכ"ל דאעש בפלסטין'", *Ynet*, 18 בינואר 2015, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4616056,00.html>
- 100 פוראת נאסר, "אישום: עו"ד מהצפון גייס צעירים ישראלים לדעא"ש – ואימן בשחיטה", *חדשות 2*, *Mako*, 18 בינואר 2015, http://www.mako.co.il/news-military/security-q1_2015/Article-9a717354_chbutr_88cfa41004.htm
- 101 נעמה אנגל משאלי, "מתמחה ישראלי הצטרף לדאעש; משפחתו: נהרג", *nrg*, 19 באוקטובר 2014, <http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/634/095.html>
- 102 יוחאי עופר, "אישום נגד ישראלי שהצטרף למורדים בסוריה", *nrg*, 14 במאי 2014, <http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/579/192.html>
- 103 עמוד הפייסבוק של ערבים אבו צאלח, *Karim.AboSalh*, <https://www.facebook.com/Karim.AboSalh>
- 104 עמוד הפייסבוק של ג'בארין ג'בארין, <https://www.facebook.com/profile.php?id=100007533391679>
- 105 <https://www.facebook.com/aboyosef.abohosen>
- 106 Oren Adaki, "ISIS Statement Details Gains in Mosul", *The Long War Journal*, June 12 2014, http://www.longwarjournal.org/threat-matrix/archives/2014/06/isis_statement_details_gains_i.php
- 107 תמונה של "הח'ליף אברההים" שהועלתה לעמוד הפייסבוק של אבו יוסף אבו חוסיין, <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=419416874867768>
- 108 עמוד הפייסבוק של מוסא ג'בארין (Ma Gbren), <https://www.facebook.com/mosa.gbren>
- 109 עמוד הפייסבוק של ת'אא'ר עצאם סלים, <https://www.facebook.com/Thaer.Saleem.1983>
- 110 תמונה של "הח'ליף אברההים" שפורסמה בעמוד הפייסבוק של ת'אא'ר עצאם סלים ב-5 ביולי 2014, <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=623962657719983>
- 111 יחזקאל, "פעיל דאעש בישראל מדבר".
- 112 גילי כהן וג'קי חורי, "ערביי-ישראלי מואשם כי יצא לסוריה להילחם עם המורדים", *הארץ*, 10 באפריל 2014, <http://www.haaretz.co.il/news/politics/1.1990443>
- 113 "Former Mossad Chief: There are Signs of Support for Islamic State in Israel", *Jerusalem Post*, September 7 2014, <http://www.jpost.com/Arab-Israeli-Conflict/Former-Mossad-chief-There-are-signs-of-support-for-Islamic-State-in-Israel-374639>

לא קלקלנים!

שאל ברונפלד

- בחוברת אפריל 2014 של "צבא ואסטרטגיה" התפרסמה עבודתי "דם ודמים – על חשיבה צבאית וחשיבה כלכלית", שהציגה את התזות הבאות:
- א. שני סוגי החשיבה – הצבאית והכלכלית – הם דומים מאוד, אם הם מתבצעים על ידי מפקדים **אמיתיים** וכלכלנים **אמיתיים**. הדמיון נובע מכך שהמפקד והכלכלן פועלים שניהם להשגת מטרה על ידי בחירת דרך הפעולה האופטימלית המתבססת על שיקולי עלות-תועלת.
- ב. יש ביקורת בלתי מוצדקת על הכלכלנים, משום שהמפקדים לא מבחינים בין כלכלנים אמיתיים שמפעילים שיקולי עלות-תועלת לבין תקציבאים, ששיקוליהם יכולים להיות צרים, ולכן גם מוטעים.
- ג. הרעש הלא ענייני שבו מתנהלים הדיונים על תקציב הביטחון הוא בעיקרו תוצאה של היעדר תהליך סדור לקביעת מדיניות ביטחון לאומי; היעדים וסדרי העדיפויות אינם מוגדרים כהלכה על ידי הדרג המדיני, שגם אין לו כלים מספיקים להנחות את הצבא בנושאי בניין הכוח והפעלתו.
- ד. אחת התוצאות השליליות של המצב היא ששיקולים אינטרסנטיים של זרוע או שיקולי אגו של מפקד (או סתם חוסר מחשבה ועצלות) ממלאים לא אחת תפקיד בהקצאת המשאבים לביטחון.
- ה. הלקח מהאמור לעיל הוא כפול: האחד, יש צורך לשפר את התהליכים לתכנון מדיניות הביטחון הלאומי ותקצובה – מהפכה שעליה המליצו רבים וטובים, אך לממשלות ישראל לא הייתה נכונות לבצעה; השני, יש צורך להגביר את ההבנה הכלכלית של המפקדים, וזאת במסגרות שונות, החל בפו"ם וכלה ברמת ההכשרה הגבוהה ביותר.
- לאחרונה התפרסמו אמירות של מספר אלופים בצה"ל המצביעות על היחס הדו-ערכי של מפקדים לחשיבה הכלכלית. בצד הטוב ניצב מנכ"ל משרד הביטחון,

המחבר כיהן כמנכ"ל ויו"ר הבורסה לניירות ערך בשנים 1991-2013. הוא מוסמך בלימודי בטחון (2005, בהצטיינות יתרה) מטעם אוניברסיטת תל אביב ומרצה מן החוץ בפקולטה לניהול באוניברסיטת תל אביב.

אלוף (מיל') דן הראל, לשעבר סגן הרמטכ"ל, שאמר בכנס הגליל השני לניהול וכלכלה כי "הביקורת שלי על ההיגיון הכלכלי של מערכת 'כיפת ברזל' הייתה מוטעית [...] צריך לחשב את עלות היירוט מול הנזק שגורמת הרקטה למבנים ולאנשים בשטחים מיושבים [ולא מול עלות הקטיושה]". על כך ייאמר "מודה ועוזב ירוחם". לצידו עומד סגן הרמטכ"ל היוצא, אלוף (מיל') יאיר נווה, שאמר: "הייתי ממליץ לכל סגן רמטכ"ל להיות בוגר לימודי מינהל עסקים ולהגיע אל התפקיד הזה אחרי פרק זמן באזרחות"¹. ואכן, "אין חכם כבעל ניסיון".

אלוף (מיל') גרשון הכהן חושב אחרת. לאחרונה התפרסם ספר שבו נכללות הרצאותיו בנושאי ביטחון לאומי, שאחת מהן (פרק ח') עסקה ב"דם ודמים". הכהן, שהשתחרר לאחרונה מצה"ל, הוא אחד המפקדים המעמיקים לחשוב – ספרא וסיפא, לוחם ואינטלקטואל. הכהן טוען שאסור ששיקולי רווח והפסד יביאו לאי־ביצוע פרויקטים בעלי חשיבות לאומית וביטחונית, ובמילותיו: "האם תכלית של גאולת ישראל וקבוצת גלויות אמורה לעמוד במבחן הרציונל הכלכלי? האם הפרקטיקה, המממשת בהוויית המעשה את חזון בניין האומה הישראלית, נדרשת להצדקה באמות מידה כלכליות, באנליזה קרה של חישובי משוואת עלות־תועלת?"². הכהן גם מציג דוגמאות להשקעות חשובות ומועילות מבחינה לאומית, שיש לבצען למרות היותן כרוכות בהפסד כלכלי: חינוך "נערי רפול", החקלאות, יישובי קו העימות ומדיניות כוח האדם של צה"ל, המבוססת על חובת גיוס כללית ועל אנשי המילואים.

הטיעונים והדוגמאות שמביא גרשון הכהן מציגים את הכלכלנים כחבורת "קלקלנים" צרי אופק, הבודקים נושא רק דרך "החור שבגרוש". ב"דם ודמים" ניסיתי להסביר מדוע הצגה זאת אינה נכונה. כאן ניתן להסתפק באמירה שכלכלן אמיתי שוקל עלות־תועלת של דרכי הפעולה האפשריות במונחים רחבים, ולא רק את השתקפותן התקציבית הצרה. הדבר דומה למפקד אמיתי המבחין היטב בין בעיה טקטית ובין בעיה מערכתית, ולא רואה משימה רק דרך כוונת ה-16 (M⁻ או F⁻). יאמר במפורש כי בעשורים האחרונים הפכו הכלכלנים לחשדנים שאינם מוכנים לקבל עוד, ללא בחינה, אמירות וקביעות של מפקדים. זאת, משום שלא אחת התברר שמאחורי מה שמוצג כשיקולים ענייניים של ביטחון לאומי מסתתרים אינטרסים שונים ומשונים או סתם עצלנות וחוסר מחשבה. כזה הוא, למשל, פרויקט ה"לביא" – מטוס קרב מתקדם שתוכנן בתעשייה האווירית וכמעט החרב את המשק הישראלי, את צה"ל ואת חיל האוויר. לתקלת ה"לביא" היו שותפים רבים בדרג הממשלתי והצבאי, ואין זה המקום לפרט. די אם נאמר כי הכלכלנים בממשל האמריקאי ובמשרד האוצר הצליחו, בקושי רב, "ליירט" את הפרויקט;³ בזכותם יש לנו כוח אווירי משוכלל המתבסס על מטוסי קרב אמריקאיים מצד אחד, ותעשיות היי־טק משוכללות, שנבנו על ידי המדענים, המהנדסים והטכנאים

שהשתחררו עם קרקוע ה"לביא" מצד שני. בזכות זאת גם נמנע אסון כלכלי. דוגמה נוספת היא העובדה כי בלב אזור מגורים בתל אביב, סמוך לבית חולים, בית ספר, מוזיאונים ובית אבות, ממוקמים מתקני מודיעין, המטה הכללי, מפקדת חיל האוויר ומשרד הביטחון, שהושקעו בהם סכומי עתק. השיקולים המבצעיים והכלכליים מצביעים כי מיקום "הפנטגון" הישראלי הוא בעייתי, ומחייב השקעות גדולות נוספות להבטחת הרציפות התפקודית שלו (מבלי להתייחס למה שיקרה ביום פקודה לאזרחים שבתיהם סמוכים למחנה מטכ"ל).

גרשון הכהן מצביע, בצער ובצדק, על ירידת תחושת השליחות בחברה הישראלית המתרחשת בדור האחרון, וטוען ששיקולים כלכליים הם היפוכה של תחושת שליחות – מהסוג שאפיין את אנשי המילואים ואת מעסיקהם בעשורים הראשונים לקיומה של מדינת ישראל. דבריו הם נכונים, כמובן, אך ניתן להסיק מהם מסקנה שונה מזו שלו: את ירידת הנכונות להקריב למען הכלל ולהתייצב לשירות מילואים ניתן לייחס לא רק לחומרנות אגואיסטית, אלא גם לשיפור שחל במצבה האסטרטגי של ישראל בדור האחרון, המאפשר להקטין את הנטל הביטחוני ואפילו לצמצם מגזרים מסוימים בסד"כ. מכאן, שהיום קשה, יותר מאשר בעבר, ליצור מוטיבציה על טהרת הערכיות בלבד, ולכן אין די בקיום "הצדעות" למשרתי המילואים ויש להפעיל גם תמריצים כלכליים נכונים.⁴

גרשון הכהן הצביע על נקודה חשובה: לממשלה חייבים להיות גופי מטה מקצועיים שיכולים לבחון לעומק סוגיות אסטרטגיות ומערכתיות הנוגעות לביטחון הלאומי. הסתמכות על חברות ייעוץ חיצוניות, כולל חברות זרות (!) כמו "מקינזי", היא תקלה קשה, שכן ליועצים זרים אין את הידע, הניסיון ושיקול הדעת המתחייבים כשעוסקים בדם ודמים (וגם לא את הסמכות המוסרית הדרושה להחלטות בידיני נפשות). יש צורך בגופי מטה מקצועיים בממשלה ובכנסת, ולכך כיוונו הצעות רבות במשך השנים. במיוחד בולט המחסור בכוחות מקצועיים במשרד האוצר, שבו אין צוות מקצועי מנוסה המתמחה בנושאי ביטחון לאומי (מעניין לציין שמשרד מבקר המדינה הצליח לבנות צוות כזה, שבראשו עומדים קצינים בכירים בדימוס, בעוד שבמשרד האוצר אחראים לנושא כלכלנים צעירים שהם אמנם מוכשרים, אך בדרך כלל חסרים רקע מדיני וביטחוני רחב די הצורך). לסיכום, מכתב זה לא בא לעולם מתוך רצון להתנצח עם ראשי צה"ל, אלא מתוך תחושה שהשיח בין מפקדים לכלכלנים הוא שיח בערוצים מקבילים, שאינם נפגשים. משכך, ובשל חשיבות הנושא, מן הראוי שבמסגרות ההכשרה למפקדים ימצאו זמן וקשב ללימוד החשיבה הכלכלית האמיתית ולתרומתה הפוטנציאלית לשיפור תהליכי בניין הכוח.

צה"ל הצליח בשנים האחרונות לשפר את השילוביות בין זרוע היבשה לזרוע האוויר ובין אמ"ן לשב"כ. עתה ניתן להתפנות למשימה הבאה: יצירת שילוביות בין מפקדים ובין כלכלנים.

הערות

- 1 ענת רואה, "דן הראל: הביקורת שלי על ההיגיון הכלכלי של מערכת כיפת ברזל היה מוטעה", **כלכליסט**, 19 בנובמבר 2014; עמיר רפפורט, "יאיר נווה בראיון ראשון על צוק איתן והתנהלות המקצועית בצה"ל", *Israel Defense*, 9 בינואר 2015.
- 2 גרשון הכהן, **מה לאומי בביטחון הלאומי**, משרד הביטחון-ההוצאה לאור והוצאת מודן, ספריית "אוניברסיטה משודרת", 2014, פרק ח', עמ' 81.
- 3 מבקר המדינה, **דו"ח שנתי 37**, נובמבר 1987, עמ' 1293-1358; תא"ל י', "פרויקט ה'לביא': תהליך קבלת החלטות, 1980-1987", **מערכות**, 341, מאי-יוני 1995; נקודת המבט של הכלכלן-המממן האמריקאי של הפרויקט מתוארת בפירוט רב אצל: Dov S. Zakheim, *Flight of the Lavi* (London: Brassey's, 1996).
- 4 שאל ברונפלד, "מילואים: בעיית שיח של כלכלנים ושל אנשי צבא", **מערכות**, 390, יולי 2003. המתחים שהוצגו במאמר זה רלוונטיים עד עצם היום הזה.

קול קורא להגשת מאמרים

כתב העת "צבא ואסטרטגיה" הינו כתב עת שפיט היוצא לאור שלוש פעמים בשנה בעברית ובאנגלית. עורך כתב העת הינו ד"ר גבי סיבוני העומד בראש תכנית צבא ואסטרטגיה ותכנית לוחמת סייבר במכון למחקרי בטחון לאומי.

פניה זו הינה קול קורא לכתיבה של מאמרים ומחקרים שיפורסמו במסגרת כתב העת. ייבחנו מאמרים הנוגעים לתחומים הבאים:

- חשיבה צבאית ואסטרטגית אוניברסאלית וישראלית;
- למידה מצבאות ולחימה של אחרים;
- בניין כוח צבאי על מרכיביו: המשאב האנושי, אמצעי לחימה, תורה, ארגון, אימונים ופיקוד;
- תקציב הביטחון;
- מודיעין;
- היבטים אתיים, מוסריים ומשפטיים של הלחימה;
- הפעלת הכוח הצבאי בדגש על זירות הפעולה של מדינת ישראל או זירות של צבאות זרים מהן ניתן ללמוד בצה"ל;
- ממשקי צבא דרג מדיני ותהליכי קבלת החלטות;
- טכנולוגיה בטחונית / צבאית;
- לוחמת סייבר והגנה על תשתיות חיוניות;

ניתן לעיין במאמרים דומים שנכתבו בגיליונות הקודמים של כתב העת, באתר האינטרנט של המכון: <http://www.inss.org.il/>

ייבחנו מאמרים עם הערות שוליים ומראי מקום בהיקף של עד 5,000 מילים.

להגשת הצעות ולפרטים נוספים ניתן לפנות אל:

דניאל כהן

מתאם כתב העת "צבא ואסטרטגיה"

danielc@inss.org.il

